

Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі
Б. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы

**Білім беру ұйымдарында буллингтің, кибербуллингтің,
моббингтің алдын алу бойынша іс-шаралар кешені.
Интернет желісінде балалардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету**

Астана
2022

Б. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы Ғылыми кеңесімен
баспаға ұсынылды (2022 жылғы 25 мамыр № 6 хаттама)

Білім беру ұйымдарында буллингтің, кибербуллингтің, моббингтің алдын алу бойынша іс-шаралар кешені. Интернет желісінде балалардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету. Әдістемелік ұсыным. – Астана: Б. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2022. – 130 б.

Білім беру ұйымдарында буллингтің, кибербуллингтің, моббингтің алдын алу бойынша іс-шаралар кешені. Білім беру ортасында аз зерттелген және өзекті мәселенің бірі – кәмелетке толмағандар арасында буллингтің (физикалық немесе психологиялық зорлық-зомбылық, қысым көрсету, айдап салуды), кибербуллингтің, моббингтің алдын алуға, Интернет желісінде балалардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге арналған әдістемелік ұсыным.

Әдістемелік ұсынымдар директорлардың тәрбие жұмысы жөніндегі орынбасарларына, әлеуметтік педагогтерге, психологтерге, сынып жетекшілеріне, әдіскерлерге, жалпы білім беретін мектептердің пән мұғалімдеріне, қосымша білім беру ұйымдарының, қоғамдық ұйымдардың отбасымен ынтымақтастықта жұмыс істейтін мамандарға арналған.

© Б. Алтынсарин атындағы
Ұлттық білім академиясы, 2022

Кіріспе

Интернеттің пайда болуының арқасында «виртуалды байланыс» пайда болды, ол көптеген адамдар үшін коммуникацияның қосымша ресурсына айналды және жаңа әлеуметтік мүмкіндіктер ашты.

Қазіргі жағдайда жасөспірімдерді әлеуметтендіру процесі интернетке тез ауысады (Кондрашкин, Хломов, 2012), онда танысу мен жаңа анықтамалық топтар пайда болудан басқа, жасөспірімдер әртүрлі әлеуметтік рөлдер мен мінез-құлық нормаларын игере алады. Кәдімгі әлеуметтік кеңістікте орын алатын барлық коммуникативтік процестер шын мәнінде виртуалды «қайталанатын» және олар көбінесе виртуалды байланыспен күшейтіледі және ауыстырылады. Интернет-кеңістіктегі қарым-қатынас дағдылары жаңа ерекшеліктерге ие болады және әлеуметтік қарым-қатынастың әдеттегі ерекшеліктерін күшейтеді.

Интернеттің таралуы және жасөспірімдердің әлеуметтік желілердегі қарым-қатынасқа деген қызығушылығы олардың пайдаланушылық құзыреттілігінің аздығымен және желідегі қарым-қатынас этикасын сақтау қажеттілігін түсінуімен үйлеседі. Этикалық шекаралардың болмауы және құпиялыққа кепілдік беру желідегі әлеуметтік және агрессивті қарым-қатынас модельдерінің пайда болуына әкеледі. Жасөспірімдер киберкеңістікке өздерінің жасына таныс топтағы өзара әрекеттесу үлгілерін: «жеке адамды топпен қабылдау және қудалау», «оқшаулау және өзін-өзі оқшаулау» және т.б. игереді.

Кибербуллингтің психологиялық аспектілері виртуалды ортаның өзіндік ерекшелігімен байланысты және оны дәстүрлі қудалаудан ажыратады.

Оларға мыналарды жатқызуға болады:

- сталкердің иесіздігі және оның жәбірленушісін үнемі тауып алуға мүмкіндігі бар;
- кибербуллинг құрбанының компьютерге кіруді шектеу (ұялы телефон, планшет және т. б.) және құрдастарымен қандай да бір қарым-қатынас жасау мүмкіндігінен айыру қорқынышынан ата-аналар мен ересектерден қудалау оқиғаларын жасыруға ұмтылысы;
- мұндай әрекеттер үшін жазаның болмауымен және қудалау үшін жауапкершіліктің бөлінуімен қатар, қудалау куәгерлерінің үлкен саны мен иесіздігі.

Интернеттегі рұқсат етілген анонимділік жасөспірімге өз өмірінің әртүрлі көріністерімен және әртүрлі әлеуметтік рөлдермен тәжірибе жасауға мүмкіндік береді, басқалардың теріс бағалауынан немесе тікелей қарым-қатынаста болатын әлеуметтік санкциялардан қорықпайды.

Алайда, виртуалды байланыс қоршаған ортаның реакцияларының жаңа көріністерімен байланысты қауіптердің пайда болуына әкеледі.

Байланыс субъектілерінің анонимділігі жасөспірімнің Интернеттегі адаммен қиылысу ықтималдығын арттырады, сонымен қатар ол ойдан шығарылған рөлді қолданады. Жасөспірімде ұялшақтық пен өз-өзіне күмәнданудың әдеттегі деңгейінің төмендеуі оның нақты өмірде көрсетпейтін

мінез-құлық түрлерін (мысалы, конфессия, құрбандық шалу, өзін-өзі кінәлау және т.б.) көрсете бастайды. Алайда, жасөспірім авторды және интернет-кеңістіктегі қарым-қатынастың барлық қатысушыларын бұғаттауға болатындығын ұмытып кетеді. Бұл жағдай кәмелетке толмаған адамның психологиялық соққы алуына әкеледі. Агрессордың жеке жауапкершілік деңгейінің төмендеуі оны бір мезгілде ақпараттық ортаның элементіне айналдырады, онда ол ренжіген адамның агрессиясынан оңай жасыра алады.

1993 жылы Норвегиялық психолог Д. Ольвеус балалар мен жасөспірімдер ортасындағы қудалаудың жалпы қабылданған анықтамасын берді: «буллинг (қорлау) — бұл әдейі жүйелі түрде қайталанатын агрессивті мінез — құлық, оның ішінде күш көрсету немесе күш теңсіздігі» (Olweus, 1993) — бұл тақырып балалар топтары контекстінде (Бочавер, Хломов, 2013) – жалпы жарақат салдарынан да, оның кең таралуына байланысты ең көп талқыланған тақырыптардың біріне айналды.

Жәбірленушіні сырттай қудалауды жүзеге асырғысы келетіндер үшін интернет-ортаның заманауи кеңістігі оған қудалау процесін өткізуге мүмкіндік берді. Ересектер үшін қолжетімді емес дәстүрлі буллинг кеңістігі — мектеп, мектеп ауласы, мектеп автобусы, мектепке және мектептен шығатын жол жасөспірімдер үшін Қауіпсіз интернет кеңістігіне оңай көшті.

Кибербуллинг – бұл шетелде де, Қазақстанда де агрессивті қудалау үшін Интернеттің анонимділік және пайдаланушылардың шексіз саны сияқты мүмкіндіктерін пайдаланатын қудалаудың жаңа және тез таралатын түрі.

Кибербуллинг – қорлау, агрессия, қорқыту бар хабарламалармен қудалау; бұзақылық; әртүрлі интернет қызметтері арқылы әлеуметтік бойкот жариялау. Ағылшын сөзі буллинг (bullying, bully — төбелескіш, бұзық, дөрекі, зорлаушы) қорқытуды, қорлауды, жәбірлеуді, физикалық немесе психологиялық террорды білдіреді, ол басқа қорқыныш тудыруға және сол арқылы оны өзіне бағындыруға бағытталған. Жалпы алғанда, бұл құбылыс троллингтің жалпы сөзі деп аталады. Троллинг пен буллинг әртүрлі мақсаттарға ие, бірақ олардың тактикалық әдістері ұқсас. Троллингтің бастапқы мақсаты мен міндеті – өзіндік жарнама және сайтты (өнімді) алға жылжыту. Керісінше, кибербуллинг – бұл интернеттегі заңды бұзатын әрекеттер.

Жасөспірімдерді шынайы өмірде өз құрдастарымен қудалау мен қорлаудың қазіргі жағдайында олар виртуалды әлемге жасөспірімді ұрып-соғу және қорлау көріністері бар YouTube бейнелерін жариялау, әлеуметтік желілерде беделді фотосуреттерді, жеке ақпаратты және т.б. жариялау арқылы жіберіледі.

Кибербуллинг деп аталатын қорлаудың жаңа түрлері балаларға, ата-аналарға және мамандарға үлкен алаңдаушылық тудыруда.

Қазіргі зерттеушілер кибербуллингтің келесі негізгі түрлерін қарастырады:

- флейминг,
- гриффинг,
- троллинг,
- жала жабу,

- өзін басқа ретінде беру,
- құпияларды ашу және алаяқтық,
- ерекшелік/остракизм,
- киберсталкинг,
- секстинг.

Интернеттегі ақпараттық процестердің технологиялық ерекшелігі – онда орналастырылған ақпарат еш жерде жоғалмайды, сондықтан стигматизация (грек тілінен.- «төте жол, стигма») ақпарат интернетте мәңгі сақталады.

Кибермоббинг – (ағылш. Cyber-Mobbing), сондай-ақ Интернет-моббинг (Internet-mobbing) – бұл қасақана қорлау, қорқыту, жала жабу және қазіргі заманғы компьютерлік технологиялар мен байланыс құралдарын қолдана отырып, адам туралы басқа да мәліметтерді, әдетте, ұзақ уақыт бойы хабарлау.

Мұндай бұзақылық әрекеттерді жасаған адамдар көбінесе «Булли» немесе «Мобберлер» деп аталады.

Интернеттің мүмкіндіктеріне байланысты моббингке тән психологиялық қысымның дәстүрлі түрлеріне келесі функциялар қосылады:

- Жеке өмірге тәулік бойы араласу. Кибермоббингтің уақытша немесе географиялық шегі жоқ. Шабуылдар мектептен немесе жұмыс күнінен кейін аяқталмайды. Кибербұзақы (моббер) тәулік бойы құрбанға техникалық құралдар арқылы тікелей қол жеткізе алады: ұялы телефон немесе әлеуметтік желілердегі профиль және электрондық пошта. Тұрақты нөмірлер мен есептік жазбалардың арқасында жәбірленуші моббинг шабуылдарынан және үйден қорғалмайды.

- Екінші жағынан, өте табанды емес және қабілетті бұзақыны қара тізімге енгізіп, оның хабарламаларын спам ретінде белгілеуге болады.

Аудиторияның шексіздігі, ақпаратты тарату жылдамдығы. Электрондық техникалық құралдармен жіберілген хабарламаларды немесе суреттерді желіде болғаннан кейін бақылау өте қиын. Мысалы, бейнелер бір интернет-порталдан екіншісіне оңай көшіріледі, сондықтан аудиторияның мөлшері мен кибермоббингтің таралу өрісі «әдеттегі» моббингке қарағанда әлдеқайда кең. Ұзақ уақыт ұмытып кеткен мазмұн қайтадан көпшіліктің көзіне түсуі мүмкін және жәбірленушіге оны бейтараптандыру қиын болады.

Кибермоббердің анонимділігі. Киберқылмыскер өзін құрбанына көрсетпейді, жасырын түрде әрекет ете алады, бұл оған қауіпсіздікті қамтамасыз етеді және оның теріс «кибер белсенділігінің» мерзімін көбейтеді. Жәбірленушінің кім екенін білмеуі, оны «басқа» адам оны қорқытып, тыныштықтан айыруы мүмкін.

Интернеттегі кибермоббингтің құрбаны болған кәмелетке толмағандар көбінесе бұрын нақты өмірде моббинг немесе қорқыту құрбаны болғандар.

Құрбандар мен мобберлер/буллерлердің негізгі саны 11-16 жас аралығында

- жыныстық жетілу, ол кез-келген қорлауға, қауесеттерге және әлеуметтік сәтсіздіктерге жоғары сезімталдықпен сипатталады.

Кәмелетке толмағандардың жоғары пайдаланушылық белсенділігі интернет-кеңістіктің қауіптілігі және оларды болдырмау немесе жеңу жолдары

туралы нашар хабардарлығымен үйлеседі, осыған байланысты кәмелетке толмағандарды ағарту және алдын-алу қажеттілігі айқын.

Интернеттегі жағымсыз жағдай туындаған жағдайда гипотетикалық мінез-құлықты талқылау кезінде 6-9 жастағы балалардың 77%-ы ата-аналарынан көмек сұрауға жауап береді, ал 15-17 жастағы балалардың 54%-ы бұл мәселені қалай шешетінін көрсетпестен өз бетінше шешуді жоспарлап отыр (Беспалов, 2010).

Көбінесе зардап шеккендер ата-аналардан немесе мұғалімдерден тиісті көмек ала алмайды, өйткені оларда әлі де кибербуллингтің алдын-алу жұмыстарын жүргізу туралы тәжірибесі мен білімі жоқ.

Мұғалімдер кибершабуыл немесе кибербуллинг жағдайларын олардың пайда болу кезеңінде мектепте уақытында біліп, алдын ала алмайды. Әдетте мұғалімдер қақтығыс күшейген кезде мұндай жағдайлар туралы кеш біледі. Мектептегі кибертеррорды анықтау бойынша алдын-алу шаралары жанжалды тоқтатып, оның таралуына жол бермейді.

Қазіргі қоғамның алдында ақпараттық кеңістіктегі коммуникацияларды реттеу және пайдаланушылардың, әсіресе кәмелетке толмағандардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету, оларда кибер этиканы дамыту міндеттері тұр (Войскунский, 2010).

Цифрлық әлемнің кез-келген жерінде, іс жүзінде, жалпы жауапкершілік қағидаты қолданылады: барлық адамдар не нәрсеге, не істеп жатқандарына, интернетте не жариялайтынына жауап береді.

Әлемдік қоғамдастықта интернеттегі моббинг пен буллингке қарсы күреске бағытталған заң жобалары әзірленген (Оңтүстік Корея 2007 ж.; Франция 2011ж.; АҚШ 2008-2011ж.ж.). Германияда кибермоббинг жеке немесе азаматтық-құқықтық құқық бұзушылық болып саналады, бұл 5 жастан жоғары ересектер үшін ең жоғары жазаны тудырады. Жасөспірімдер, әдетте, аз жазаланады-10 күнге дейін қамауға алу немесе мәжбүрлеп түзету жұмыстары.

Ресей Федерациясындағы Азаматтық Бастама және әлеуметтік қызметтер оқу орындарындағы моббинг пен буллинг мәселесін түсініп, кеңес беру жұмыстарын бастады және Сенім телефондары ашылды (мысалы, Санкт-Петербург Үкіметінің Санкт-Петербург қаласының әлеуметтік саясат жөніндегі комитетінде).

Сонымен қатар, ВКонтакте.RU әлеуметтік желісінде – нақты уақыт режимінде кеңес алуға болатын «Анти-Кибермоббинг» (Anticybermobbing) тобы бар.

Алайда, Қазақстанда мобберлер/буллерлер мен кибермоббинг/кибербуллинг құрбандарын анықтайтын заңнамалық база жоқ. Кәмелетке толмағандар арасында осындай құбылыстардың алдын-алу үшін ата-аналар мен мұғалімдерді даярлау бағдарламалары жоқ.

Кәмелетке толмағандардың медиақүзіреттілік саласында балалармен жұмыс істейтін ата-аналардың, мұғалімдердің және басқа мамандардың білімін жетілдіру – кибермоббинг пен кибербуллингке қарсы күресте ең тиімді алдын-алу болуы мүмкін.

Психологиялық қызмет жұмысының ерекшелігі қазіргі заманғы интернет – технологиялар кеңістігінде кәмелетке толмағандар арасында кибербуллинг пен кибермоббингтің туындауының алдын алу бойынша профилактикалық жұмыс шеңберінде мамандардың балалармен ведомствоаралық өзара іс-қимылын ұйымдастыруға және тиімді іске асыруға мүмкіндік береді. Қызмет интернет-технологиялар ортасында кәмелетке толмағандардың зорлық-зомбылығының алдын алу бойынша психологиялық-педагогикалық қызметке балалармен жұмыс істейтін педагогтар мен мамандарды даярлауды қамтамасыз етуге арналған ресурстарға ие. Психологиялық қызмет мамандары кибербуллингке немесе кибермоббингке ұшыраған ата-аналармен және кәмелетке толмағандармен алдын алу жұмыстары үшін құзыреттерге ие.

Мақсаты: алдын алу субъектілерінің мамандарымен және ата-аналармен ведомствоаралық өзара іс-қимыл арқылы білім беру ұйымдарында буллингтің және заманауи интернет-технологиялар кеңістігінде кәмелетке толмағандардың психологиялық зорлық-зомбылығының алдын алу.

Міндеттері:

1. қазіргі заманғы білім беру ұйымдарында буллингке және интернет-технологиялар ортасында зорлық-зомбылыққа қарсы тұру мәселелерінде кәмелетке толмағандардың психологиялық құзыреттілігін арттыру;

2. басқа ведомстволардың, оның ішінде құқықтық және IT бағыттағы мамандарын тарту арқылы кәмелетке толмағандардың компьютерлік және құқықтық құзыреттілігін арттыру;

3. ата - аналарды интернет-ресурстарды қауіпсіз пайдалану, кәмелетке толмағандардың дербес деректерін, оның ішінде оларға зиян келтіретін ақпараттан қорғау мүмкіндіктері туралы хабардар ету;

3. сындарлы бала-ата-ана өзара іс-қимылы мәселелерінде ата-ана құзыреттілігін арттыру;

4. қазіргі заманғы интернет-технологиялар кеңістігінде кәмелетке толмағандарға қатысты зорлық-зомбылықтың туындауының алдын алу мәселелерін кешенді шешу үшін профилактика субъектілерінің мамандарымен ведомствоаралық өзара іс-қимыл.

Нысаналы топ: 7 жастан 18 жасқа дейінгі кәмелетке толмағандар, олардың ата-аналары, педагогтары және кәмелетке толмағандармен жұмыс істейтін профилактика субъектілерінің мамандары.

1 Білім беру мекемелерінде буллингтің, кибербуллингтің, моббингтің алдын алудың шетелдік тәжірибесі

Антибуллинг бағдарламаларын қарастырған кезде олардың көпшілігіне тән элементтерді ерекше атап өту қажет. Ttofi мен Farrington өздерінің метаталдауларында буллингпен күресудің ең тиімді компоненттерін көрсетеді: психологтардың немесе мұғалімдердің ата-аналармен тұрақты кездесулері (бағдарламаны енгізу кезеңінде кемінде айына/триместрде бір рет), оқыту тренингтерін өткізу, мектеп және балалар өкілдерімен қарқынды жұмыс жасау, бағдарламаның ұзақтығы, жұмысқа тәртіптік әдістерді енгізу және т.б.. Сонымен қатар, мектеп пен мектеп аумағын бақыласа, сыныпты басқарудың (classroom management) жаңа формалары пайда болады және мектептегі буллинг саясаты талқыланып, қабылданған бағдарламалар нәтижесінде мектептегі буллинг жағдайларының жиілігі төмендейді.

Жоғарыда айтылғандай, буллингпен ғана күресу емес, кез келген девиантты немесе агрессивті мінез-құлықпен күресуге бағытталған бағдарламалар да өте көп. Ttofi мен Farrington бағдарламаның әсер ету бағыты «тәртіптік әдістер» және «құрдастармен жұмыс» барысын түсіндіруде өзгеруі мүмкін деп санайды. Мысалы, ОВРР үшін тәртіптік әдістер жасөспірімдердің мінез-құлқын бақылауды қамтиды, ал Friendly Schools үшін тәртіп мектеп климатын жақсартуға бағытталған – оларда көбінесе әртүрлі тактика бар. Бақылауды мектеп климатын жақсартатын тәжірибе ретінде қарастыру аздық етеді. Бүгінгі күні нақты мектеп ережелерінсіз тәртіпті сақтау мүмкін емес деп болжауға болады, ал ережелердің ашықтығы мен анықтығы мектеп климатының көрсеткіштерін міндетті түрде жақсартады. Сонымен бірге, ОВРР мектеп климатының өзгеруі, оның жақсаруы мектептегі қорлаудың таралуын төмендетеді дегенді білдірмейді.

Келесі бөлімде метаталдау деректерін пайдалана отырып, біз осындай жалпылау элементтерін бөліп көрсетуге тырысамыз.

Құрдастармен жұмыс

Жәбірленуші жасөспірімнің психологиялық әл-ауқатын қолдау және құрдастар үшін әлеуметтік орта құру схемалары қорлау жағдайларымен күресудің танымал әдістері болып табылады. Көптеген мектептер – егер оларда буллингке қарсы толыққанды жұмыс істейтін бағдарлама болмаса - қазір бұл әдісті негізгі әдіс ретінде қолданады. Мысалы, Ұлыбританияда 2007 жылдың өзінде мектептердің 62%-ы оқушыларды қақтығыстарды жұмсақ шешуге үйреткен. Сондай-ақ «белсенді достық» дағдыларын, яғни жасөспірімдердің өзара әрекеттесуін үйрету жиі кездеседі, олар: 1) бір-бірін құрметтеуге және басқаларға тең қарауға; 2) басқалардың жетістігіне қуану, 3) бір-бірін қорғауға ұмтылады, 4) көлгірсімеу және бір-бірін табиғи қабылдау; 5) адал және бірін-бірі өзгертуге ұмтылмайды. Бастауыш мектепте бұл дағдыларды ойын кезінде, үзіліс кезінде, сабақтардан кейінгі спортпен айналысуда үйретуге болады, орта мектепте жоғары сынып оқушыларының қатысуымен тәлімгерлік немесе кеңес

беру кестелері жиі қолданылады. Ересек балалар алдын ала мектеп ішінде немесе сырттан келген мамандардың көмегімен курстардан өтеді.

Мысалы, KiVa жобасы құрдастардың қолдауын сәтті пайдаланады. Menesini, Nocentini және Palladino Noncadiamointrappola («Тұзаққа түсіп қалмайық») деп аталатын веб-жобаның екі зерттеуіне негізделген басқа табысты құрдастық қолдау кестесі туралы хабарлады. Бастапқыда білім алушылар қорлауға және әсіресе кибербуллингке қарсы контентті насихаттау үшін веб-сайт жасады. Сегіз орта мектепте жүргізілген тиімділікті бағалау, бағдарламаға қатысқандар арасында кибербуллинг деңгейі айтарлықтай төмендегенін (әсіресе ұлдар арасында) көрсетті.

Тәртіптік әдістер

Буллинг бастамашыларымен жұмыс істеудің тиімді жолдары туралы үнемі пікірталас жүріп жатыр. Тәртіптік жазаны қолдану және қолдау мектеп қауымдастығы үшін де, оқушылар ұжымы үшін де күрделі этикалық мәселе болып табылады. Сонымен қатар, ата-аналардың ұстанымы бар және егер білім беру процесінің барлық қатысушылары ресми түрде қабылдаған буллингке қатысты жалпы мектеп саясаты болмаса, онда буллинг бастамашыларының кез келген жазасы іс жүзінде заңсыз деп танылуы мүмкін.

Тәртіптік жаза тақырыбына әртүрлі көзқарастарды Rigby қорытындылады. 625 австриялық және неміс мұғалімдерінің арасында жүргізілген сауалнама көптеген адамдар жәбірленушіні өз құқықтарын қорғауға ынталандыруды (шын мәнінде бұл жәбірленушіні өзбетімен жазалауға шақыру) тиімді шара деп санайтынын көрсетті.

Garandeau, Poskiparta және Salmivalli 339 жағдайды талдағаннан кейін, Финляндиядағы KiVa бағдарламасы бойынша әртүрлі мектептерде қолданылатын «конфронтация» және «конфронтациясыз» әдістерді салыстырды. «Конфронтация» орта мектептерде біршама сәтті болды және қысқа мерзімде виктимизация деңгейін төмендетуі мүмкін. Буллингке қарсы әрекет етудің бұл әдісімен агрессор жәбірленушіге, мұғалімге немесе басқа ересек адамға қатысты жасаған әрекеті үшін жазаланады және қорлау әрекетінің дәлелін жасырмайды және қоғамда мұндай арандатуға жол берілмейтінін атап көрсетеді. «Конфронтациясыз» стратегия төменгі сынып білім алушыларына сәтті болды және ұзақ мерзімді перспективада тиімділігін көрсетті. Мұндай стратегияның әдістерінің бірі – медиация болып табылады, бұл қақтығысқан тараптарды жәбірленушілер мен бастамашылар деп бөлуге болмайды.

Смит баяндамасында Ұлыбритания мектептерінің 285 есебіне талдау жасады; оның мәліметі бойынша, элеуметтік буллинг жағдайларына қатысты, бастамашыларға қарсы тікелей санкцияларының, қолдау топтарының әдістеріне қарағанда тиімділігі біршама төмен. Жетістік көрсеткіштерінің айырмашылығы орта мектептерде төмен болды, ал кибербуллинг жағдайында тікелей тәртіптік жазалар тиімділігін жақсы көрсете білді. Бұл зерттеулер қалпына келтіру тәсілдерінің (оңалту), әсіресе физикалық және ауызша буллинг кең таралған орта мектептердегі табыстылығын жоғары бағалады.

Қалыпқа келтіру тәсілдері (реабилитация)

Тікелей жазалау кейбір жағдайларда кері әсер етуі мүмкін болса да, жазаланбайтын тәсілдер жиі жәбірлеушіге өзін өзі қалағандай ұстауға нақты мүмкіндік береді деп айыпталады. Оңалту тәсілінің іргелі қағидасы – бастамашыға іс үшін жауапкершілікті қайтару, оған келтірілген зиян мен жәбірленушінің тәжірибесін білу. Сондай-ақ бастамашыға «жоғалғанның орнын толтыру» мүмкіндігін беру, яғни жәбірленуші шеккен материалдық, физикалық немесе психологиялық қысымның (шығынның) орнын толтыру маңызды. Буллингті бастаған бала өз әрекеті үшін жауапты екеніне қарамастан, оның мектеп ережелерін бұзғаны және бұл жол берілмейтіні туралы емес, жәбірленушінің өзін қалай сезінгені туралы: «Сіз басқа адамды қаншалықты ренжіткеніңізді көресіз бе? Жағдайды түзету үшін не істей аласыз?»

Соңғы жылдары мектептерде оңалту әдісін қолдану кеңінен тарады. Гонконг мектептерінде оны пайдалануды бағалаудың үлгісін Wong, Cheng, Ngan and Ma ұсынған. Бақылау мектебімен салыстырғанда, осы тәсілді қолданатын эксперименттік мектеп буллинг жиілігінің айтарлықтай төмендегенін және жәбірлеу құрбандары мен қасында жүрген адамдарда эмпатия мен өзін-өзі бағалаудың жоғары деңгейін көрсетті.

Кибербуллинг мәселесі

Кибербуллингтің ерекшеліктері агрессордың анонимділігі және ықтимал құрбандардың көбірек қамтылуы болып табылады. Қорлайтын мазмұнды көру саны артқан сайын, құқық бұзушылардың саны да қарасы көп болуы мүмкін. Күнделікті өмірде (мектепте, көшеде, т.б.) құрбыларын қорлайтын мектеп оқушыларының да интернетте агрессивті әрекеттерге баратыны анықталды¹⁹. Сондықтан, жалпы қорлауды азайтудың кейбір шаралары (мысалы, эмпатияны үйрену, қақтығыстарды шешу жолдары, әлеуметтік мінез-құлық), тіпті олар негізінен қорлаудың дәстүрлі түрлеріне бағытталған болса да, кибербуллинг жиілігіне әсер етуі мүмкін. Финдік KiVa дәлелді зерттеу қорқытудың азаюы дәстүрлі буллинг сияқты кибербуллинг үшін де маңызды екенін көрсетті.

Кибербуллингтің алдын алу және төмендету ресурстары мен стратегияларына пайдалы шолулар Notar, Padgett and Roden және Ang ұсынады. Жасөспірімдердегі кибербуллинг контекстінде Ang эмпатияны үйрету және желідегі агрессияны қолдайтын сенімдерді өзгерту кибербуллингті азайтуда ең тиімді болып саналады. Жалпы алғанда, көптеген елдерде кибербуллинг пен цифрлық қауіпсіздік нұсқаулары әзірленуде және балаларға, жастарға, ата-аналарға және мектептерге кеңес беретін көптеген ашық дереккөздер бар (мысалы, Австралияда Friendly Schools).

Ата-аналар рөлі

Отбасылық қарым-қатынастардың ерекшеліктері білім алушының буллингке бастамашы немесе құрбан ретінде қатысу ықтималдығына қалай әсер ететінін көрсететін зерттеулер бар. Мысалы, ата-аналардың физикалық жазалау мен психологиялық агрессияны қолдануы мұндай отбасынан шыққан баланың мектептегі қорқытуға тартылуының алғышарты болуы мүмкін екені

анықталды. Екінші жағынан, ата-аналар қорқытуға қарсы бастамаларды қолдай алады, білім беру және хабардар ету бойынша семинарларға қатысып, баланың мінез-құлқы мен психикалық денсаулығын мұқият бақылай алады.

Бұл талдау өз елдерінде үкімет деңгейінде сыналған және қолдау тапқан сегіз бағдарламаны қарастырады. Бұл бағдарламалардың көпшілігі ОВРР бағдарламасына негізделген, бірақ ұлттық перспективамен мектептегі буллингті зерттеу нәтижесінде пайда болды. Америка Құрама Штаттарында Positive Action бағдарламасына жанама байланысты әлеуметтік-эмоционалды оқытумен жұмыс істеуге бағытталған бағдарламалар кең тарады.

Бағдарламалардың көпшілігі Ttofi & Farington белгілеген бағдарлама тиімділігінің критерийлері арқылы талданды. Біз тиімділік деп келесідегідей көрсеткіштерді түсінеміз:

- бағдарламаға апробация және жүзеге асыру кезеңінде буллинктің таралуының тұрақты төмендеуі;

- бағдарламаны пайдаланудың кешіктірілген нәтижелерін бағалаудың болуы;

- әдістемелік ұсыныстарды сипаттау;

- буллинкке қарсы құралдарды енгізудің кешенді бағдарламасы.

Зерттелетін бағдарламалар аясында бағдарламаны іске асыру кезеңдері, процеске қатысушылардың әртүрлі санаттарымен жұмыс істеу ерекшеліктері және мектептегі буллинктің таралуының төмендеуі көрсеткіштеріне тікелей талдау жүргізілген.

Буллинкке қарсы халықаралық бағдарламалардың салыстырмалы талдауы (ОВРР, KiVa, Positive Action)

Бұл бөлімде біз әлемдегі ең кең таралған және кеңінен қолданылатын үш бағдарламаны толығырақ қарастырамыз: ОВРР, KiVa және Positive Action. Олардың барлығы әлеуметтік-экономикалық даму көрсеткіштері жоғары елдерде дамығанын атап өткен жөн (Норвегия, Финляндия және АҚШ әл-ауқат пен өмір сапасы бойынша рейтингте жоғары көрсеткіштерге ие).

Olweus Bullying Prevention Program (Д. Ольвеус қорқытудың алдын алу бағдарламасы) – бастауыш, орта және жоғары сыныптардағы буллинкті азайтуға және болдырмауға арналған көп деңгейлі, көп құрамды бағдарлама. Бағдарламаның нақты мақсаттары:

- 1) оқушыларды мектептегі жәбірлеу туралы ақпараттандыру және білімін арттыру;

- 2) педагогтар мен ата-аналарды буллинктің алдын алуға тарту;

- 3) жәбірлеуге қарсы нақты ережелерді әзірлеу;

- 4) жәбірленушілерге қолдау мен қорғау көрсету.

Кесте 1. ОБРР негізгі компоненттері

Жалпы талап Мектеп жағдайына ересектерді тарту және хабардарлығын арттыру	
<p>Мектеп деңгейі</p> <ul style="list-style-type: none"> • буллингті үйлестіру және алдын алу комитетін құру • комитет пен мектеп қызметкерлері үшін тренингтер өткізу • мектеп бойынша Ольвеустің «Жасөспірімдер арасындағы агрессия» сауалнамасын жүргізу • қызметкерлер үшін пікірталас кездесулерін өткізу • буллингке қарсы жалпы мектеп ережелерін енгізу • мектептегі қадағалау жүйесін қайта қарау және жетілдіру • бағдарламаны іске қосу үшін мектепте бастау шарасын өткізу • ата-аналардың байланысы. 	<p>Жеке деңгей</p> <ul style="list-style-type: none"> • мектеп оқушыларының белсенділігін бақылау (олардың оқу және мектептен тыс қызығушылықтары, үйірмелер, кәсіби хоббилері, спорт түрлері) • кез келген мектеп қызметкерінің буллинг жағдайын байқаған бойда оған араласуын қамтамасыз ету • мектептегі жәбірлеуге қатысатын мектеп оқушыларымен кездесулер өткізу (медиация) • мектептегі жәбірлеуге тартылған балалардың ата-аналарымен кездесулер ұйымдастыру • буллингке тартылған білім алушыларға арналған бағдарламаны жүзеге асырудың жеке жоспарларымен жұмыс жасау
<p>Сынып деңгейі</p> <ul style="list-style-type: none"> • барлық мектептерде буллингке қарсы ережені жариялау, тарату және сақтау • тұрақты сынып жиналыстарын өткізу • ата-аналар жиналысын өткізу 	<p>Қауымдастық деңгейі</p> <ul style="list-style-type: none"> • буллингті үйлестіру және алдын алу комитетінің құрамына жергілікті қоғамдастық өкілдерін енгізу • мектептегі бағдарламаны қолдау үшін қоғамдастық мүшелерімен серіктестікті дамыту • басқа жергілікті ұйымдарға буллингке қарсы ақпараттарды, қағидаттар мен озық тәжірибелерді таратуға көмектесу

Сурет 1. Түрлі әлеуметтік топтармен буллингке қарсы жұмыс жасайтын ОБРР бағдарламасының кестесі

1-суретте әртүрлі әлеуметтік топтарды өз жұмысына тарту тұрғысынан бағдарламаның көрінісі жинақталған. Құрдастармен, жергілікті қауымдастықпен және жүйе ретінде мектеппен жұмыс істеуге үлкен мән беріледі. Бағдарлама отбасымен де, жалпы қоғаммен де жұмыс істейтініне қарамастан, аталған алғашқы үш санат бағдарламаны қолдауға және таратуға көбірек тартылғанын мойындау керек.

Д. Ольвеус бағдарлама жасау барысында жасөспірімнің виктимизациясы жағдайларының санын сәтті азайтудың негізі ретінде құрдастарымен жұмыс және мұғалімдермен жұмыс жасау идеясына толығымен сенді. Жергілікті қауымдастықтарға келетін болсақ, бұл бағдарламаны мектептен тыс жерде кеңейту мәселесі маңызды рөл атқарады. Әртүрлі елдерде бағдарламаны жүзеге асыруды мектептердің өзі емес, жасөспірімдермен жеке немесе топпен жұмыс істейтін мамандардың жұмысын қаржылай қамтамасыз ете алатын аудандық немесе қалалық жастар орталықтары өз мойнына алады.

Бағдарлама Норвегияда апробациядан өтті және кейінірек Құрама Штаттарда, Канадада, Англияда, Мексикада, Исландияда, Германияда, Швецияда, Хорватияда және т.б. мемлекеттерде қолданыла бастады. Бағдарламаның бірінші қолданылуы 1983 жылы бұқаралық жарнама арқылы басталған Норвегияның жалпы ұлттық буллингке қарсы науқаны және мектептерде сауалнама жүргізу, мұғалімдерге арналған материалдар (оқу құралдары мен бейнедерістер) және ата-аналарға арналған кеңестер болды. ОВРР бүкіл әлемге 2001 жылдан бастап тарай бастады.

KiVa («жақсы») – Финляндиядан шыққан мектеп бағдарламасы, ол 2006-2009 жылдары әзірленген және 2009 жылдан бері бұл елдегі мектептегі жәбірлеудің алдын алудың жалғыз бағдарламасы. Жобаның атауы «Kiusaamista Vastaan» сөзінің аббревиатурасы болып табылады, ол «жәбірлеуге қарсы» дегенді білдіреді. Фин тіліндегі «kiiva» сөзі «жақсы» дегенді білдіреді және бұл акроним Финляндиядағы қорқытуға қарсы бастама үшін таңдалып алынған. Бағдарлама жалпы білім беретін мектептердің 5 жастан 11 жасқа дейінгі барлық оқушыларына қатысты. Оның мақсаты – мектептегі буллингті төмендету және құрдастар арасындағы виктимизация деңгейін төмендету. Құрдастармен жұмыс – финдік бағдарламаның негізгі тақырыптарының бірі. Жәбірлеумен айналысатын тұлғалармен жұмыс істеу балалардың буллинг жағдайларын тану және ұжымның мүмкіндіктерін пайдалана отырып оған қарсы тұру қабілетін арттыру болып табылады.

Фин бағдарламасы буллинг оқиғаларының алдын алу бойынша әмбебап жұмыстарды да, мектептегі жәбірлеу жағдайларына араласу үшін арнайы жұмыстарды да қамтиды. Бағдарламаның үш түрлі жас ерекшелігіне бағытталған: балабақша, 1-3 және 4-6 сыныптар үшін нұсқалары бар.

KiVa-дағы нақты әрекеттерге буклеттерге қосымша ретінде бейне ойындар мен анимация сабақтарын пайдалану және мұғалімдермен байланыс кіреді. Сондай-ақ әр мектепте үш мұғалімнен тұратын топ (немесе мектептің басқа қызметкерлері) куә болған немесе анықталған әрбір буллинг жағдайын қарау үшін сынып жетекшісімен жұмыс істейді. Жағдай жәбірленушілермен және бастамашылармен жеке және шағын топтық талқылаулар арқылы, сосын

жүйелі кездесулер ұйымдастырулар арқылы қаралады. Сонымен қатар, сыныпта мұғалім әлеуметтік беделі жоғары екі-төрт сыныптастарымен кездесіп, оларды зардап шеккен балаға қолдау көрсетуге шақырады.

Мектептегі буллингке қарсы әмбебап іс-шараға мұғалімдердің оқу жылы бойына сыныпта өткізетін 20 сағаттық білім алушыларға арналған сабақтары кіреді. Сабақтардың негізгі мақсаттары:

а) буллингті қолдаудағы топтық ойындар рөлі туралы хабардар болуды арттыру;

ә) жәбірленушіге қатысты жанашырлық сезімді арттыру;

б) жәбірленушіні қолдау стратегияларын күшейту.

Сабақта талқылау, топтық жұмыс, рөлдік ойындар бар. Сабақ өткізу барысында сынып буллингті болдырмау, оның алдын алу және мектептегі буллинг жағдайларымен күресудің ішкі ережелерін әзірлейді.

KiVa бағдарламасы ОВРР-ден мақсатты топтар бойынша емес, бағыты бойынша ерекшеленеді. KiVa, ОВРР сияқты, құрдастарымен, оқытушылармен және жергілікті қауымдастықтармен жұмыс істеуге бағытталған. ОБПП-пен салыстырғанда, KiVa бағдарламасында педагогикалық ұжымды бағдарлама жұмысына қосу басқаша қағида ұстанады: білім беру мекемесіндегі буллингтің барлық жағдайларын қадағалайтын ресми бірлестік болмаған жағдайда, әр сыныптағы жәбірлеу жағдайын үнемі қадағалау үшін шағын топтар құрылады. KiVa-да оқушылармен жұмыс интерактивті, сонымен қатар АКТ-ны сабақтарға қосу, бұл бағдарламаны бастауыш және орта мектептерде қолдану үшін тартымды етеді.

Сурет 2. Түрлі әлеуметтік топтармен буллингке қарсы жұмыс жасайтын KiVa бағдарламасының кестесі

Отбасымен және жалпы жергілікті қауымдастықпен жұмыс істеу KiVa үшін басымдық емес. KiVa ересек жасөспірімдермен жұмыс жасамайды, сондықтан ол мектептегі буллинг бастамашыларының әлеуметтенуіне баса назар аудармайды. Нәтижесінде, KiVa бүкіл қоғам деңгейіндегі қолдау шараларын ұсынбайды. Мемлекеттік ұйымдарды тартуға, оның ішінде қаржылық қолдауға бағытталған ОВРР бағдарламасына қарағанда, бұл бағдарламаны қаржыландыру үшін жеке бастамалар қажет. Дегенмен, KiVa тиімділігі бойынша Норвегиядағы ОВРР-ге ұқсас. Финдік бағдарлама ең жас болса да, таралуы бойынша американдық буллингке қарсы бағдарламадан (РА, төменде қарастырылады) айтарлықтай озып кетті. Қазіргі уақытта KiVa Жаңа Зеландия, Ұлыбритания, Швеция, Аргентина, Колумбия және басқа елдермен ынтымақтастықта жұмыс жасайды.

Positive Action, РА (жағымды әрекет) — АҚШ-та девиантты мінез-құлықтың көптеген түрлерімен, соның ішінде буллингпен айналысуға негізделген мультитүрлі бағдарлама. Бағдарламаның KiVa және ОВРР-тен айырмашылығы, оның бағыты мектептегі буллингке кез-келген девиантты мінез-құлыққа бағытталған. Бұл бастауыш және орта мектеп оқушыларына арналған мектептегі әлеуметтік-эмоционалды оқыту бағдарламасы. Мұндағы жұмыстың нәтижесі әлеуметтік құпталған мінез-құлықтың артуы, девиантты мінез-құлық жағдайларының азаюы, әлеуметтік-эмоционалды оқыту дағдыларының және мектеп климатының көрсеткіштерінің жақсарту болып табылады.

Бағдарламаның тиімділігін растайтын алғашқы зерттеулер 2001 жылы пайда болды, ал 2015 жылы Чикаго мектептерінде ауқымды мониторинг жүргізілді, бұл оның тиімділігін тағы бір рет растады. Еуропалық буллингке қарсы бағдарламалардан айырмашылығы, Positive Action Америка Құрама Штаттарында сенімді болғанға дейін елдің әртүрлі штаттарында үлкен сынақтардан өткен.

РА бүкіл мектептегі климаттың өзгеруіне назар аударады және аптасына 2-4 рет «сабақтары» бар егжей-тегжейлі оқу бағдарламасынан тұрады – балабақшадан (4-5 жас) 6-сыныпқа дейін әр сыныпқа шамамен 10-15 минуттық «сабақ»; 7-8 сыныптарда ұзақтығы 15-20 минут болатын тағы 82 «сабақ» енгізу жоспарланған. «Сабақтар» сценарий бойынша және жас ерекшеліктеріне сай жүргізіледі. Сабақты өткізуге қажетті барлық материалдар: плакаттар, қуыршақтар, музыка, ойындар және т.б. беріледі. Оқушыларға арналған материалдарға буклеттер, журналдар және басқа оқу құралдары кіреді. Бағдарламаның мазмұны алты блоктан тұрады. Бірінші блок бағдарламаның философиясы туралы айтады: жағымды және жағымсыз әрекеттердің табиғатымен таныстырады, әлеуметтік қолайлы және девиантты мінез-құлықтың түрлері туралы әңгімелейді. Сабақтардың келесі блоктары физикалық, интеллектуалдық, әлеуметтік және эмоционалды салаларда жағымды әрекеттерге үйретеді.

Сурет 3. Түрлі әлеуметтік топтармен буллингке қарсы жұмыс жасайтын РА бағдарламасының кестесі

Бағдарламаның ресми таратушылары ұсынған деректерге сүйене отырып, РА девиантты мінез-құлықтың әртүрлі түрлеріне қатысты неғұрлым мазмұнды болғанына қарамастан, ол отбасы құрамдас бөлігімен және жергілікті қауымдастықтармен жұмыс істемейді деп айтуға болады. Бұл ішінара бағдарламаның оқу жоспарын қайта қарауға және қоғамды білім алушылар тең болуы керек вектор ретінде қосуға көбірек бағытталғандығына байланысты (3-сурет).

Осы үш бағдарлама да ХХ ғасырдың 80 жылдары мен ХХІ ғасырдың басында жүргізілген ғылыми зерттеулердің негізінде пайда болды және олардың барлығы мектептегі буллинктің алдын алуда орташа және жақсы нәтиже көрсетті. Сонымен қатар, бағдарламалардың өздері аяқталғаннан кейін қайталанатын сынақтармен көрсеткіштер айтарлықтай өзгерген жоқ, бұл олардың маңызды тиімділігінің белгілерінің бірі болып табылады.

Әлемнің әртүрлі елдерінде жүргізілген сынақтар да буллингке қарсы кешенді тәсілдің тиімділігін көрсетті. Барлық үш бағдарлама өз нәтижелерін бағалау үшін меншікті әдістерді, соның ішінде: Д. Ольвеустың «Бастамашы/жәбірленуші» сауалнамасы, мектептегі буллингке қатысушылардың рөлін анықтауға арналған сауалнама, буллинг құрбандарының мүдделері шкаласы, мектеп ортасын зерттеу және мінез-құлық шкаласын пайдаланды.

Қарастырылған үш бағдарламаны BluePrints агрегаторы бөлектеген параметрлер бойынша салыстыра отырып, айқын айырмашылықтарды көруге болады. Олар 2-кестеде берілген.

«Араласу ерекшелігі» - бағдарламаны іске асыру кезінде мүмкін болатын қосымша мақсаттарды болжауға мүмкіндік беретін бірегей көрсеткіш. Мамандар дайындаған материалдарға енгізілген «бағдарламалық фокустардан» айырмашылығы, «араласу ерекшелігі» қосымша әсер ету бөлігі ретінде жұмыс істейді. Яғни, KiVa сәтті енгізілсе, буллинг жағдайлары азаяды, мектеп оқушыларының мазасыздануы төмендейді, виктимизация мәселесі жойылады, буллинктің алғашқы байқалу нышандарына сүйене отырып, алдын алу шараларын жүргізуге болады. Педагогикалық ұжымның, мектеп әкімшілігінің, ата-аналардың, оқушылардың өздері де сырттан ешкімнің қатысуынсыз бұзақылықтың алдын алу үшін жеткілікті білімге ие болады.

Бұл жағдайда әмбебап профилактика бағдарламаның өз бағытын көрсетеді, өйткені қарастырылатын бағдарламалардың әрқайсысы дәстүрлі буллинктің барлық түрлерімен (денелік, вербальды, әлеуметтік) жұмыс істейді. ОВРР, KiVa және РА арасындағы айырмашылықты келесідей анықтауға болады.

Кесте 2. Әлемдік буллингке қарсы бағдарламаларды салыстыру

Бағдарлама атауы	ОВРР	KiVa	РА
Факторлар			
Бағдарлама фокусы	<ul style="list-style-type: none"> Буллингке қарсы тұру Деликвентті (қылмысқа итермелейтін) мінез-құлықтың алдын алу Құрдастар арасында әлеуметтік мінез-құлықты дамыту Сабақтан қалмау Зорлық-зомбылық виктимизациясы 	<ul style="list-style-type: none"> Мазасыздану Буллингке қарсы тұру Зорлық-зомбылық виктимизациясы 	<ul style="list-style-type: none"> Академиялық жетістік Жасөспірімдік алкогольизм Мазасыздық Буллингке қарсы тұру Депрессия Эмоциялық өзін-өзі реттеу ПАЗ белсенді заттарды қолдану Құрбы-құрдастар арасында әлеуметтік мінез-құлықты дамыту Сексуалдық мінез-құлық Темекіге тәуелділік Сабаққа бару проблемасы
Бағдарлама түрі	<ul style="list-style-type: none"> Буллинктің алдын алу Бүкіл мектеп ортасына бағдарлау 	<ul style="list-style-type: none"> Буллинктің алдын алу Бүкіл мектеп ортасына бағдарлау Жеке көзқарасқа назар аудару 	<ul style="list-style-type: none"> Девиантты мінез-құлықтың алдын алу Бүкіл мектеп ортасына бағдарлау Жеке көзқарасқа назар аудару Әлеуметтік - эмоционалды оқыту

Пайдалану ерекшелігі	<ul style="list-style-type: none"> • Әмбебап алдын алу • Таңдамалы алдын алу (жоғары қауіптілік) 	<ul style="list-style-type: none"> • Әмбебап алдын алу • Буллинг көрсеткіші бойынша алдын алу (ерте белгілері бойынша) 	<ul style="list-style-type: none"> • Әмбебап алдын алу
Жас ерекшелік топтары	5–11 жас 12–14 жас 15–18 жас	5–11 жас	5–11 жас 12–14 жас

ОВРР тәжірибесі бар мектептерде буллингтің жоғары қаупінің алдын алуы керек, өйткені бұл бағдарлама шеңберінде Ольвеус сауалнамасы арқылы мектеп жағдайын үнемі тексеріп отыруы керек. KiVa-мен жұмыс істегенде, біз буллингтің айқын көріністері, мысалы, кейбір мектеп оқушыларының әлсіздерге қатысты денелік агрессиясы туралы айтамыз.

Әртүрлі бағдарламаларды салыстыра отырып, оларды бейімдеудегі ең үлкен қиындықтардың бірі мәдени және лингвистикалық фактор болғанын және болып қала беретінін есте ұстаған жөн. Әдістерді аудару ғана емес, сонымен бірге оларды әртүрлі мәдениеттерде енгізу де буллингке қарсы қолданыстағы бағдарламаларды енгізу процесін баяулататын күрделі кедергі болуы мүмкін.

Қорыта келе айтарымыз, мектептегі жәбірлеу бүкіл әлем бойынша білім беру ұйымдарында жиі кездесетін мәселе. Тіпті бір балаға қатысты қайталанатын агрессивті мінез-құлық барлық оқушыларға кері әсерін тигізіп, жәбірлеудің тікелей қатысушыларына ғана емес, оның куәгерлеріне де әсер етеді. Көптеген буллингтің алдын алу бағдарламалары бар болғанымен, олардың барлығы тиімді деп айта алмаймыз.

Осы тақырып бойынша зерттеулердің көптігі әлі көптеген елдер үшін қолайлы болатын буллингке қарсы біртұтас модельді жасауға әкелген жоқ. Сонымен қатар, осы немесе басқа мемлекет тапсырысы бойынша буллингке қарсы бағдарламалардың тиімділігін бағалау қиын, өйткені мұндай бағдарламалардың назарын жергілікті проблемаларға аударуға болады. Басқа мәселелерді буллинг тақырыбына байланыстыруға болатын: мигранттар мәселесі (Mexico's Anti-Bullying Campaign for Migrants in the U.S.), қылмысты мінез-құлықтың алдын алу (Flemish School-Based Anti-Bullying Programme, Bulli & Pure), жыныстық қудалауға қарсы әрекет (PBIS: Expect Respect), эмпатия сезімін дамыту және әлеуметтік-эмоционалды оқыту (SAVE, Friendly Schools, Second Step) және т.б. көптеген бағдарламалар бар.

Жәбірлеуге қарсы біртұтас бағдарламаның қажеттілігі бар ма деген сұрақ ашық күйінде қалып отыр, бірақ оның бүкіл әлем бойынша зерттеулерін жалғастыруда нақты негізгі критерийлері бар буллингке қарсы ұлттық бағдарлама қажет екені анық.

Әлемнің әртүрлі елдерінде жұмыс істейтін ең танымал буллингке қарсы бағдарламаларды зерттеу біздің елімізде мүмкін болатын буллингке қарсы бағдарлама туралы ойлаудың бастапқы қозғаушы нүктесі болады. Еуропада, АҚШ-та және Австралияда сәтті жүзеге асырылып жатқан бағдарламалардың қателіктерін, өсу нүктелерін және тәуекелдерін ескере отырып, Азия елдеріндегі зерттеу тәжірибесіне сүйене отырып және біздің мәдени

ерекшеліктерімізді, отандық зерттеулердің нәтижелерін де ескере отырып буллингке қарсы ұлттық бағдарлама әзірлеуге болады.

Мектептегі буллингке қарсы әртүрлі бағдарламаларды салыстыру мемлекеттік көмектің қаншалықты маңызды екенін байқауға мүмкіндік береді. Фандрайзинг және әртүрлі үкіметтік емес ұйымдар арқылы экономикалық қолдау алу мүмкіндігіне қарамастан, ең дамыған және кең таралған бағдарламалар — бұл мемлекеттің тапсырысы бойынша құрылған немесе жергілікті билік органдары қолдауымен ұсынылатын бағдарламалар.

Буллингке қарсы бағдарламаны дамыту құралдарын таңдау маңызды рөл атқарады. Кешенді тәсілдер ең тиімді болып қала береді, онда мектептер бірнеше құрамдас бөліктердің ішінен өздерінің жағдайына неғұрлым сәйкес келетінін таңдайды. Мысалы, бұл стратегия үкімет демеушілік ететін оқу материалдары Англияда (Шеффилд тәжірибесі) мұғалімдерге тікелей таратылған буллингке қарсы күресте басым болды. Материалдарда әртүрлі құрамдас бөліктердің сипаттамасы болды, бірақ қандай комбинацияларды және қандай жағдайларда пайдалану керектігін көрсетпейді. Бұл әдіс тиімді болуы мүмкін, өйткені мектептер өз әрекеттері үшін жауапкершілікті сезінеді.

ОВРР және KiVa — буллингке қарсы жасалған материалдардың жақсы мысалдары болып табылады. Осы екі көзқарас арасындағы сәйкессіздікті қазіргі зерттеушілер асыра бағалауы мүмкін. Мектептер мен мұғалімдер өздеріне берілген бағдарламаларды бейімдеуге бейім. Бұл 50-ден аса Швеция мектептерінде жүргізілген зерттеуде байқалды, оның мақсаты жәбірлеуге қарсы сегіз бағдарламаның табыстылығын салыстыру болды. Белгілі бір бағдарламаны қолданатын барлық мектептер шын мәнінде бірнеше бағдарламаның әртүрлі құрамдастарын пайдаланғандығын көруге болады. Сонымен қатар, сегіз бақылау мектебінде де осындай заңдылық байқалған. Осылайша, бағдарлама құрамдастарын бағалау бағдарламаларды тұтастай бағалауға қарағанда маңыздырақ екені анықталды.

Ұсынып отырған буллингке қарсы бағдарламаларды талдау 3 бағдарламаны қамтыды, бірақ бұл сан шекті емес. Бағдарламалардың көпшілігі осы тақырыпта пионер ретінде Ольвеустың зерттеулеріне сүйенеді. Белгілі бір бағдарламаның тиімділігін дәлелдейтін көптеген зерттеулер сол елге арналған Ольвеус сауалнамасына негізделген; кейбір бағдарламалар ОВРР-ны әдіснамалық база ретінде қарастырады.

Девиантты мінез-құлықпен айналысатын Positive Action бағдарламасы американдық буллингке қарсы бағдарламалардың негізі, сондай-ақ әртүрлі жасөспірімдер ауытқуларына қарсы тұрудың үлгісі болып табылады, бұл оны тақырыптық қамтудың кеңдігінің арқасында қызықты етеді.

KiVa — буллингке қарсы қолданылатын тиімді және танымал бағдарламалардың ішіндегі ең жасы, ол тиімділік пен ресурстарды пайдалану және жаһандық таралу тұрғысынан ОВРР-мен бәсекелестікке түсе алады.

Көптеген буллингке қарсы бағдарламалар үшін өзекті және қиындық ретінде кибербуллинг мәселесін жеке айтса болады. Салыстырмалы түрде соңғы кезде буллинктің бұл түрі жәбірлеудің жеке әдісі ретінде де, жәбірлеудің дәстүрлі, «бетпе-бет» түрлерінің (әлеуметтік, ауызша, денелік) жалғасы ретінде

де зерттелуде. Айта кету керек, бұл талдауда кибербуллингке қарсы бағдарламаларға аса мән берілмеді, дегенмен, жұмыстың басында талқыланғандай, 2011 жылы зерттеушілер жәбірлеудің осы түрімен жұмыс істеу мәселесін қоғамдағы ең маңызды мәселелердің бірі ретінде көтерді. Кейбір зерттеушілер жәбірлеумен жұмысты шынайы өмірде жасамаса, буллингпен онлайн жұмыс істеу қажетті нәтиже бермейді деп санайды. Бұл көзқарас баламалы шынайылықтағыдай емес, цифрлық әлемдегі өмірді түсіну контекстінде қисынды болып көрінеді.

Барлық қарастырылған бағдарламалар мектептегі жәбірлеу жағдайларының санын, виктимизация деңгейін төмендетуге және барлық білім алушылардың жәбірлеудің не екендігі туралы хабардарлығын арттыруға айтарлықтай әсер етеді. Нәтижесінде буллинг жағдайларының саны азайып, сонымен қатар мектеп ортасының жалпы психологиялық климаты жақсарады. Барлық зерттелген бағдарламалар буллингке жеке оқушыға да, топтар деңгейінде: сынып, мектеп, отбасы және жалпы қоғамдастық болып қарсы тұру керек деп есептейді.

2 Балалардың интернеттегі қауіпсіздігінің психологиялық аспектілері

«Ақпараттық қауіпсіздік» ұғымы әлеуметтік тәжірибеде кеңінен қолданылады. А.Г. Асмолов қауіпсіздікті әлеуметтік теңдік пен әл-ауқатпен қатар ақпараттық қоғамдастықтың басты үш идеалының бірі деп атайды (Асмолов, 2006). Осыған байланысты ақпараттық қауіпсіздік баланың психологиялық қауіпсіздігінің маңызды аспектісі болып табылады.

Т.С. Кабаченко психологиялық қауіпсіздікті ол жеке адамның да, топтардың да, жалпы қоғамның да әлеуметтік субъектілерінің тұтастығын, бейімделуін, жұмыс істеуі мен дамуын қамтамасыз ететін, белгілі бір адамның, топтың, тұтастай алғанда қоғамның қоршаған ортасы мен өмір сүру жағдайының қалпы деп атайды, (Кабаченко, 2001). Әлеуметтік басымдық адамның қауіпсіздігін, қорғалу жағдайын және қолайсыз ішкі және сыртқы әсерлерді көрсетуге дайындығын жасау болып табылады (Баева, 2006).

Ақпараттық қауіпсіздік – азаматтардың, ұйымдардың, мемлекеттің мүддесі үшін оның қалыптасуы мен дамуын қамтамасыз ететін қоғамның ақпараттық ортасы қорғалуының жай-күйі; жеке адамның өмірлік маңызды мүдделерін ақпараттық қамтамасыз етудің қауіпсіздігі.

Ақпараттық қауіпсіздікті бұзу екі жағдайда – 1) теріс ақпараттық әсер еткен жағдайы; 2) тапшылық немесе қажетті ақпарат болмаған жағдайда туындауы мүмкін.

Қауіпсіздік-баланың даму кеңістігін қамтамасыз етуге арналған даму көзі (А.В. Запорожец) қоректік даму ортасының сипаттамасы. Алайда дамудың қозғаушы күші – баланың ересектермен және құрдастарымен қарым-қатынасындағы өзіндік әрекеті.

Қауіпсіздік өзара әрекеттесуге қатысушыларға - балаларға немесе ересектерге тікелей қатысты емес, бірақ олардың көлеміне қатысты – психологияда бұл жағдай дамудың әлеуметтік жағдайы деп аталады. Осылайша, біз дамудың әлеуметтік жағдайының қауіпсіздігі туралы айтамыз – егер оның тұтастығы болмаса, онда оның компоненттері мен контекстерінде (Карабанова, 2001). Бұл дамуға қауіп төндіретін, дамуға ықпал ететін және/немесе дамуды өзгертетін компоненттер мен контексттер.

Дамудың әлеуметтік жағдайының тағы бір маңызды құрамдас бөлігі-баланың әлеуметтік ортаға қатысты ұстанымы. Шын мәнінде, бұл баланың әлеуметтік даму ортасынан дамудың әлеуметтік жағдайын "қиып алатын" және оны құратын баланың әлем бейнесімен байланысты баланың ұстанымы. Позиция – бұл жағдайдың, ортаның және іс-әрекеттің «бірлік», даму молекуласының бірлігі.

Әлеуметтік әлемге қатысты ұстанымында бала әрқашан жас ерекшелік психологиялық ерекшеліктерімен-жеке және танымдық дамудың жетістіктерімен – ақыл-ойдың даму деңгейімен, темперамент ерекшеліктерімен, құндылықтарымен, мотивтерімен анықталады. Баланың жеке және интеллектуалды күзіреттілігі өзгереді, дамиды, өз кезегінде олар өзін-өзі дамыту субъектісіне әлеуметтік ортаның кез-келген жойылуымен күресуге

мүмкіндік береді, бірақ көбінесе өздері жеткіліксіз немесе жас ерекшеліктері мен шектеулерімен шектеледі.

Мәдени және тарихи орта объектілері ақпарат тасымалдаушысы ретінде және осы мағынада ақпараттық қауіпсіздік субъектілері дамудың әлеуметтік жағдайының контекстіндегі субъектілердің қарым-қатынас жағдайына енгізіледі.

Дамудың әлеуметтік жағдайының маңызды бөлігі бұқаралық ақпарат құралдары болып табылады. Ақпараттық қауіпсіздік бұл мағынада кең, сондықтан әртүрлі, бірнеше, көбінесе міндетті емес, бірақ кейде мысалы, мектеп, әлеуметтік даму жағдайының контекстінде міндетті.

Дамудың әлеуметтік жағдайының қауіпсіздігі

Дамудың әлеуметтік жағдайының қауіпсіздігі-бұл жас психологиясының жаңа инновациялық термині және аспектісі. Дамудың әлеуметтік жағдайының элементтері дамуға ықпал ете алады, оны баяулатады, өзгертеді, бірақ оны тоқтата алмайды. Баланың дамуының жалғыз нормативтік жолы жоқ екендігі маңызды-стандарт көп, өзгермелі және елеулі ауытқуларға мүмкіндік береді. Ақпараттық қауіпсіздікті сенімді бағалау үшін баланың танымдық және жеке дамуының сипаттамаларын ескере отырып, оның жеңуге қарсы тұру, ДӘЖ компоненттерінің ақпараттық қауіпсіздік тұрғысынан қолайсыз әсерін жеңу және оларды жеңу мүмкіндіктерін анықтайды.

Дамудың әлеуметтік мән мәтіндерінің бірлігін, баланың ішкі ұстанымын және оның белсенді - пәрменді позицияда көрініс табатын әлемге көзқарасын білдіретін «дамудың әлеуметтік жағдайы» санатына сүйене отырып, ақпараттық қауіпсіздік екі аспектіде айқындалуы тиіс:

- ақпараттық ортаның зиянды әсерінен қорғау аспектісіндегі;
- баланың оң әлеуметтенуі мен даралануын қамтамасыз ететін жағдайлар жүйесі негізінде даму аспектісінде.

Осыны ескере отырып, балалардың ақпараттық қауіпсіздігін баланың ақпараттық өнімдердің денсаулыққа және психикалық, рухани, адамгершілік дамуына тұрақсыздандыратын әсерінен, адамның оң әлеуметтенуі мен даралануы, оңтайлы әлеуметтік, жеке, танымдық және физикалық дамуы, соматикалық, психикалық және психологиялық денсаулықты сақтау үшін ақпараттық орта құру ретінде анықтауға болады.және әл-ауқат, әлемді позитивті қабылдауды қалыптастыру.

Балалар мен жасөспірімдердің психикалық дамуына, денсаулығы мен психологиялық әл-ауқатына БАҚ-тың әсері

Ата-ана тәрбиесі мен психологиялық зерттеулер бұқаралық ақпарат құралдарының балалар мен жасөспірімдердің психикалық дамуына, денсаулығына және психологиялық әл-ауқатына өте аралас әсерін көрсетеді, бірақ бәрі бұл әсерді ақпараттық қоғам жағдайында өте маңызды және ең бастысы күрт өсіп келе жатқанын мойындайды.

Негізгі ұғымдарға анықтама береміз.

Психикалық денсаулық адамның қоғамға енуіне және қоршаған орта жағдайлары мен талаптарына бейімделуіне мүмкіндік беретін көзқарастар, қасиеттер мен қабілеттердің жиынтығы ретінде анықталады. Психикалық денсаулықтың негізгі критерийі – олардың мінез-құлқын барабар реттеу мүмкіндігі. Осылайша, психикалық денсаулық-бұл нормадан басқа ештеңе емес және одан ауытқу «бұзылу», «ауру», «патологиялық процесс» немесе «шекара жағдайы» және т. б. терминдермен сипатталады. Сонымен қатар, психикалық денсаулық, яғни норма, психикалық патологияның болмауы адамға қанағаттанарлық жағдайға кепілдік бермейтіні анық. Мысалы, бостандыққа дабыл, кінәсін, жүктемелікті, энергия шығыны, жағымсыз эмоциялар, сезім мен рухани қиналысты білдіреді. Бұл жағдайда психикалық денсаулық/ауру туралы емес, адамның психологиялық әл-ауқатының (атап айтқанда, эмоционалды әл-ауқаттың) бұзылуы туралы айту керек.

Барлық айырмашылықтармен аталған ұғымдар бір-бірімен тығыз байланысты. Баланың немесе жасөспірімнің психологиялық әл-ауқатының негізі нормативті психикалық дамуды құрайды, ал психологиялық күйзеліс пен психикалық денсаулық арасында өтпейтін тұңғыш жоқ, өйткені ұзақ және өткір проблемалар әртүрлі бұзылулар мен аурулардың пайда болуына негіз болады.

БАҚ-тың балалар мен жасөспірімдердің психикалық денсаулығына, дамуы мен эмоционалды әл-ауқатына зиянды әсерінің қауіптілігі халықтың осы тобының ақпараттық өнімдерді тұтынушылар ретіндегі айтарлықтай ерекшелігіне байланысты қоғам тарапынан ерекше қамқорлық пен назар аударуды талап етеді.

Балалар мен ересектерді қабылдау арасындағы терең айырмашылықтар дамып келе жатқан күрделі жүйелердің негізгі заңынан туындайды: балалар психикасы дамып келе жатқан, дамымаған, қалыптасқан, жүйеге айналмаған, сезімталдықты және осалдықты бірнеше есе арттырды. Нәтижесінде, ересек, жетілген адам үшін бейтарап немесе толығымен зиянсыз болуы мүмкін (тиісті қорғаныс механизмдері бар) әсерлер баланың психикалық жүйесіне айтарлықтай зиян келтіруі мүмкін, әлі де қалыптасып, оның даму процесінде.

Балалар мен жасөспірімдердің психикалық денсаулығына, дамуы мен эмоционалды әл-ауқатына БАҚ-тың зиянды әсерінің мүмкіндіктерін талдауға қатысты балалар психикасының келесі негізгі ерекшеліктерін атап өткен жөн:

- баланы қоршаған әлемге бағдарлау тетіктері жетекші рөл атқарады; бала үшін бәрі жаңа, ал жаңа нәрсе тек тартпайды, бірақ таң қалдырады, назар аударады;

- қызығушылық тудырған барлық нәрсені тез және бірден «ұстап алу», жоғары сезімталдық (жеке таңдамалы болса да), «сіңіру» және әсерді сақтауға дайын болу қабілеті бар;

- еріксіз, ұстамдылықтың төмендігі, сынсыздық және қабылданған нәрсені түсінудің әлсіздігі, болжам;

- қабылдаудың өзімшілдігі, пайымдау әлем тек өздерінің жеке тұрғысынан есепке алмағанда мүмкіндіктері өзге де бейнелерді және позицияны білдіреді;

- сезімталдыққа, эмоционалды инфекцияға және тікелей эмоционалды реакцияға, «қайта өмір сүруге» қабілеттілік;

- көрінетін үлгілерді еліктеу және бейнелеу (сөзбе-сөз немесе символдық түрде), өз өмірі мен мінез-құлқына көшіру, еліктеу, ассимиляция және түсіну үрдісі.

Әртүрлі жастағы балалардың теріс ақпаратты қабылдау ерекшеліктері: психологиялық аспект

Осы тармақта ақпараттық өнімдердің жіктелуіне сәйкес әртүрлі жастағы балалардың ақпаратты қабылдауының психологиялық аспектісі қарастырылған.

Алты жасқа толмаған балаларға арналған ақпараттық өнімдер немесе 0+.

Жас балалар зұлымдыққа қарсы жақсылық, жәбірленушіге жанашырлық білдіру және зорлық-зомбылықты айыптау жағдайында физикалық және психикалық зорлық-зомбылықтың (жыныстық зорлық-зомбылықты қоспағанда) натуралистік емес бейнелерін немесе сипаттамаларын көре алады. Осы санатқа жататын бағдарламалар таңбаланбайды, өйткені олар барлық жас санатындағы көрермендерге көруге рұқсат етілген.

Қазіргі бала 1 жасқа дейінгі теледидармен және кез-келген басқа мобильді құрылғылармен танысады. Мұның бәрі ата-аналарға бала бір-бірін алмастыратын және осы құрылғылардан шыққан жарқын суреттерге қарап тұрған кезде баланы тамақтандыру, кез-келген нәрсені жасау әлдеқайда ыңғайлы болады. Ойындар, сурет салу, модельдеу компьютерлік ойындар мен мультфильмдерден кейінгі ең соңғы жоспарға көшеді.

Кішкентай бала үшін көрсетілген бейне тізбегі түсініксіз мазмұндағы бұлыңғыр суреттер жиынтығы болып қала береді, бұл оның қабылдауын дамытуға кедергі келтіреді. Балалар шынайы сенсорлық тәжірибені тек жылы қарым-қатынас, ата-аналармен, туыстарымен қарым-қатынас арқылы ала алады. Түсініксіз ынталандырудың үздіксіз ағымы ойлаудың және басқа психикалық функциялардың дамуына ықпал етпейді.

Бұл жас кезеңіндегі балалардың ойлауы центризммен сипатталады, баланың жеке бөліктерін тұтасынан бөліп алып, оларды бір-бірімен және тұтасымен байланыстыра алмайтындығында, жағдайдың әртүрлі бөлшектері арасында байланыс орната алмайтындығында, себеп пен салдарды ажырата алмайтындығында көрінеді. Сондай-ақ, мектепке дейінгі жастағы ойлау анимизммен сипатталады (жансыз анимация), бала өзінің «Менін» заттарға жобалайды, сана мен өмірге қозғалмалы заттар: күн, теңіз, гүл, ағашпен береді. Осыған байланысты ақпарат қорқынышты болмауы керек, жарақаттанбауы керек, сондықтан балалардың жасына байланысты қорқыныштары патологиялық немесе невротикалық дәрежеге енбеуі керек.

Ересектер келесі анимациялық фильмді көргеннен кейін баламен келесі тақырыптарды талқылауы екіталай: бұл мультфильм не туралы болды, олардағы қандай кейіпкерлер жақсы, қайсысы жаман, басты кейіпкер дұрыс әрекет етті ме? Көбінесе балалар кейіпкердің жынысын, оның қай топқа жататынын (адамдар, жануарлар, ертегі кейіпкерлері және т.б.) анықтау қиынға соғады. Балалар жаңа ғана қаралған сюжетті қабылдамайды және ойнамайды,

ол, негізінен, соңына дейін қалуы мүмкін және түсінілмейді, ал мектепке дейінгі балалар ерекше ұнайтын мультфильмдерді 5, тіпті 15 рет қарайды. Олардың ойынындағы жалғыз нәрсе – кейіпкерлердің қимылдарын, бет-әлпеттері мен қимылдарын бірнеше рет қайталау, кейде олардың фирмалық сөз тіркестерін және сөздерін қосу.

Тағы бір маңызды сәт: балалар ұйықтар алдында фильмдерді жалғыз көреді, ата-аналар теледидарды өшіру қажет болған кезде ғана келеді. Отбасы үшін ең жақсы нұсқа – жақын адам балаға ертегі оқитын жағдай, оны оқу кезінде ол сюжетті қадағалап үлгереді, оны қызықтыратын сұрақтар қояды, оған ертегінің стилі, тілі түсінікті болады. Ертегі баланың қиялын дамытуға ықпал етеді, осы жаста аффективті-қорғаныш функциясын орындайды (қиялдағы жағдайға байланысты тәжірибеден аулақ болу). Ең бастысы, маңызды ересек бала үшін бағыттаушы болады, оны жақсылық пен жамандық әлемімен таныстырады, құндылық бағдарларында, моральда бағдарлауға көмектеседі. Осыған байланысты, кез-келген түрдегі ақпарат жақсылықтың зұлымдыққа қарсы салтанатымен аяқталуы керек екенін атап өткен жөн.

Соңғы жылдары ата-аналар сөйлеу дамуының кешеуілдеуіне жиі шағымданады, балалар кеш сөйлей бастайды, аз сөйлейді, олардың сөйлеуі нашар, боялмаған, қарабайыр тіркестер байқалады. Сөйлеудің белсенді қалыптасуы ересектермен диалогта жүреді, ал баланың қатысуы артикуляция деңгейінде ғана емес, сонымен қатар ойлар, әрекеттер, сезімдер, тәжірибелер деңгейінде де жүреді. Баланың сөйлеуі үшін оның практикалық танымдық іс-әрекетке қатысуы қажет, оған қарсы ойлаудың, қиялдың, оның мінез-құлқын игерудің, өзін-өзі танудың, басқалармен қарым-қатынас орнатудың параллель дамуы жүреді. Өзімен ішкі диалогты дамыту жүріп жатыр.

Егер бұл ішкі сөйлеу болмаса, онда олардың іс-әрекеттеріне сенім жоқ, мұндай балалар сыртқы әсерлерге тәуелді басқалардың пікіріне тәуелді болады, олар мазмұнды да, мақсатты да сақтай алмайды. Бала бейнефильмдермен жалғыз қалғанда (мультфильм немесе білім беру компьютерлік балалар ойыны ма, маңызды емес), балаға қаралмаған сөйлеу дыбыстары бос дыбысқа айналады – қайтадан қайталау үшін кімге жүгінеді, ешкімге айта алмайды. Бұл мектепке дейінгі жастағы балалар үшін ойлары мен тілектерін айқайлап, ишарамен және бірбеткейлікпен жеткізген жеңілдірек болатын дәрежеге дейін жетеді.

Бұндай мінез-құлық кейде назар жеткіліксіздігі мен гиперактивтілік синдромы түрінде көрінеді. Мұндай балалар тым белсенді, импульсивті болады, зейіннің шоғырлануы бұзылады, олар әр сыртқы импульске алаңдайды, қарым-қатынаста проблемалар пайда болады, ересектердің пікірінше, бұл балалардың «тәртіп» мәселесінен басқа ештеңе емес. Шын мәнінде, бұл мәселенің шығу тегі олар экраннан алуға дағдыланған сыртқы ынталандыруда жатыр. Қалыпты қарым-қатынас оларды қанағаттандырмайды, басқалардың сөзін түсіну қиынға соғады, «басқа» ақпарат алуға дағдыланған бұндай балалар үшін бұлар қызықсыз.

Мультфильмдер мен ойындарды компьютерде шамадан тыс пайдалану баланың өз қызметінде пассивті болуына әкеледі, ол қиял мен елестетулерді

дұрыс дамытпайды. Олар ештеңе жасауға, ұмтылуға, өнімді шығармашылық қызметпен айналысуға ниет білдірмейді, өйткені экранда бәрі бұрыннан жасалған, басқа ештеңе жасаудың қажеті жоқ.

Кез-келген электронды құрылғының экраны, егер ол баланың барлық жас ерекшеліктерін ескермесе, оның мазмұны баланың психикасының дамуындағы зиянды деформациялық факторға айналады. Кез-келген ақпараттың мазмұны баланың дүниетанымы белгілі бір уақытта не көретініне, еститініне, сезінетініне байланысты: баланы қоршап тұрған барлық нәрсе, оның ішінде табиғат құбылыстары – адамдардың іс-әрекетінің нәтижесі болуы керек.

Әлемнің өзіндік бейнесін жасай отырып, бала осы кезеңде мектеп жасына дейінгі баланың зияткерлік мүмкіндіктері мен танымдық қажеттіліктерінің жоғары деңгейі бар екендігі туралы теориялық тұжырымдаманы, парадоксты ойлап табады. Сондықтан ақпараттық өнімдер ұқыпты, жалған емес, құнды әлеуметтік нұсқаулықтарды алмастырмауы керек, жоғары сезімдердің – махаббат, құрмет, парыз, ар-ожданнның дамуына; «жақсы және жаман деген не», «сұлулық жаман бола алмайды» эстетикалық тәжірибесінің пайда болуына кедергі келтірмеуі керек.

Біз қазіргі балалардың ақпараттық технологиялар дәуірінде дүниеге келгенін, біз қаласақ та, қаламасақ та, ескермеуіміз мүмкін емес, бірақ біз оларды одан толықтай қорғай алмаймыз. Ересектер, ата-аналар мектеп жасына дейінгі бала өзіне тән ойын және шығармашылық белсенділікті толық игергеннен кейін компьютерлік ойындарды, оқу фильмдерін, мультфильмдерді енгізу керек екенін түсінуі керек. «Көгілдір экранды» қарау тек ересек адамның бақылауында, ол мағыналы болуы керек. Бала мектепке дейінгі жаста оларды тек мақсатына сай пайдалануға дайын болған кезде, қажетті ақпаратты іздеуге ғана ақпараттық техникаға еркін қол жеткізуіне болады.

Алты жасқа толған балаларға арналған ақпараттық өнімдер немесе 6+.

6 жастан бастап жанр мен сюжетке негізделген ақпарат бар:

- қысқа мерзімді және натуралистік емес бейнелер немесе аурулардың (ауыр зардаптарды қоспағанда) немесе олардың салдарларының адамның қадір-қасиетін кемсітпейтін нысандағы сипаты,

- балаларға үрей, қорқыныш немесе абыржу тудыруы мүмкін жазатайым оқиғаның, аварияның, апаттың не олардың салдарларын күштеп өлтірудің шынайы емес бейнелерін көрсетпеу;

- қоғамға қарсы әрекеттер және қылмыстар жасауға итермелемейтін, бұл әрекеттердің немесе қылмыстардың эпизодтық бейнелері немесе сипатталуы, оларды жасайтын адамды теріс айыптауға жол берілмеуіне негізделмеген және ақталмаған жағдайда қолданылады.

Сонымен, баланың өміріне біртіндеп басқа ақпарат енгізіледі (жазатайым оқиғалар, апаттар, апаттар, өлім, қылмыстың эпизодтық бейнелері). Себебі, бала жақсы ақпараттан басқа, бұл әлемдегі барлық нәрсе соншалықты керемет емес екенін білуі керек, жаман адамдар да, жаман істер де бар, әлем тек оның айналасында ғана емес, бәрі де оның қажеттіліктеріне бағынбайды. Осы жас кезеңінде ақпаратты қабылдаудың психологиялық жаңа бейнесі және олармен байланысты ерекшеліктері қандай?

Біріншіден, бала мектеп оқушысы болуға дайындалып жатыр. Мектептегі балалық шақ – бұл баланың дамуындағы маңызды мәселелерді шешетін өмірлік оқиғалар орын алатын баланың жеке басын қалыптастырудың жаңа кезеңі.

Балалар өздерінің психологиялық кеңістігінің шекараларын күзете бастайды, бұл ең алдымен олардың жеке пәндік ортасына таралады, тіпті оларды кездейсоқ жою оларда эмоциялар дауылын тудырады. Осылайша, кіші мектеп оқушылары заттың өзіне тиесілі екенін білдіреді, ол жеке қасиеттерге ие болады. Әдетте, бала «мүмкін емес» деп айта алады, егер ол өз заттарын, сұрамай алса, басқа құрдастарымен ұрысса, тіпті төбелесе алады.. Қазір не?

Қазір әлемде балалар планшеттік құрылғыларды игере отырып, көп бөлігі мектептен кейін ұзақ уақыт бойы, онда олар роботтармен, құбыжықтармен, боттармен және сол сияқты қорқынышты және жауынгерлік шеберлікті шыңдау үшін нысанаға тигізуге үйретілген ойындарда отырады. Қаны ағып жататын қатал агрессивті ойындар бүгінде сәнде. Экрандағы агрессияның өсуі, бала отбасында, өткені де, болашағы да жоқ ойдан шығарылған қантөгіс кейіпкерлермен өмір сүреді. Егер сіз белгісіз планетаның сізбен соғысып жатқан тұрғындарының кланын жоймасаңыз, олар сізді күніне бірнеше рет «өлтіруі» мүмкін, бірақ өзіңізге «жаңа өмір» табу үшін сізге жойқын және қорқынышты нәрсе жасау керек. Ата-аналар, мұндай ойындарды сатып алу немесе оларды интернетте жүктеу, тіпті балалардың ақпараттық қауіпсіздігі туралы заңды бұзатыны туралы ойламайды.

Әдетте, жоғарыда көрсетілгендей, балалар өздерінің психологиялық кеңістігін (заттар, нәрселер, өз денелері) қорғайды, бірақ қазір олардың кеңістігіне ешкім қол сұғылмайтын сияқты, бірақ виртуалды, керісінше, бұрышқа түсіп, өлтіріліп жатқандықтан, құқық бұзушыдан кек алу қажеттілігі агрессияның қорқынышты формаларында, басқаларға қатысты қатыгез әрекеттерде көрінеді. Өзіңіз ойлаңыз: 2008 жылы Новосібірде мектеп оқушысы компьютерлік клубта Counter Strike-ті ойнап, ойын барысында өзін бірнеше рет өлтірген 17 жасар жігітті, сыртта аңдып тұрып, кірпішпен басынан ұрып өлтірген.

Ойындардағы, ақпараттық өнімдердегі өрескел әрекеттер бірдей ойлардың, сезімдердің және мінез-құлықтың пайда болуымен бірге жүреді, балаларда зорлық-зомбылыққа сезімталдық төмендейді, сонымен қатар агрессивті мінез-құлықты үнемі ынталандыру физиологиялық қозу деңгейін жоғарылатады.

Бастауыш мектеп жасында баланың танымдық саласында үлкен өзгерістер болады. Есте сақтау айқын сипатқа ие болады. Қабылдау саласында мектепке дейінгі баланың еріксіз қабылдауынан объектіні мақсатты ерікті бақылауға көшу бар. Ол үшін қолайсыз ақпаратты қарайтын оқушыны елестетіп көріңізші, бұдан кейін не болады? Ол зорлық-зомбылық, қатыгездік көріністерін зерттейді және бақылайды (сонымен бірге ол сюжетті түсінбейді), негізгі жарқын, ерекше есте қалған сәттер есте қалады. Осылайша күн сайын қайталанатын. Біраз уақытқа дейін ол бір кездері көрген белгілі бір өмірлік жағдайлардың мазмұнын жадында сақтайды, бірақ ешкім оған мағынасы мен мазмұнын түсіндірмейді және ол басқасын білмейді. Егер баланың басқалармен

өзара әрекеттесу мәселелерін шешуде өзіндік тәжірибесі болмаса және жақын жерде маңызды ересек адам болмаса, онда ол өзінің жадында сақталған сценарийді қолдана бастайды.

Бізге белгілісі, бастауыш сынып оқушысы кезеңі үшін үлкен маңызға ие және жеке тұлғаны қалыптастыруда қоғамдық – пайдалы еңбекті оқушының меңгеруі қажетті болып табылады. Еңбек барысында адамгершілік құндылықтарды, еңбекқорлықтың тұрақты сапасын игеру жүріп жатады. Еңбекқорлық адамның негізгі, интегралды қасиеттерінің бірі болып табылады, ол өмірді оны ұйымдастырудың өз күш-жігеріне сәйкес жүзеге асырылатын деп қабылдаумен байланысты.

Қазіргі жағдайда бұл балалардың белсенді іс-әрекетке, өмірін құруға ықтимал дайындығы барлық медиа көздерден алынған ақпаратпен қиылысады: өмірде өз мақсаттарына жету үшін күш салудың қажеті жоқ, бәрі рұқсат етілген, бәрі сатып алынады және ешкім іс-әрекеттерге жауап бермейді. Әлемнің құрылымы, ондағы адамның рөлі мен орны туралы ақпарат жалған болады, ол балаға дайын түрде беріледі, ойланудың қажеті жоқ. Қазіргі зерттеулер көрсеткендей, балалар үнемі дайын білімді тұтыну жағдайында бола алмайды. Олар бастапқыда білім беру және танымдық іс-әрекетте белсенді, тәуелсіз болуды қалайды және біледі.

Жасы, 6/7-ден 12 жасқа дейін – бала үшін маңызды өмір салаларында әлеуметтік-психологиялық ауытқулардың кең спектрі және деструктивті ақпараттың бақыланбайтын мөлшерін дұрыс қабылдау және тұтыну аясында жасқа байланысты психикалық дамудың негізгі бұзылыстарына әкеледі.

Отбасы саласында бұл: ата-аналардың стресстері және баланы қатысуымен тұрақты отбасылық жанжалдар; ата-аналық немесе отбасылық құндылықтардың баланың құндылықтарына қарсы тұруы болуы мүмкін.

Мектеп саласында бұл: мектептегі сәтсіздік және мұғаліммен қақтығыстар; жанжал жағдайында мектепті ауыстыру жағдайларының жоғары жиілігі; сыныптастарының қабылдамауы.

Жасқа байланысты психикалық дамудың бұзылуының арасында: жеке инфантилизммен кешіктірілген дамудың көрінісі, назар жетіспеушілігі және гиперактивтіліктің бұзылуы, оппозициялық мінез-құлықтың бұзылуы және т.б. көрініс береді.

Қоғам, мектеп, отбасы ең бастысы: 6 жастан 12 жасқа дейінгі бұл жас моральдық, мәдени нормаларды, құндылықтарды, рухани бағдарларды дамытуға өте сезімтал болатынын білуі керек. Бұл кезеңде баланың жеке басын дамыту үшін, өзін-өзі анықтау үшін (өзін-өзі тану, рефлексия, мақсат қою тетіктері арқылы), іскерлік қарым-қатынастың, сыни ойлаудың, ынтымақтастықтың негізгі дағдыларына үйрету, кіші мектеп оқушысы алдында оны қоғамның толыққанды мүшесі ретінде, сондай-ақ оның өміріне жауапты жалғыз адам ретінде іске асырудың перспективаларын ашу қажет.

Он екі жасқа толған балаларға арналған ақпараттық өнімдер немесе 12+.

12 жастан бастап оның жанрымен және (немесе) сюжетімен негізделген ақпараттық өнімдер қолжетімді:

- жәбірленушіге жанашырлық білдіру және (немесе) қатыгездікке, зорлық-зомбылыққа (азаматтардың құқықтарын және қоғамның немесе мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін қорғау жағдайларында қолданылатын зорлық-зомбылықты қоспағанда) теріс, сотталған қарым-қатынас шартымен өмірден айыру немесе мертігу процесін шынайы көрсетпей қатыгездікті және зорлық-зомбылықты (сексуалдық зорлық-зомбылықты қоспағанда) эпизодтық бейнелеу немесе сипаттау;

- қоғамға қарсы іс-әрекеттер жасауға (оның ішінде алкоголь және құрамында спирті бар өнімдерді, оның негізінде дайындалатын сыра мен сусындарды тұтынуға, құмар ойындарға қатысуға, қаңғыбастықпен немесе қайыршылықпен айналысуға) итермелемейтін бейне немесе сипаттама, қоғамға қарсы іс-әрекеттерге жол берілетіндігі негізделмеген, оларға теріс, айыптайтын көзқарас білдірілген және көрсетілген өнімдерді тұтыну қаупіне сілтеме жасалған жағдайда есірткі, психотроптық және (немесе) есенгірететін заттарды, темекі бұйымдарын ара-тұра еске алу (демонстрациясыз), заттар, бұйымдар);

- жыныстық қатынасқа деген қызығушылықты пайдаланбайтын және жыныстық сипаттағы әрекеттерді бейнелеу немесе сипаттауды қоспағанда, эпизодтық немесе қорлау сипатындағы эпизодтық емес шынайы бейнені немесе еркек пен әйел арасындағы жыныстық қатынастарды сипаттауды қолданбайтын адамдар.

Жалпы, жасөспірім, 12 жастан бастап, жас адамның жеке субъективті әлемі осы дәуірдің объективті нақты рухына енген кезде мәдениетке ену жасы болып табылады. Осыған сүйене отырып, осы кезеңнің орталық жаңа бейнесі – баланың «Менінің» ашылуы, рефлексияның пайда болуы, өзінің даралығын сезінуі. Кез-келген ақпараттық өнімдердің авторлары мұны ескеруі керек.

Сарапшылардың айтуынша, соңғы уақытта балалар интернет порнографиясын жасау үшін жиі азғырылады. Кәмелетке толмағандарды тартудың алғашқы құралдарының бірі – чаттар. Олардың көмегімен зиянкестер балаларды ұятсыз фильмдерге түсіруге, жыныстық қатынасқа түсуге және тіпті ұрлауға тырысады. Балалар үшін мұндай әрекеттердің салдары белгілі: шын мәнінде, әдепсіз материалдар интернет беттерінен ешқашан жойылмайды. Бала өзін кінәлі сезінеді, оның бейнелері мен фотосуреттерін басқалар көретіндігінен ұялады, сондықтан ол жақын адамдарына болған жағдай туралы айтуға ұялады.

Порнографиялық сипаттағы ақпараттық өнімдердің кез-келген түрімен соқтығысу жастарға ерекше әсер етеді. Бұл материалдар жасөспірімдердің жыныстық тәжірибе туралы идеясын ынталандырып қана қоймайды, сонымен қатар бұрмаланған «тәрбиелік» әсерге ие, іс-әрекеттің моделі мен нұсқаулығы ретінде қызмет етеді.

Әрине, әртүрлі елдер балаларға қатысты осындай заңсыз әрекеттермен күресуде, дегенмен балаларды-интернет қолданушыларын әлемдік ауқымда жеткілікті қорғауды атауға болмайды.

Үйден және мектептен тыс мобильді интернетке қол жеткізу балалар мен бейтаныс ересектер арасындағы қарым-қатынас пен сенімді қарым-қатынастың жаңа көкжиектерін ашады. Сонымен бірге, көптеген ұлттық заңнамаларда интернет қызметтерін жеткізушілердің, телефон немесе банк қызметтері

операторларының желіде балалар қатысатын порнографиялық сайттар табылған жағдайда билік органдарын хабардар ету және олармен ынтымақтастық жасау міндеті қарастырылмаған.

Өмірінде осындай қорқынышты тәжірибесі бар балаларға көмектесу үшін ересектердің үлкен күш-жігері, олардың шынайы махаббаты мен сенімі қажет, физикалық және психикалық денсаулықты қалпына келтіруге ықпал ету қажет.

Жасөспірім кезінде адамның өзін-өзі тануы белсенді қалыптасу сатысында. Жасөспірімдер осы дүниеде өздерін іздейді, сондықтан үнемі жаңа нәрселерді сынап көреді. Олар үшін Интернет-бұл жеке және әлеуметтік өзін-өзі анықтау үшін мүлдем ерекше кеңістік. Әлеуметтік желілердегі жасөспірім өзін табуға тырысады. Жас ұрпақ агрессивті және таңқаларлық лақап аттарды: Dark, Stella, Gothic Princess, I LOVE, ROCK, ҚАҢҒЫБАС қолданумен сипатталады. Суреттер ретінде балалар көбінесе атақты адамдардың, аниме кейіпкерлерінің, жалаңаш дененің суреттерін пайдаланады.

Блогтар мен әлеуметтік желілер жасөспірімнің өмірінде екіұшты рөл атқаруы мүмкін. Бір жағынан, олар көптеген адамдар мен әлеуметтік топтарға қол жеткізе отырып, жеке тұлғаның өзін-өзі анықтауының ерекше мүмкіндіктерін ұсынады. Сонымен қатар, жасөспірімдердің блогтардағы қарым-қатынасының кейбір ерекшеліктері (белсенділіктің жоғары деңгейі, интернет-ресурстарда шексіз серуендеу, өзін-өзі агрессивті таныстыру) олардың қауіпсіздігіне қауіп төндіретін ықтимал көздер болып табылады, мысалы, бейтаныс адамдармен кездейсоқ байланыс орнату, қоғамға қарсы топтарға қатысу, әртүрлі жанжал жағдайларының пайда болуы.

Психолог Джон Сулер бұл әсердің негізгі сипаттамаларын атап өтті, олар: анонимділік; көрінбеу; байланыстың басталуы/аяқталуы; қиял әлемі.

Осы жағдайды ұмытуға болмайды, ол жеткіншек жасында адамгершілік тұрғыда дамыту, оқушыны елеулі түрде өзгертеді. Баланың моральдық үлгіні игеруі ол үшін маңызды жағдайларда нақты моральдық әрекеттерді жасаған кезде пайда болады. Осы кезеңдегі теріс ақпарат баланың жеке басының дамуына айтарлықтай зиян келтіруі мүмкін, сондықтан жасөспірімдер нақты өзара әрекеттесу арқылы қажетті педагогикалық әсер етуі керек, өйткені моральдық тәжірибенің жеткіліксіз жалпылануына байланысты жас ұрпақтың моральдық сенімдері тұрақсыз күйде қалып отырады.

Он алты жасқа толған немесе 16+ балаларға арналған ақпараттық өнімдер Жас шектеуі бар ақпарат:

- кездейсоқ жағдайдың, апаттың, аурудың суреттемесі немесе сипаттамасы балаларда қорқыныш, үрей немесе дүрбелең тудыруы мүмкін олардың әсерін шынайы көрсетпеу;

- құрбандыққа жанашырлық және қатыгездікке, зорлық-зомбылыққа (азаматтардың құқықтары мен қоғамның немесе мемлекеттің қорғалатын мүдделерінің заңдары қорғалған жағдайларда қолданылатын зорлық-зомбылықты қоспағанда) теріс, айыптаушы көзқарас білдірілген жағдайда, өмірден айыруды немесе мертігуді шынайы көрсетпестен қатыгездік пен зорлық-зомбылықты (сексуалдық зорлық-зомбылықты қоспағанда) бейнелеу немесе сипаттау;

- есірткі құралдары туралы немесе психотроптық және (немесе) есеңгірететін заттар туралы (оларды көрсетпей), осындай құралдарды немесе заттарды тұтынуға теріс немесе айыптаушы қатынас білдірілген және оларды тұтыну қауіптілігіне нұсқау қамтылған жағдайда, осындай жағдайларды көрсете отырып, оларды тұтынудың қауіпті салдарлары туралы ақпарат;

- әдепсіз боқтыққа жататын жекелеген жаман сөздер және тіркестер;

- жыныстық қатынасқа қызығушылық танытпайтын және жыныстық сипаттағы әрекеттерді бейнелеу немесе сипаттауды қоспағанда, еркек пен әйел арасындағы жыныстық қатынасты сипаттайтын бейнелер.

Жасөспірім кезеңінің басында балалар өміріндегі басты сұрақ туралы көбірек ойлана бастайды: «Мен кімін?», өзін-өзі анықтаудың сапалы жаңа бейнесі пайда болады.

Сондықтан бұл жас өте осал және суицидке сезімтал болады. Одан да жаманы, ақпараттық әлемде осы зорлық-зомбылық актісін жүзеге асыру үшін арнайы құрылған интернет-ресурстар көбірек пайда болуда.

Интернет байланыстың қуатты құралы ретінде суицидтер туралы ақпаратты тез таратады, оны қалай жүзеге асыру керектігі туралы егжей-тегжейлі нұсқаулар бар, бұл үшін жәбірленушілердің суреттері, олардың егжей-тегжейлі сипаттамасы орналастырылған.

Суицид тек интернеттің ғана емес, бұқаралық ақпарат құралдарының тақырыбына айналады, олар өлімді, нақты жағдайдың егжей-тегжейін жиі және толығымен сипаттайды, оқиғаны құрастырады, өткенге жүгінеді. Мұндай теріс ақпарат жастарға зиянды. Қазіргі жастар әлемі жаппай суицид індетіне бейім деп айтуға болады. Балалармен жұмыс істейтіндердің барлығына осы әрекеттің суицидтік прекурсорларын тану маңызды. Шын мәнінде, біз бүгінгі таңда ақпараттық өнімдердің кез-келген түрі өмірдің мағыналарына әсер етпейтіндігімен бетпе-бет келеміз, ол оның құндылығын бұзады.

3 Қазақстанның білім беру ұйымдарындағы буллинг, кибербуллинг, моббингтің алдын алу жағдайы

ЮНИСЕФ мәліметтеріне сәйкес, әлемдегі 150 миллион бала мектепте немесе оның айналасында құрдастары тарапынан зорлық-зомбылыққа ұшырайды екен.

Қазақстан үшін мектептердегі зорлық-зомбылық мәселесі де өзекті. 2011 жылы Қазақстанда жүргізілген «мектептердегі балаларға қатысты зорлық-зомбылықты бағалау» зерттеуінің деректеріне сәйкес, білім беру ұйымдарында зорлық-зомбылық пен кемсітушілікпен 5-10 сынып оқушыларының 66,2%-ы олардың 63,6%-ы куәгер ретінде, 44,7%-ы зардап шеккен адам ретінде, ал 24,2%-ы зорлық-зомбылық іс-әрекеттерін жасағанын мойындады. Көбінесе оқушылар (қатысушылардың 40,0%-ы) мазаққа ұшырап, оларды күлкі нысаны ретінде қабылдаған және заттарын бүлдірген. Оқушылар итеру, тепкі, аяқтан шалу, соққы сияқты қауіп-қатерге екі есе аз (21,4%) ұшыраған немесе оларға шабуыл жасалған. Ақша бопсалау жағдайлары туралы оқушылардың 9,8%-ы хабарлады. Сауалнамаға қатысқандардың 8,5%-ы өз атына жыныстық сипаттағы сөздер мен қысым көрсету туралы айтылғанын, ал 7,4%-ы басқаларына қатысты осындай әрекеттердің куәгерлері болғанын айтады. Әрбір алтыншы оқушы (15,5%) гендерлік белгісі, ұлттық және діни ұстанымы, нәсіліне қарай, киім немесе тұратын жеріне байланысты, сондай-ақ мүгедектігі бойынша кемсітушілік көзқарас әрекеттерге душар болса, әрбір үшінші оқушы (36,1%) осындай жағдайдың куәгері болған.

2012 жылы Адам құқықтары жөніндегі уәкіл офісі мен БҰҰ Балалар Қоры (ЮНИСЕФ) жүргізген зерттеу нәтижелеріне сәйкес балалардың 66,2%-ы соңғы жылда мектептегі зорлық-зомбылыққа немесе кемсітушілікке тап болды. Бұл 3 баланың 2-і куәгер, не құрбандары, не зорлық-зомбылықтың бастамашылары болғанын білдіреді. Бұл ретте балалардың 40%-ы психологиялық зорлық-зомбылықтың құрбаны болғанын, 21,4%-ы физикалық зорлық-зомбылықтың құрбаны болғанын, ал 15,5%-ы кемсітушілікке ұшырағанын айтты.

2020 жылы осы мәселе бойынша ҚР ДСМ Қоғамдық денсаулық сақтау ұлттық орталығы баспасөз қызметінің ақпараты бойынша 11-15 жастағы әрбір бесінші қазақстандық жасөспірім ай сайын буллингтің құрбаны немесе қатысушысы болып отыр. Осы жағдайға қатысу көбінесе ұлдар арасында ең көп таралған.

2018 жылы ұлттық қоғамдық денсаулық сақтау орталығының (ҚР ДМ ҰОЗО) «денсаулыққа қатысты мектеп жасындағы балалардың тәртібі» «Health behaviour in school-aged children» (HBSC) зерттеу тобы Жасөспірімдер арасындағы денсаулық пен әл-ауқат көрсеткіштерін зерттеу үшін қазақстандық оқушылар арасында сауалнама жүргізді.

Оқушыларға сауалнама жүргізу барысында олар буллинг/кибербуллингке қалай жиі қатысқанын немесе соңғы екі ай бойы мектепте оның құрбаны болуы туралы сұрақтар қойылды.

ҰОЗО зерттеу тобы ғалымдарының пікірінше, буллингқұрбандарының да,

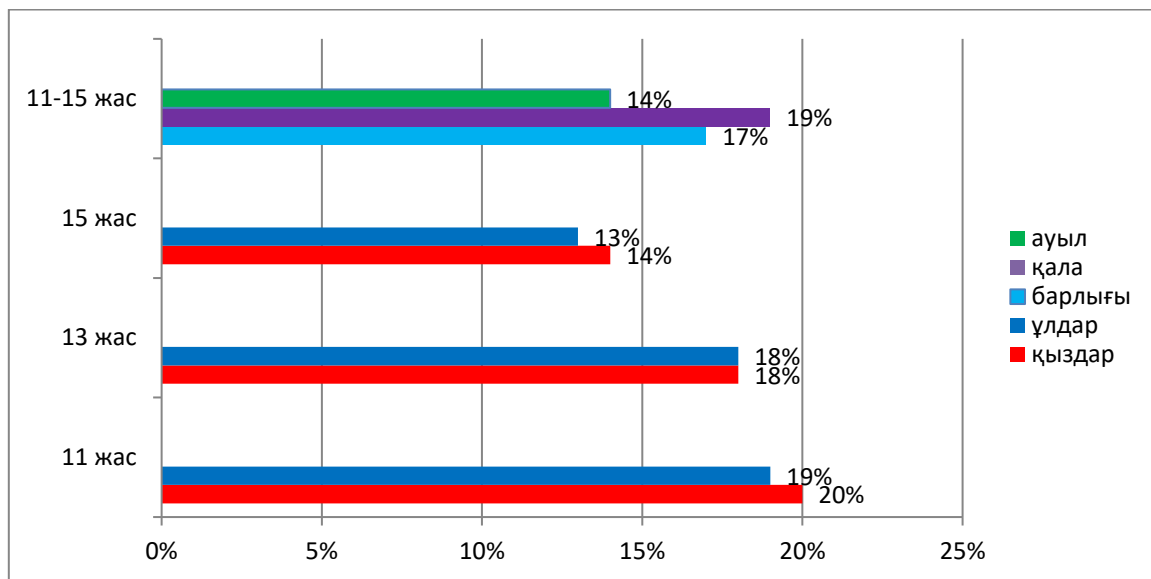
буллердің де психикалық жағынан денсаулықтарында ақаулары бар екендігі анықталған.

Белгілі болғандай, 11-15 жастағы жасөспірімдердің 17%-ы мектепте айына бір рет буллинг/айдап салудың құрбаны болған. Буллингтің құрбандары ауылдықтарымен салыстырғанда қала оқушылары арасында жиі болады.

1-Диаграмма «Буллингтің құрбандары мен қатысушылары»

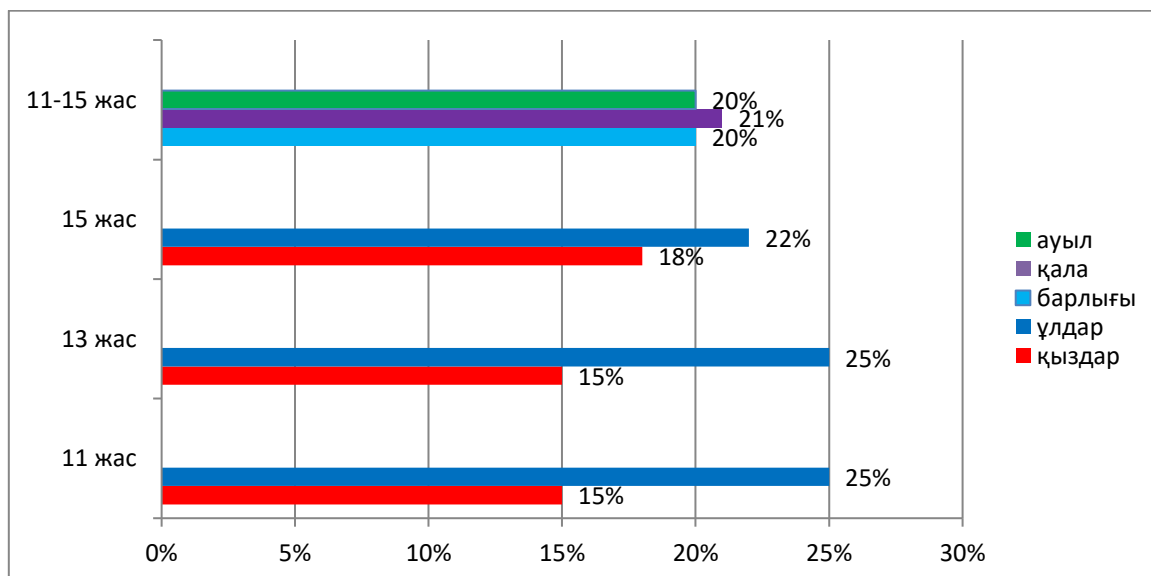
Буллинг құрбандары, HBSC Қазақстан

айына бір немесе бірнеше рет мектептегі буллинг құрбаны болған жасөспірімдер %

Буллингке қатысушылар, HBSC Қазақстан

айына бір немесе бірнеше рет мектептегі буллингке қатысқан жасөспірімдер %

Ұлдар мен қыздар арасында буллингтің таралуы 15 жаста азаяды. Бірақ мектепте басқа адамдар тарапынан болған буллингке айына бір рет 11-15

жастағы жасөспірімдердің 20% қатысты. Осы мінез-құлықтың таралуы 11 және 13 жастағы ер балалар арасында ең жоғары.

Сонымен қатар, жаңа технологияларды дамытумен және әлеуметтік желілердің танымал болуымен буллингтің жаңа түрі – кибербуллинг пайда болды.

Кибербуллинг мысалдары: қорлау хабарламаларын жіберу (мәтін немесе интернет арқылы), әлеуметтік желілер сайтында елемеушілік түсініктемелерді орналастыру, кемсіту фотосуреттерін орналастыру, сондай-ақ электрондық нысанда біреуді қорқыту немесе қорлау.

Кибербуллинг депрессия, үрей, өзін-өзі төмен бағалау, эмоциялық бұзылулар, психобелсенді заттарды қолдану және суицидтік мінез-құлық сияқты психикалық денсаулықпен маңызды проблемаларды дамытуға ықпал ете отырып, жасөспірімдердің денсаулығына теріс әсер етеді.

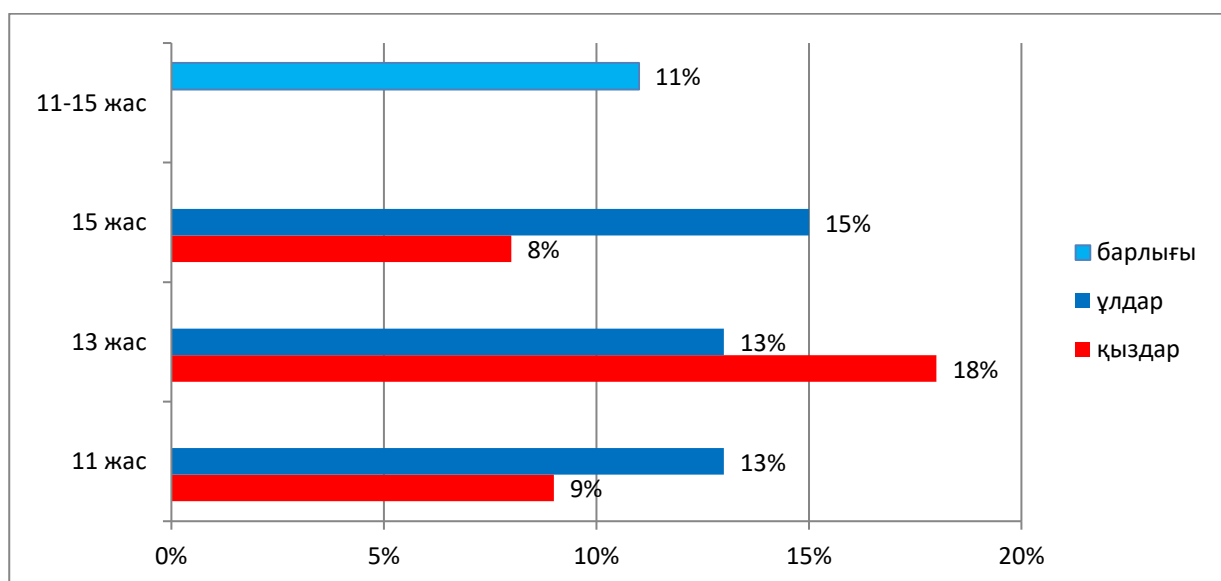
11-15 жастағы жасөспірімдердің 12%-ы кем дегенде бір рет немесе одан да көп кибербуллингке ұшырағаны белгілі болды.

Басқа адамдар тарапынан кибербуллинг тәжірибесі жасөспірімдердің 11%-ын кем дегенде бір рет атап өтті. Мұндай мінез-құлық ұлдар арасында кең таралған.

2- Диаграмма «Кибербуллинг құрбандары мен қатысушылары»

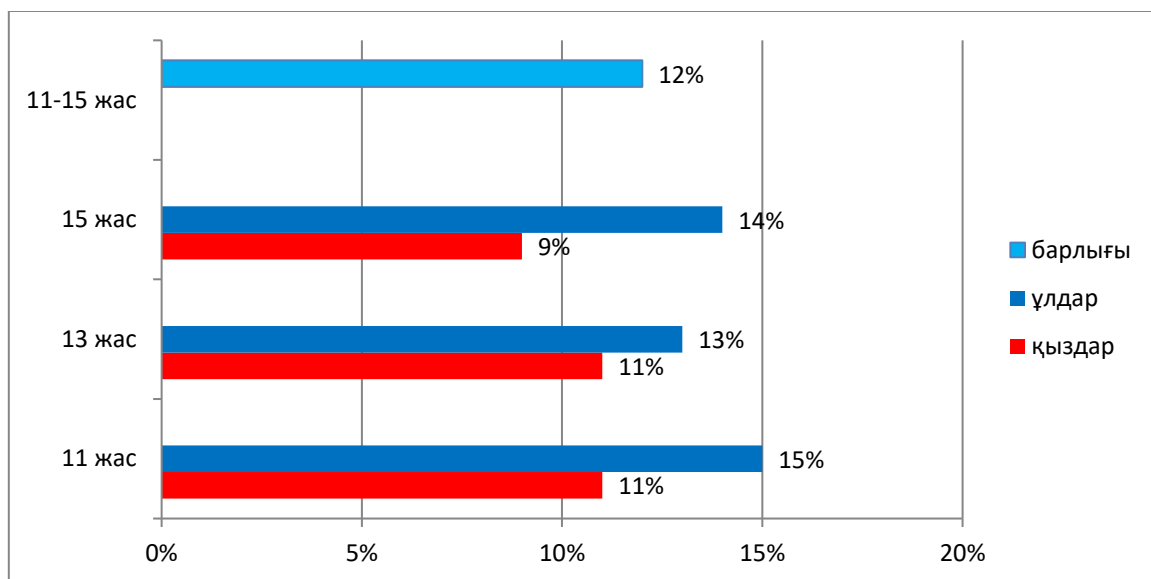
Буллингке қатысушылар, HBSC Қазақстан

Айына бір немесе бірнеше рет кибербуллингке қатысқан жасөспірімдер %

Кибербуллинг құрбандары, HBSC Қазақстан

айына бір немесе бірнеше рет мектептегі буллинг құрбаны болған жасөспірімдер %

Буллингтің барлық түрлері оқуға және үлгерімге кері әсерін тигізеді. Мектептегі зорлық-зомбылық салдарынан баланың оқуға деген ниеті жоғалуы мүмкін және ол сабақты себепсіз босата бастайды.

Ғалымдардың пікірінше, буллинг деңгейін мектеп деңгейінде төмендету шаралары буллингтің алдын алу бойынша бағдарламаларды енгізуді, ата-аналарды тартуды, тәртіптік әдістерді қолдануды, мектептегі әлеуметтік ахуалды жақсартуды, балаларды қадағалауды қамтиды.

ҰОЗО ғалымдарының зерттеу тобы зорлық-зомбылықтың жәнеденсаулық сақтаудың алдын алу жөніндегі қызметтердің өзара іс-қимылын жақсарту және зорлық - зомбылыққа қатысты қолданыстағы заңдарды бағалау буллинг және кибербуллингпен күрестің негізгі құрамдас бөлігі болып табылады деп санайды.

2020 жылы аталған проблема бойынша ҚР ДСМ Қоғамдық денсаулық сақтау ұлттық орталығының баспасөз қызметінің ақпараты бойынша 11-15 жастағы әрбір бесінші қазақстандық жасөспірім ай сайын буллингтің құрбаны немесе қатысушысы болып табылатынын хабарлады. Бұл жағдай ұлдар арасында жиі кездеседі.

Бүгінгі күні білім беру ұйымдарына буллинг проблемасын пысықтау және жою жауапкершілігі жүктеледі. Бұл білім алушылардың психологиялық денсаулығын сақтауға, білім берудің жоғары сапасын, білім алушылардың рухани-адамгершілік тәрбиесі мен дамуын қамтамасыз ететін, сондай-ақ білім алушылардың физикалық және әлеуметтік денсаулығын сақтауға және нығайтуға кепілдік беретін қолайлы дамытушы білім беру ортасын құруға мүмкіндік береді.

Білім беру ұйымдарындағы зорлық-зомбылықтың алдын алу бойынша заңнамалық нормативтік құжаттар

Білім беру ұйымдарында буллингтің алдын алу саласында жұмысты

ұйымдастыру және жүргізу кезінде Қазақстан Республикасы мен Қарағанды облысының аумағында қолданылатын тиісті нормативтік құқықтық актілерді басшылыққа алу қажет.

- Қазақстан Республикасының конституциясы 1995 жылы 30 тамыз;
- «Бала құқығы туралы БҰҰ конвенциясы»;
- Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 8 тамыздағы №345 «Қазақстан Республикасындағы Баланың құқықтары туралы» Заңы;
- Қазақстан Республикасының «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» Кодексі (01.04.2019 ж. жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен);
- Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі «Білім туралы» Заңы (19.04.2019 ж. өзгерістермен толықтырулармен);
- 2014 жылғы 5 шілдедегі Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексі;
- Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің м. а. 2016 жылғы 8 қаңтардағы № 9 бұйрығымен бекітілген «Педагогикалық әдептілік ережелері»;
- Білім беру ұйымдарының ішкі құжаттары (жарғы, жергілікті актілер, бұйрықтар, нұсқаулықтар) ішкі өкімдік ережелер, оқу- тәрбие қызметін және тәртіп пен қауіпсіздікті сақтауды реттейді.

Бала құқығының конвенциясы

✓ **16-бап:** Бірде бір бала оның жеке өміріне, отбасылық өміріне, баспанасына қол сұғылмау немесе хат жазысып-алысу құпиясына не болмаса оның ар-намысы мен абыройына заңсыз араласушылықты болдырмау құқығын жүзеге асыруда ерікті түрде немесе заңсыз араласу объектісі бола алмайды. Бала осындай араласу немесе қол сұғушылықтан заңның қорғауына құқылы.

✓ **19-бап:** Қатысушы мемлекеттер баланың тәніне жасалатын немесе психологиялық түрдегі зорлық-зомбылықтың, қорлау немесе теріс қылықтардың барлық нысандарынан, қамқорлықтың жоқ болуынан немесе немқұрайды қараудан, дәрекі қараудан неболмаса пайдаланудан, ата-анасының, заңды қамқоршыларының немесе балаға қамқорлық жасаушы басқа адамның нәпсіқұмарлық қиянатынан қорғау мақсатында барлық заңды, әкімшілік, әлеуметтік және ағартушы шараларын қабылдайды.

Қатысушы мемлекеттер баланың тәніне жасалатын немесе психологиялық түрдегі зорлық-зомбылықтың, қорлау немесе теріс қылықтардың барлық нысандарынан, қамқорлықтың жоқ болуынан немесе немқұрайды қараудан, дәрекі қараудан не болмаса пайдаланудан, ата-анасының, заңды қамқоршыларының немесе балаға қамқорлық жасаушы басқа адамның нәпсіқұмарлық қиянатынан қорғау мақсатында барлық заңды, әкімшілік, әлеуметтік және ағартушы шараларын қабылдайды.

Қазақстан Республикасының Конституциясы

✓ **1-бап** Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы - адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары.

✓ 18-бап: Әркімнің жеке өміріне қол сұғылмауына, өзінің және отбасының құпиясы болуына, ар-намысы мен абыройлы атының қорғалуына құқығы бар.

✓ 34 бап: Әркім Қазақстан Республикасының Конституциясын және заңдарын сақтауға, басқа адамдардың құқықтарын, бостандықтарын, абыройы мен қадір-қасиетін құрметтеуге міндетті.

Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 8 тамыздағы №345 «Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы» Заңының

1) 1-бап мынадай мазмұндағы 4-1) тармақшамен толықтырылды:

«4-1) баланы жәбірлеу (буллинг) – қорлау сипатындағы жүйелі (екі және одан көп) әрекеттер, қудалау және (немесе) қорқыту, оның ішінде қандай да бір әрекетті жасауға немесе жасаудан бас тартуға мәжбүрлеуге бағытталған әрекеттер, сол сияқты жария түрде немесе бұқаралық ақпарат құралдары және (немесе) телекоммуникация желілері пайдаланыла отырып жасалған дәл сол әрекеттер (кибербуллинг)»;

2) 10-баптың 2-тармағы. Мемлекет баланың жеке басына ешкімнің тиіспеуін қамтамасыз етеді, оны физикалық және (немесе) психикалық күш көрсетуден, адамның қадір-қасиетіне қатыгездікпен, дөрекілікпен қараудан немесе оны қорлаудан, баланы жәбірлеуден (буллингтен), жыныстық қатынас сипатындағы әрекеттерден, баланы қылмыстық іс-әрекетке және қоғамға жат әрекеттер жасауға тартудан, және оны адам мен азаматтың Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген құқықтары мен бостандығына қысым жасаудың өзге де түрлерінен қорғауды жүзеге асырады.

✓ 36-бап: Баланы әлеуметтік ортаның теріс ықпалынан қорғау:

◦ Мемлекеттік органдар, жеке және заңды тұлғалар баланы оның денсаулығына, имандылық жағынан және рухани дамуына зиян келтіретін әлеуметтік ортаның, ақпараттың, насихат пен үгіттің теріс ықпалынан қорғауға міндетті.

◦ Салауатты өмір салтын насихаттау мен балаға құқықтық білім беруді мемлекет өз саясатының басым бағыттарының бірі деп таниды.

◦ Қылмыстық құқық бұзушылықтың, зорлық-зомбылықтың немесе өзге де заңсыз әрекеттің салдарынан тән немесе жан жарақатын алған балаға денсаулығын қалпына келтіру және әлеуметтік бейімделу үшін қажетті көмек көрсетілуге тиіс.

✓ 6 бап: Балалар мүддесін көздейтін мемлекеттік саясат мемлекеттік органдар қызметінің басым саласы болып табылады және баланың құқықтарын заң тұрғысынан қамтамасыз етуге; балаларға толымды тәрбие беруді, олардың құқықтарын қорғауды оларды қоғамда толымды өмір сүруге дайындауды қамтамасыз ету мақсатында отбасын мемлекеттік қолдауға; аймақтық ерекшеліктерді ескере отырып, балалардың өмірін жақсартуға бағытталған мемлекеттік ең төменгі әлеуметтік стандарттарды белгілеуге және сақтауға; баланың құқықтары мен заңды мүдделерін бұзғаны, оған зиян келтіргені үшін лауазымды тұлғалардың, азаматтардың жауаптылығына; баланың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау жөніндегі функцияларды жүзеге асыратын қоғамдық бірлестіктер мен өзге де ұйымдарды мемлекеттік қолдауға

негізделген.

«Қазақстан Республикасының Білім туралы» Заңы

✓ 48-бап 6-тармақ «білім беру ұйымдарында оқытудың, тәрбиелеудің, еңбек пен демалудың салауатты және қауіпсіз жағдайларын жасау үшін жауапкершілік олардың басшыларына жүктеледі».

✓ 28-бап: «Оқу-тәрбие процесі білім алушылардың, тәрбиеленушілердің, педагог қызметкерлердің адами қадір-қасиетін өзара құрметтеу негізінде жүзеге асырылады. Білім алушылар мен тәрбиеленушілерге қатысты физикалық, моральдық және психикалық зорлық-зомбылық әдістерін қолдануға жол берілмейді.»

✓ 51-бап: «педагог қызметкер білім алушылардың, тәрбиеленушілердің және олардың ата-аналарының немесе өзге де заңды өкілдерінің ар-намысы мен қадір-қасиетін құрметтеуге, білім алушыларды жоғары адамгершілік, ата-аналарды, этномәдени құндылықтарды құрметтеу, қоршаған ортаға ұқыпты қарау рухында тәрбиелеуге міндетті».

«Педагогикалық әдеп қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің м.а. 2016 жылғы 8 қаңтардағы № 9 бұйрығы:

Педагог мектеп ұжымында сенім білдіру және құрметтеу ахуалын жасауға мүмкіндік туғызады, өзінің абыройын және қадір-қасиетін құрметтеу: педагог өзінің кәсіби назарындағы объектілер болып табылатын оқушының, ата-ананың, адамдардың абыройы мен қадір-қасиетін құрметтейді, олармен қарым-қатынас жасауда өнегелі. Ол баланың дамуын шынымен қалап, оған әрқашан көмектесуге дайын екендігін білдіріп, білім алушының жетістігін (жетіспеушілігін) бағалауда әдептілік танытады. өзінің абыройын және қадір-қасиетін құрметтеу: педагог өзінің кәсіби назарындағы объектілер болып табылатын оқушының, ата-ананың, адамдардың абыройы мен қадір-қасиетін құрметтейді, олармен қарым-қатынас жасауда өнегелі. Ол баланың дамуын шынымен қалап, оған әрқашан көмектесуге дайын екендігін білдіріп, білім алушының жетістігін (жетіспеушілігін) бағалауда әдептілік танытады. Білім беру процесін қатысушыларына қатысты күш көрсету, моральдық және психикалық қысым жасау әдістерін қолдануға мүлдем жол бермейді; Педагог ұлтаралық қатынастар мәдениетін тәрбиелейді, білім алушыларды жасына, жынысына, тіліне, ұлтына, діни көзқарасына, азаматтығына, шығу тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына немесе өзге де кез келген жағдайларға қарамастан барлық ұлттар мен барлық адамдардың құқығы мен қадір-қасиетін құрметтеуге үйретеді; мектеп ұжымында сенім білдіру және құрметтеу ахуалын жасауға мүмкіндік туғызады.

Білім беру ұйымдарының қызметкерлеріне арналған ішкі еңбек тәртібінің ережелерінде педагогикалық және еңбек этикасының нормалары, білім беру ұйымының басшылығы оқушыларға немесе өз әріптестеріне қатысты құрметтемеуге, кемсітуге, қорқытуға, қорлауға, физикалық және психологиялық зорлық-зомбылыққа жол беретін қызметкерлерге қолданатын

шаралар, сондай-ақ оқушылар тарапынан қорлауға немесе зорлық-зомбылыққа ұшыраған қызметкерлерді қорғау жөніндегі шаралар көрсетіледі.

Білім беру ұйымдарының ішкі құжаттары (жарғы, жергілікті актілер, бұйрықтар, нұсқаулықтар) Оқу-тәрбие қызметін және тәртіп пен қауіпсіздікті қолдау шараларын реттейді. Олар білім беру ұйымдарының аумағында және үй-жайларында, сабақтарда, әртүрлі сипаттағы зорлық- зомбылық әрекеттерін жасау ережелерін анықтайды және ережелерді бұзғаны үшін санкцияларды қарастырады.

Зорлық-зомбылық фактілері жасырылмауы тиіс:

Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне баланың құқықтарын қорғау жөніндегі функцияларды жүзеге асыратын ұйымдардың қызметіне байланысты мәселелер бойынша өзгерістер ментолықтырулар енгізу туралы ҚР Заңына, атап айтқанда 2014 жылғы 5 шілдедегі Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексіне (Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы, 2014 ж., 127-1-бап. «Кәмелетке толғандар немесе кәмелетке толмағандарға қатысты құқыққа қарсы әрекеттер туралы хабарламау. Білім беру, денсаулық сақтау, халықты әлеуметтік қорғау ұйымдары қызметкерлерінің құқық қорғау органдарына кәмелетке толмағандардың қылмыстық не әкімшілік құқық бұзушылық белгілері бар іс-әрекеттер (әрекетсіздік) жасау фактілері туралы немесе оларға қатысты білім беру, денсаулық сақтау, халықты әлеуметтік қорғау ұйымдарында, сондай-ақ білім беру, денсаулық сақтау, халықты әлеуметтік қорғау ұйымдарынан тыс кәсіби қызметіне байланысты өздеріне белгілі болған фактілер туралы хабарламауы, егер бұл әрекеттерде қылмыстық жаза қолданылатын, Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 434 бабында көзделген айыппұл салуға әкеп соғады, - жеке тұлғаларға - бес айлық, лауазымды адамдарға - он айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл салуға әкеп соғады».

Ата-аналардың әлеуетін белсенді пайдалану:

Қазақстан Республикасының Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы Кодексінің 71-бабы (01.04.2019ж. берілген өзгерістер мен толықтырулармен) 1-тармақ «ата-аналар өз баласының заңды өкілдері болып табылады және кез келген жеке және заңды тұлғалармен қатынастарда оның құқықтары мен мүдделерін қорғайды».

4 Балалардың интернеттегі қауіпсіздігі бойынша әдістемелік ұсынымдар

Балалар мен жасөспірімдердің ақпараттық қауіпсіздігінің жай-күйін бағалау критерийлері (ата-аналарға, педагогтарға, психологтарға арналған ұсынымдар)

Ақпараттық орта қоғам мәдениетінің мәніне негізделеді және ақпараттық кеңістікке қатысушылардың өзара әрекеттесуінің динамикалық жүйесін құрайтын баланың даму факторы ретінде әрекет етеді. Ақпараттық ортаның параметрлері әсер ету векторын, қанықтылықты (Ресурстық әлеуетті), құрылымдылықты (жұмыс істеуді ұйымдастыру тәсілі мен құралдары), медиакеңістіктегі коммуникацияның түрлері мен нысандарын, әсер ету әсерлерін, оның ішінде дамытушы әсерлерді айқындайтын құнды нысаналы қондырғылар болып табылады.

Критерийлерді бөліп көрсету мен іске асырудың жүйелік негізі баланың жеке және психикалық дамуына оңтайлы психологиялық жағдай жасау талабы болды. Ақпараттық қауіпсіздікті бұзудың белгісі балалардың психикалық дамуының бұзылуының қауіп факторлары ретінде әрекет ететін білім беру ресурстарымен басталған немесе жобаланған коммуникативті актінің мазмұны немесе нысаны болды.

Ақпараттық өнімдердің баланың денсаулығы мен дамуына әсер етуінің негізгі бағыттары, ақпараттық қауіпсіздік өлшемдеріне сәйкес келеді:

* әлемді қабылдау, әлемге деген негізгі сенім, әлем, табиғат, қоғам және жеке тұлға туралы идеялар жүйесі.

Базалық сенім негіздері ерте жаста қалыптасады және ананың мінез-құлқының тұрақтылығымен, өзгермейтіндігімен, болжамдылығымен және баланың эмоционалды қабылдауымен анықталады (Э. Эриксон, К. Хорни, А. Адлер, Д. Винникотт, М.И. Лисина, Д. Боулби, Д.Б. Эльконин). Адамның әлемге деген сенімі тұлғаның негізгі ұстанымы ретінде онтогенездің алғашқы кезеңдерінде қалыптасады, ол әлеммен өзара әрекеттесуге және оны зерттеуге, өзіне деген сенімділікке, жеке тұлғаның жеке басын дамытуға негіз болады. Сенімнің пайда болуының қажетті шарты-баланың қауіпсіздікке деген негізгі қажеттілігін қанағаттандыру.

Сенім – адамның қоршаған әлемнің және басқа адамдардың құбылыстары мен объектілеріне, олардың болашақ іс-әрекеттеріне және өздерінің болжанған іс-әрекеттеріне ізгілік, қауіпсіздік, сенімділік, тұрақтылық сипаттамаларына ие болу қасиеті. Адамның өмір бойы дамып келе жатқан әлемді қабылдау әлемнің бейнесін қауіп төндіретін, дұшпандық, болжау мүмкін емес немесе жақсылық пен әділеттілік күштері жеңілетін Қауіпсіз, әділ деп анықтайды;

* құндылық-мәндік жүйе – адамгершілік гуманистік мұраттарға сәйкес келетін құндылық бағдарларын қалыптастыру, моральдық нормаларды, құндылықтарды, этикалық идеяларды игеру;

* коммуникативтік құзыреттілік, оның ішінде қарым-қатынас мотивтерін қалыптастыру, тиімді қарым-қатынас құралдары мен тәсілдерін игеру және қақтығыстарды сындарлы шеше білу; тең қарым-қатынастың серіктестері

ретінде ата-аналармен, мұғалімдермен, құрдастармен, достармен қарым-қатынас пен өзара әрекеттесуге қатысты оң көзқарас пен үміт; ата-ана мен бала қатынастарын оңтайландыру, құрмет, сенім, толеранттық, Отбасылық қатынастардағы теңдік көзқарастарын қалыптастыру; достықтың оң тәжірибесі.

* танымдық даму, оның ішінде баланың жасына сәйкес келетін және проксимальды даму аймағын құратын мазмұнды, сенімді, ғылыми негізделген ақпарат беру; баланың танымдық белсенділігін жүзеге асыруға мүмкіндік беретін және танымдық мотивация мен кең қызығушылықтың дамуына ықпал ететін интерактивті әдістерді қолдану;

* мінез-құлық – агрессивті мінез-құлық пен оның кез келген нысанындағы зорлық-зомбылықты қоса алғанда, девиантты және делинквентті (құқыққа қарсы) мінез-құлықтың модельдері мен үлгілерін алып тастау немесе азайту;

* тұлғалық даму – өзіндік тұжырымдама мен позитивті өзін-өзі бағалауды, баланың өзін-өзі қабылдауы мен өзін-өзі бағалауын, белсенділігін, дербестігін, ерік-жігерін әлеуметтік, жеке, азаматтық, этникалық, гендерлік және жыныстық сәйкестендіру үшін үлгілерді дамыту міндеттеріне барабар таныстыру және жеке басының тұтастығы мен интеграцияны сақтау шарттарын қамтамасыз ету негізінде дамыту;

* эмоционалдық даму эмоционалды мәртебені тұрақтандыру, эмпатияны, жоғары сезімдерді, ашуланшақтықты қалыптастыру, қорқыныштың, мазасыздықтың, депрессияның, дисфорияның, эйфорияның, тұрақтылықтың алдын алу;

* этноцентризм мен культуросентризмді, ксенофобияны, мигрантофобияны, шовинизмді қоспағанда, толерантты сана мен жеке мінез-құлық көзқарастарының толеранттылығын қалыптастыру.

Балалар мен жасөспірімдердің ақпараттық қауіпсіздігінің жай-күйін бағалау критерийлерін айқындау мыналарды ескереді:

1. ақпараттың ресурстық әлеуеті;
2. аудиторияның психологиялық ерекшеліктеріне байланысты ақпараттық мазмұнның мазмұны мен формасы;
3. балалар мен жасөспірімдердің жеке және ақыл-ой дамуы үшін жағдайлардың болуы;
4. балалар мен жасөспірімдердің психикалық және психологиялық денсаулығын және амандығын сақтау үшін жағдайлардың болуы;
5. ақпараттық өнімнің моральдық-адамгершілік мазмұны; ақпараттық өнімнің көркемдік-эстетикалық қасиеттері.

Ақпараттық қауіпсіздік жағдайын және балалар мен жасөспірімдердің жеке, танымдық дамуына, олардың эмоционалды жағдайы мен психологиялық әл-ауқатына теріс әсерін бағалау критерийлері:

1. Ақпараттық жүктеменің балалар мен жасөспірімдердің жас және жеке ерекшеліктеріне сәйкестігі;
2. Балалар мен жасөспірімдердің дүниетанымын және олардың психологиялық әл-ауқатын дамыту, балалар мен жасөспірімдерде әлемнің

жағымды бейнесін және қоршаған әлем мен адам туралы барабар негізгі идеяларды қалыптастыру;

3. Балалар мен жасөспірімдердің құндылықтық, моральдық, адамгершілік-этикалық дамуы;

4. Отбасылық құндылықтар жүйесін және отбасы туралы идеяларды игеру;

5. Балалар мен жасөспірімдердің әлеуметтік және тұлғааралық қатынастары мен қарым-қатынас жүйесін дамыту;

6. Баланың танымдық қажеттіліктері мен мүдделерін, балалардың білім құмарлығын, зерттеу белсенділігін қанағаттандыру және дамыту;

7. Балалар мен жасөспірімдердің танымдық дамуы;

8. Балалар мен жасөспірімдердің шығармашылық қабілеттерін дамыту;

9. Жеке тұлғаның толеранттылығын, толерантты сана мен мінез-құлық көзқарасын қалыптастыру;

10. Балалар мен жасөспірімдердің жеке басын, әлеуметтік (азаматтық, этникалық, гендерлік) және жеке бірегейлігін дамыту;

11. Эмоционалды-тұлғалық даму және эмоционалды жағдай;

12. Мынадай мінез-құлық нысандарын қоса алғанда, девиантты және құқыққа қарсы мінез-құлықты әлеуметтендіру, дамыту және нығайту тәуекелдері: агрессивті мінез-құлық және адамдар мен жануарларға қатысты зорлық-зомбылық, қатыгездік қолдану; баланың өміріне және (немесе) денсаулығына қатер төндіретін әрекеттер жасау, оның ішінде өзінің денсаулығына зиян келтіру, суицид; олардың негізінде дайындалатын есірткі құралдарын, психотроптық және (немесе) есеңгірететін заттарды, темекі бұйымдарын, алкоголь және құрамында спирті бар өнімдерді, сыра мен сусындарды пайдалану; құмар ойындарға қатысу; ; қайыршылық; дәстүрлі емес және девиантты жыныстық қатынастар; құқыққа қарсы мінез-құлық және (немесе) қылмыстар.

Ақпараттық қауіпсіздікті қалыптастыру бойынша жұмыс нысандары

Педагогтармен семинарлар өткізу үшін ақпараттық материал

«Балаларды денсаулығы мен дамуына зардабын тигізетін ақпараттан қорғау туралы» Қазақстан Республикасының Заңы

Қазақстан Республикасының Заңының мақсаты атауында көрсетілген.

Бұқаралық коммуникациялар мен ақпараттық технологиялардың қазіргі даму деңгейінде ата-аналар мен мұғалімдердің балаларды теріс және зиянды ақпараттан қорғауға мүмкіндігі жиі бола бермейді.

Бұқаралық ақпарат құралдарындағы қатыгездік пен зорлық-зомбылықтың шамадан тыс көп болуы балаларда қоршаған әлемді бұрмаланған бейнеде және дұрыс емес көрсетуі, кейде тіпті қауіпті көзқарастарды қалыптастыруы мүмкін.

ҚР Заңы балаларды олардың психикасына зақым келтіретін деструктивті ақпараттық әсерлерден, сондай-ақ балада қатыгездік тудыруы мүмкін ақпараттан қорғауға бағытталған.

ҚР Заңы балаларда қорқыныш, үрей мен дүрбелең тудыратын, сондай-ақ зорлық-зомбылық пен заңсыз мінез-құлықты ақтайтын ақпаратқа тыйым салады. Балалардың есірткіні, алкогольді тұтынуға итермелейтін немесе олардың өмірі мен денсаулығына зиян келтіретін ақпаратты бақылаусыз таратуға жол берілмейді.

ҚР Заңы балалардың толық моральдық және рухани дамуы үшін жағдай жасауға арналған құқықтық актілердің бірі болып табылады. ҚР Заңы әрбір баланың үйлесімді және психологиялық тұрақты тұлғасын қалыптастыруға, балаларды ізгілік пен әділдік идеяларына негізделген мұқият және сауатты тәрбиелеуге ықпал етеді.

Заң балаларды қазіргі өмірдің проблемалары мен қиындықтарынан қорғауды және әлемде зұлымдық, зорлық-зомбылық немесе өлім жоқ деген түсінік тудыруды көздемейді. Дегенмен, мұндай ақпаратты балаларға түсініп, қабылдай алатын кезде және олардың жасына сәйкес нәзік түрде, бұл ақпарат олардың психикалық денсаулығына зиян келтірмейтіндей етіп жеткізу керек. Мысалы, тіпті кішкентай балаларға да зорлық-зомбылық туралы, бірақ сонымен бірге жәбірленушіге жанашырлық білдіре отырып, соңында жақсылық міндетті түрде зұлымдықты жеңетінін айтуға болады.

Заң балаларға қатысты бұл әлемді мейірімді және адамгершілікке айналдыруға бағытталған.

Заң Қазақстан аумағында бұқаралық ақпарат құралдарының өнімдерінің, баспа, аудиовизуалды өнімдердің бұқаралық ақпарат құралдарының барлық түрлерінде, компьютерлік бағдарламалар мен деректер базасында, сондай-ақ ақпараттық-телекоммуникациялық желілерде және жылжымалы радиотелефон желілерінде орналастырылған ақпаратты тарату кезінде балалардың ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету ережелерін белгілейді.

Заңда желілік басылымдардан басқа, интернет-ресурстарды қоспағанда, Қазақстан Республикасының аумағында жас санаты белгісі жоқ ақпараттық өнімді таратуға жол берілмейді.

Балалардың денсаулығына және (немесе) дамуына зиян келтіретін ақпарат заңмен балалар арасында таратуға тыйым салынған ақпаратқа, сондай-ақ белгілі бір жас санатындағы балалар арасында таралуы шектелген ақпаратқа жатқызылады.

1. Балалар арасында таратуға тыйым салынған ақпаратқа мыналар кіреді:

1) балаларды өміріне және (немесе) денсаулығына қатер төндіретін әрекеттер жасауға, оның ішінде суицидке итермелейтін;

2) балаларды қоғамға жат және құқыққа қайшы әрекеттерге арандататын;

3) арнайы сексуалдық-эротикалық сипаттағы;

4) сексуалдық зорлық-зомбылықтың сипатталуын және (немесе) бейнеленуін қамтитын;

5) нормативтік емес лексиканы қамтитын;

6) балалар арасында таратуға Қазақстан Республикасының өзге де заңдарымен тыйым салынған ақпарат жатқызылады.

2. Интернет желісі арқылы таратылатын ақпараттық өнімді қоспағанда, балаларға тыйым салынған ақпаратты қамтитын ақпараттық өнімді кәмелетке толмағандарға таратуға жол берілмейді.

Балаларға тыйым салынған ақпаратты қамтитын ақпараттық өнімді кәмелетке толмағандарға Интернет желісі арқылы таратқан кезде балалардың ақпаратқа қол жеткізуін шектеудің әкімшілік, техникалық, бағдарламалық құралдары немесе өзге де тәсілдері қолданылады.

Белгілі бір жас санатындағы балалар арасында таратуға шектелген ақпарат мыналар:

- балаларда қорқыныш, үрей туғызуы немесе жанын түршіктіруі мүмкін, зардаптары сипатталмай және (немесе) бейнеленбей, жазатайым оқиғалардың, авариялардың, апаттардың, зорлықсыз өлімнің сипатталуын және (немесе) бейнеленуін қамтитын ақпараттық өнім;

- есірткі, психотроптық заттардың, сол тектестер мен прекурсорлардың, темекі өнімдерінің, алкоголь өнімінің оларды тұтыну қауіптілігі туралы ескерте отырып, оларға әуестенуді қоғамға жат және құқыққа қайшы әрекеттерге арандату ретінде жазғыратын эпизодтық сипатталуын және (немесе) бейнеленуі;

- адамның құқықтарын және қоғам мен мемлекеттің заңды мүдделерін қорғау жолында күш қолдану салдарынан болған адам өлімінің натуралистік сипаттаусыз және (немесе) бейнелеусіз эпизодтық сипатталуын және (немесе) бейнеленуін қамтитын ақпараттық өнім;

- қатыгездік пен зорлық-зомбылық құрбандарына аяушылық сезімді және қатыгездік пен зорлық-зомбылықты айыптауды туғызатын, суицид және (немесе) адам өлтіру сюжеттерінің эпизодтық сипатталуын және (немесе) бейнеленуі;

- сексуалдық сипаттағы әрекеттердің сипатталуын және (немесе) бейнеленуін қоспағанда, адамдардың сексуалдық қарым-қатынастарының эпизодтық сипатталуын және (немесе) бейнеленуін қамтитын ақпараттық өнім жатқызылады.

Аппараттық-бағдарламалық кешен және (немесе) технологиялар арқылы уақытша пайдалануға тұлға ұсынатын, телекоммуникация желілері, оның ішінде Интернет желісі арқылы таратылатын ақпаратқа балалардың қол жеткізуін ұсыну жөніндегі қызмет Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес жүзеге асырылады.

Өткізу бойынша жалпы ұсынымдар

Ақпараттық қауіпсіздік апталары (балалар мен ата-аналар үшін)

1. «Интернет-қауіпсіздік» сабағы (1-11 сыныптар)

Мақсаты: кәмелетке толмаған білім алушылар мен тәрбиеленушілерге қазіргі заманғы ақпараттық-телекоммуникациялық ортада жауапты және қауіпсіз мінез-құлық дағдыларын дарыту арқылы ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету.

Міндеттері:

1) білім алушыларды Қазақстан Республикасының аумағында таратуға тыйым салынған немесе шектелген кәметке толмағандардың денсаулығы мен дамуына зиян келтіретін ақпарат түрлері туралы, сондай-ақ осындай ақпаратты таратудың теріс салдары туралы хабардар ету;

2) білім алушыларды ақпараттық-телекоммуникациялық желілерде, атап айтқанда, интернет және мобильді (ұялы) байланыс желілерінде осындай ақпаратты заңсыз тарату тәсілдері туралы хабардар ету (оның ішінде заңсыз мазмұндағы SMS-хабарламаларды жіберу арқылы);

3) білім алушыларды кәметке толмағандардың ақпараттық қауіпсіздігі мәселелерін реттейтін Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілерімен, халықаралық қағидаттармен және нормалармен таныстыру;

4) балалар мен жасөспірімдерді интернет және мобильді (ұялы) байланыс қызметтерін, басқа да электрондық байланыс және коммуникация құралдарын жауапты және қауіпсіз пайдалану қағидаларына, оның ішінде ақпараттық-телекоммуникациялық желілерде құқыққа қарсы және өзге де қоғамға қауіпті қол сұғушылықтардан, атап айтқанда, кибербуллинг (виртуалды ортада балаларға қатыгездік көрсету) және буллицид (психологиялық зорлық-зомбылық арқылы өзіне-өзі қол жұмсауға жеткізу) сияқты балалар психикасына деструктивті әсер ету тәсілдерінен қорғау тәсілдеріне оқыту;

5) білім алушылардың ақпараттық-телекоммуникациялық технологияларды пайдалана отырып, құқық бұзушылықтар жасауының алдын алу болып табылады.

Интернет – қауіпсіздік сабақтары барысында білім алушылар өздерінің Интернет желісінде және өзге де ақпараттық-телекоммуникациялық желілерде болу уақытын неғұрлым қауіпсіз және пайдалы етуді, атап айтқанда: Интернет, мобильді (ұялы) байланыс желілерінде, өзге де электрондық бұқаралық коммуникация құралдары арқылы таратылатын хабарламаларға және өзге де ақпаратқа сын көзбен қарауды; дұрыс емес мәліметтерден, олар үшін зиянды ақпараттан анық емес мәліметтерді қауіпсіз және пайдалы ақпараттан ажыратуды үйренуі тиіс; олардың денсаулығына, имандылық және психикалық дамуына, ар-намысына, қадір-қасиетіне және беделіне зиян келтіруге қабілетті ақпаратты күштеп таңудан аулақ болуға; олардың тәжірибесіздігі мен сенімсіздігін теріс пайдалану белгілерін, оларды құқыққа қарсы және өзге де қоғамға жат қызметке тарту әрекеттерін тануға; жарнамалық және өзге де ақпаратты беру кезінде пайдаланылатын манипуляциялық техниканы тануға; ақпараттық-телекоммуникациялық желілерде таратылатын ақпараттық өнімге сын көзбен қарауға; ақпараттың анықтық дәрежесін және оның көздерінің; олар үшін жағымсыз ақпараттан және желілердегі байланыстардан өзін-өзі қорғаудың тиімді шараларын қолдану.

2. Бастауыш сыныптарда «Интернет-қауіпсіздік» сабағы аясында оқушыларды таныстыру ұсынылады:

- заманауи ақпараттық ортада жауапты және қауіпсіз жүріс-тұрыс ережелерімен, Интернет желісінде және мобильді (ұялы) байланыста құқыққа қарсы қол сұғушылықтан қорғау тәсілдерімен;

- БАҚ-тағы (оның ішінде электрондық), мобильді (ұялы) байланыстағы хабарламаларға қалай сын көзбен қарау керек, шынайы мәліметтерді дәйексіз мәліметтерден қалай ажыратуға болады, олар үшін зиянды және қауіпті ақпараттан қалай аулақ болуға болады, олардың сенімділігін теріс пайдалану белгілерін қалай тануға болады және интернет желісінде өз қарым-қатынасыңызды неғұрлым қауіпсіз етуге болады;

- виртуалды достарыңызды ренжітпей, әлеуметтік желілерде (желілік этикет) қалай сөйлесуге болады және желіде бұзақылық ақпаратты немесе қорлайтын пікірлерді және т. б. орналастырудан аулақ болыңыз.

Балалардың іздеу жүйелерінің мүмкіндіктерін көрсету <http://kids.quintura.ru>, <http://agakids.ru>, балалар браузері <http://www.gogul.tv>, сонымен бірге балалардың әлеуметтік желілерімен таныстыру: <http://cyberpapa.ru/>, http://kinderonline.ru/detskiy_portal.ml, <http://1dnevnik.ru/>, <http://www.detkino.ru>. ұсынылады

Сабақтың мазмұнын таңдау үшін www.detionline.com сайтының материалдары (бейне материалдар, «Ақпараттық қоғамдағы балалар» электронды журналының материалдары, көмекші материалдар), сондай-ақ Интернетті қауіпсіз пайдалану туралы ақпаратты қамтитын басқа сайттардың материалдарын қолдануға болады.

Интернет қауіпсіздігі сабағының тиімділігі үшін оның мазмұны ғана емес, сонымен қатар оны өткізу формасы да үлкен маңызға ие.

1-4 сыныптар үшін – сабақ-саяхат, сабақ-викторина, сабақ-жарыс, сабақ-ойын, әңгіме пайдалану ұсынылады.

Пайдалы сілтемелер:

- 1) <http://www.microsoft.com/> – интерактивтілік элементтері бар интернетте қауіпсіз мінез-құлық ережелері туралы;
- 2) <http://www.nachalka.com/> – ««Интернеттегі өтіріктерді қалай анықтауға және шындықты сақтауға болады» оқу видеосы;
- 3) <http://content-filtering.ru/> – «Сіздің жеке Интернетіңіз» ақпараттық-аналитикалық ресурсы.

Орта деңгейде «Интернет қауіпсіздігі» сабағында білім алушыларды балалардың ақпараттық қауіпсіздігі саласындағы халықаралық стандарттармен таныстырған жөн.

Білім алушыларды Интернет қауіпсіз және Интернеттегі зорлық-зомбылық жағдайында көмек көрсету мекенжайларымен, Бүкіл қазақстандық балалар сенім телефонының нөмірімен таныстыру.

Сенім телефоны – бұл шұғыл психологиялық көмек көрсететін тегін анонимдік қызметі.

Психологиялық қызмет көрсететін «Балалар мен жастарға арналған ұлттық сенім телефон желісі» 150

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Балалардың құқықтарын қорғау комитеті байланыс телефоны 8 (7172) 742528

Bala Qorgau – телеграм боты бар.

Пайдалы сілтемелер

- 1) <http://www.microsoft.com/> – нтерактивті элементтері бар жастар тарихы;

- 2) <http://content-filtering.ru/> – «Сіздің жеке интернетіңіз» ақпараттық-аналитикалық ресурсы;
- 3) www.icensor.ru – Интернет-сүзгі.

Орта мектепте «Интернет қауіпсіздігі» сабағының аясында білім алушыларды Қазақстан Республикасының заңнамасында көрсетілген балалардың ақпараттық қауіпсіздігі саласындағы халықаралық стандарттармен таныстырған жөн (орта деңгейдегі Интернет қауіпсіздігі сабағына арналған ұсыныстарды қараңыз). (1-қосымша).

Білім алушылардың назарын зиянды ақпараттық ресурстардың жіктелуіне аудару қажет:

- балалардың денсаулығына және (немесе) дамуына зиян келтіретін ақпарат;
- балалар арасында таратуға тыйым салынған ақпарат;
- белгілі бір жас санатындағы балалар арасында таратуға шектелген ақпарат.

Сабақта келесі аспектілерді қарастыру қажет: Интернет желісіндегі баланы күтетін қауіптер тізімі; электрондық поштаны сауатты пайдалану бойынша ұсыныстар; жедел хабар алмасу ортасында қауіпсіз қарым-қатынас технологиясы.

Білім алушыларды чаттарда қауіпсіз қарым-қатынас жасау жөніндегі нұсқаулықтармен; Интернетке тәуелділіктің алдын алу және оны еңсеру жөніндегі кеңестермен; Интернет желісіндегі балалардың қауіпсіздігі жөніндегі жалпы ережелермен қамтамасыз ету қажет.

Сондай ақ, Интернетте қауіпті келесі нысандарды: қаламаған бағдарламалар; жеке деректерді қорғау; алаяқтық; виртуалды-достар; қарақшылық; on-line-ойындар; этика; ақпаратқа сыни көзқарасты қарастыру ұсынылады.

Білім алушыларды Интернет желісінде қауіпсіз жұмысты, контенттік сүзуді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін бағдарламалық қамтамасыз ету туралы ақпаратпен қамтамасыз ету.

Білім алушыларды интернет – қауіп және интернет-зорлық-зомбылық жағдайында көмек мекенжайларымен, Бүкіл қазақстандық балаларды сенім телефонының нөмірімен таныстыру

Сенім телефоны - 150.

9-11 сыныптарда сабақ өткізудің ықтимал нысандары-дәріс, іскерлік ойын, жобаларды таныстыру сабағы, «Интернет-қауіпсіздік» ой талқысы, пікірталас, дебаттар, медиасала мамандарымен, жүйелік әкімшілермен кездесу және т. б.

Пайдалы сілтемелер:

- 1) <http://www.kaspersky.ru> – антивирус «Касперский лабораториясы»;
- 2) <http://www.onlandia.org>. - қауіпсіз web-зона;
- 3) <http://www.interneshka.net> – Интернетті қауіпсіз пайдалануға арналған халықаралық онлайн-конкурс;
- 4) <http://content-filtering.ru>- Интернет БАҚ «Сіздің жеке интернетіңіз».

«Қауіпсіз интернет» тақырыбы бойынша сабақтың шамамен жоспары Қосымша 1 де келтірілген.

Сабақтарды өткізу қорытындысы бойынша «Қауіпсіз интернет» тақырыбы бойынша қорытынды сауалнама өткізуге болады. (2-қосымша)

3. Білім алушыларға сауалнама жүргізу

Интернеттегі қауіпсіздік мәселесін және жасөспірімдердің оған деген көзқарасын зерттеу үшін білім беру ортасындағы қазіргі жағдайды талдауға мүмкіндік беретін сауалнамалар жасалады.

Сауалнаманы жасырын сауалнама нысанында қағаз тасығышта да, электрондық түрде де жүргізу көзделіп отыр. Сауалнамалардың үлгі нысандары 1-қосымшада және 2-қосымшада ұсынылған. Кәмелетке толмағандарда компьютерлік тәуелділіктің ерте белгілерін анықтау үшін ата-аналарға тест-сауалнама жүргізуді ұсынамыз. Және білім алушыларға ақпараттық қауіптер туралы білімдерін анықтауға арналған тест.

4. «Интернет желісіндегі қауіпсіздік негіздері» дөңгелек үстелін өткізу

Мақсаты: Интернет желісінде жұмыс істеу кезінде тұрақты өмірлік дағдыларды қалыптастыру.

Дөңгелек үстел жұмысының алдында білім алушыларды ұсынылған тақырып бойынша алдын ала дайындау жүргізіледі. Талқылауға арналған сұрақтар тізбесі білім алушыларға сауалнама жүргізу нәтижесінде анықталады.

Талқылауға арналған сұрақтар:

1. Интернет не үшін қажет?
2. Интернетті пайдалану кезінде қандай қауіптер бар және оларды қалай азайтуға болады?
3. Интернетте алаяқтықтың қандай түрлері бар?
4. Алаяқтықтан қалай қорғануға болады Интернет желісінде?
5. Қауіпсіз чат дегеніміз не?
6. Виртуалды сұхбаттасушы кездесуді ұсынады, не істеу керек?
7. Жедел хабар алмасу қызметтерін пайдалану кезінде өзіңізді қалай қорғауға болады? (3-қосымша.)

5. Бастауыш сынып оқушыларына арналған компьютерлік ойын өткізу

Сынып сағаты немесе информатика сабағының (қоршаған әлемнің) шеңберінде 2-4 сынып білім алушыларына "Интернет арқылы серуендеу" Интернет желісіндегі тәртіп ережелері туралы компьютерлік ойын ұсынған жөн. <http://www.wildwebwoods.org/>, онда ойын түрінде интернетте жұмыс істеу кезінде қандай қауіптер туындауы мүмкін, желілік өзара әрекеттесу және этикет, сондай-ақ балалардың құқықтарын қорғау туралы айтылады.

6. Ақпараттық қауіпсіздік мәселелері бойынша Флешмобтар

Флэшмоб – бұл кез-келген адамға белгілі бір, алдын-ала келісілген әрекетті синхронды түрде орындау үшін бір-бірімен келісуге мүмкіндік беретін интернет-технология.

Флэшмоб – бұл алдын-ала белгіленген жерде және белгіленген уақытта адамдар үшін күтпеген жағдай. Сонымен қатар, әдетте, қатысушылар бейтаныс адамдар үшін түсініксіз және қисынсыз болып көрінетін алдын-ала анықталған әрекеттерді жасайды.

Тиісінше, моб-бұл қысқа мерзімді акция (әдетте шамамен 5 минут), алдын-ала жасалған іс-қимыл жоспары бар.

Флэшмоб – бұл алдын-ала жоспарланған жаппай акция, онда адамдардың үлкен тобы қоғамдық жерде пайда болады, алдын-ала келісілген әрекеттерді (сценарийді) орындайды, содан кейін алшақтайды.

Флэшмобтың мақсаты: балалардың, олардың ата-аналары мен педагогтарының назарын ақпараттық қауіпсіздік проблемаларына аудару.

Флэшмоб ережелері

1. Флэшмоб жарнамадан тыс, саясаттан тыс (қатысушылардың ешқайсысы ақша төлемейді немесе алмайды).

2. Әрекет өздігінен көрінуі керек (қатысушылар акция алдында оқиға болатын жерге алдын ала жиналмайды).

3. Өткізудің басталуы мен аяқталуының нақты уақыты (әрбір қатысушы сценарийде көрсетілген уақытша шартты дәл орындауы тиіс, сағаттар синхрондалуы тиіс).

4. Сценарийді дәл орындау (тек келісілген жағдайларда шығармашылық тәсіл).

5. Флэшмоб кездейсоқ көрермендердің жағымсыз эмоцияларын агрессивті реакциясын тудырмауы керек.

6. Моберлердің іс-әрекеттері заңның шеңберінен шықпау керек. Акциядан кейін қоқыс қалмауы тиіс.

7. Акциядан кейін сіз ерекше бірнәрсе болғанын білдірмей, әрекет ету орнынан әртүрлі бағытта бірден кетуіңіз керек.

Флэшмоб үлгілері:

* қатып қалу, адамдар тобы кенеттен адам көп жиналатын жерде 1-2 минут ішінде кенеттен қатып қалады. Содан кейін олар ештеңе болмағандай әрі қарай жүре береді;

• * би, мысалы, үлкен гипермаркетте бір топ адамдар билей бастайды, содан кейін акцияның қалған қатысушылары қосылады;

* тағы бір сценарий — адамдар жиналып, кенеттен барлығы бинокльдер, шпиглеттер, оралған газеттер шығарады немесе институт ғимаратына 5 минут ішінде мұқият қарайды (мысалы). Содан кейін барлығы тарайды, ал өтіп бара жатқандар ғимаратта не болып жатырғанын түсінбей басын шайқайды.

Флэшмобтың сценарийін сіз әртүрлі, ең бастысы тосынсый ойлап тауып, жиналғандарды тақырыппен таң қалдыра алатындай ойластыруыңыз керек.

Флэшмоб түрлері

Классикалық флэшмоб. Басты мақсат — кездейсоқ көрермендерді таң қалдыру.

Саяси моб немесе әлеуметтік моб. Бұл әлеуметтік немесе саяси сипаты бар акциялар. Олар қоғамдық пікірді білдірудің немесе белгілі бір мәселелерге назар аударудың қарапайым, жедел және қауіпсіз әдісі.

Сипаттық моб (нақты флешмоб) – бұл қатысушылар өздерінің тәжірибесі бірінші кезекте тұрған нәзік, кейде байқалмайтын әлеуметтік – коммуникативтік кеңістікті модельдеуге тырысатын акциялар. Ол басқаларға көрінбеуі мүмкін. Сыртқы көрерменді таңдандыру міндеті жоқ. Қатысушылардың іс-әрекеттері күнделікті өмірге соншалықты жақын, олардың бейнесі «шағылысады». Сценарий бойынша орындалатын әрекеттер анық көрінбейді ме, әлде бұл сценарийде жазылғанды кездейсоқ қайталаған қарапайым өтіп бара жатқан адамның әрекеті ме.

Үлгі үшін варианттар:

* Сүріну;

* Есіңізде болсын, телефон қалтада ма, жоқ па, содан кейін оны алып, қайтадан салыңыз;

* Аузыңызды жыбырлатып, көзіңізді жүгіртіп оқу бөлмесіне кіре берісте оқулық/газетті мұқият оқып шығыңыз;

• Аяқкиім бауын мұқият байлауға тырысыңыз;

* Күртешенің, сөмкенің жүгіртпе сыдырмасын жабуға немесе ашуға тырысыңыз;

* Кір жұққан киімді сілкіңіз;

* Кез-келген жарнаманың ақпаратын қайта жазыңыз;

* Жүріп бара жатып ұялы телефонда ойнаңыз;

Флэшмобты дайындау алгоритмі

1. Флэшмобтың мақсатын тұжырымдау.

2. Флэшмоб кезінде не істейтіндігіңізді шешіңіз. Флэшмобтың сәттілігі іс-шараның өзіндік ерекшелігіне, жандылығына және тартымды күшіне байланысты. Бір жерде өткізілген іс-шараның үлгісі бойынша флэшмоб ұйымдастырудан аулақ болыңыз.

3. YouTube – тен бұрынғы өткізілген флэшмоб шараларын қараңыз (идеяларға мұрындық болады).

4. Флэшмобыңызды ұйымдастырыңыз. Сізге флэшмобқа қатысқысы келетін еріктілер қажет болады (сонымен бірге сіз оқыған сыныптың ресурстарын, сіз кіретін театр немесе би тобын немесе сіз уақыт өткізетін басқа адамдар тобын тарта аласыз. Сұраңыз достарының немесе отбасы мүшелерінің ғана емес, олар сондай-ақ, бұл шараға қатысу).

5. Өз тобыңызды нақты нұсқаулармен қамтамасыз етіңіз. Флэшмобты сәтті өткізу үшін қатысушылар не істеу керектігін нақты білуі керек. Репетицияны алдын-ала жасаған дұрыс, бірақ егер бұл мүмкін болмаса, онда, ең болмағанда, қатысушыларды не кию керек, қашан және Қайда болу керек, не істеу керек екендігі туралы нақты нұсқаулармен (онлайн немесе электрондық пошта және т.б.) қамтамасыз ету керек.

6. Қажетті реквизиттер мен костюмдерді дайындаңыз. Қатысушылардан өздерінің реквизиттерін әкелуді немесе өздерін ұйымдастыруды сұраған дұрыс (мысалы, газеттер, ұялы телефондар, планшеттер және т. б.).

7. Осы аймақтағы шектеулермен танысыңыз. Өткізіңіз мұқият зерттеу аумақтың сіз өткізу басталды. Бұл аймақта қауіпсіздік шекаралары, заңды

немесе физикалық шектеулер болуы мүмкін. Заңмен проблемаларды болдырмас үшін қауіпті кедергілер жасамау, қауіпсіздік ережелерін бұзбау керек.

8. Ештеңе болған жоқ деп ойлаңыз. Флешмобтың аяқталуынан кейін бірден қатысушыларға отыруға және сөйлесуге немесе көпшілікпен сөйлесуге жол бермеңіз. Олар көпшілікпен араласып, ештеңе болмағандай күн батқанға дейін кетуі керек.

Ақпарат көздері

wikipedia.ru- Википедии-дан флешмоб туралы материал - тегін энциклопедия – probuem.ru – флэшмоб деген не?

flashmob.tamboff.ru - флэшмоб деген не?. yasa.yandex.ru - флэшмоб туралы сайттар каталогы.

7. Ата-аналар жиналысын өткізу

Ата-аналар жиналысын жалпы білім беру деңгейлері бойынша (жалпы бастауыш білім беру, жалпы негізгі білім беру, Жалпы орта білім беру) өткізген жөн.

Ата-аналар жиналысының басында анонимді сауалнама жүргізу ұсынылады, бұл ата-аналар қауымдастығының білім беру процесіне АКТ енгізуге қатынасын анықтауға мүмкіндік береді. Сауалнама нәтижелері бойынша оқу бағдарламасында Интернет желісіндегі балалардың қауіпсіздігі жөніндегі жұмысының одан әрі стратегиясы айқындалатын болады. Сауалнамадан кейін баланың Интернет желісіне қолжетімділігі мәселесі бойынша әңгіме өткізіледі, онда ең өзекті мәселелер көтеріледі(4, 5-қосымша)

Бұдан әрі ата-аналарға балалардың Интернет желісіндегі жұмысы бойынша ұсынымдар беріледі (жас ерекшеліктерін ескере отырып)

Ата-аналар жиналысының соңында барлық ата-аналарға бағдарламалық құралдардың көмегімен Интернеттегі балалардың қауіпсіздігі туралы жадынама ұсынылады. (9,10- қосымша).

8. Ғаламдық желі: пайдалану ережелері. «Балалар онлайн» көмек желісі ата-аналарға ұсыныстар береді

Баланы желідегі зиянды ақпаратпен соқтығысудан қалай қорғауға болады? Мұндай кездесулердің салдарын қалай жеңуге үйрету керек?

Интернетте танысу

Желіде сөйлескен кезде нақты өмірде әрдайым таныс емес басқа адамдармен байланысқа байланысты қауіп-қатерлерге ұшырау қаупі бар. Әсіресе қауіпті-жыныстық қатынасқа түсу үшін баламен достық қарым-қатынас орнату. Танысу көбінесе баланың құрдастарының атынан чатта, форумда немесе әлеуметтік желіде болады. Жеке сөйлесу ("жеке"), қылмыскер баланың сеніміне кіреді, жеке ақпаратты білуге және кездесуді ұйымдастыруға тырысады.

Грумминг туралы ескерту:

1. Балаңыздың интернетте кіммен қарым-қатынас жасайтыны туралы хабардар болыңыз. Оның контактілер тізімін үнемі тексеріп отыруға тырысыңыз, ол кіммен сөйлесетінін жеке білетініне көз жеткізіңіз.

2. Балаға Интернетте жеке ақпаратты (телефон нөмірі, үй мекен-жайы, Мектеп атауы/нөмірі және т.б.) жарияламау керектігін, сондай-ақ виртуалды достарыңызға фотосуреттеріңізді жібере алмайтындығыңызды түсіндіріңіз.

3. Балаға тіркеуді қажет ететін ресурстарда сөйлескен кезде (сөйлесулерде, форумдарда, жедел хабар алмасу қызметтері арқылы, онлайн ойындарда) нақты атауды пайдалану мүмкін еместігін түсіндіріңіз. Оған жеке ақпараты жоқ лақап атауды таңдауға көмектесіңіз.

4. Егер бала өзінен әлдеқайда үлкен адамдармен байланысқа қызығушылық танытса, оған назар аударып, онымен түсіндіру әңгімесін жүргізу керек.

5. Балаңыздың онлайн-таныстарымен сіздің рұқсатынсыз немесе ересек адам болмаған кезде кездесуіне жол бермеңіз. Егер бала жаңа интернет-досымен кездесуді қаласа, баланы осы кездесуге алып баруды талап ету керек.

6. Балаңыздың қайда және кіммен жүретініне қызығушылық танытыңыз.

Кибербуллинг

Кибербуллинг-жәбірленушіге қатысты қасақана және ұзақ уақытқа созылған агрессивті мінез-құлық, оны әр түрлі электрондық қызметтер арқылы бір адам немесе адамдар тобы жүзеге асырады.

Кибербуллинктің алдын алу:

1. Балаларға интернетте сөйлескен кезде олар басқа пайдаланушылармен достық қарым-қатынаста болуы керек екенін түсіндіріңіз. Ешқандай жағдайда қатал және қорлайтын сөздер жазудың қажеті жоқ-дәрекілікті оқу есту сияқты жағымсыз.

2. Балаларға желіні бұзақылық, өсек немесе қауіп-қатер үшін пайдалануға болмайтынын түсіндіріңіз.

3. Балаларды басқа пайдаланушылардың ренішті сөздеріне немесе әрекеттеріне дұрыс жауап беруге үйретіңіз.

4. Балаларға Интернетте орналастырған ақпарат оларға қарсы қолданылуы мүмкін екенін түсіндіріңіз.

5. Балаңыздың Интернетте не істеп жатқанын бақылауға тырысыңыз, сонымен қатар желіні қолданғаннан кейін оның көңіл-күйін бақылаңыз.

Кибер алаяқтық

Кибер алаяқтық – кибер қылмыстың бір түрі, оның мақсаты пайдаланушыларды алдау болып табылады: материалдық немесе өзге де залал келтіру мақсатында пайдаланушының жеке ақпаратына (банк шоттарының нөмірлері, төлқұжат деректері, кодтар, парольдер және т.б.) заңсыз қол жеткізу немесе ұрлау.

Кибер алаяқтықтың алдын алу:

1. Баланы алаяқтықтың ең көп таралған әдістері туралы хабардар етіңіз және белгілі бір желі қызметтерін пайдаланбас бұрын ересектермен кеңесуге үйретіңіз.

2. Компьютерлерге антивирус немесе жеке брандмауэр орнатыңыз. Мұндай қосымшалар трафикті бақылайды және құпия деректердің ұрлануына немесе басқа ұқсас әрекеттерге жол бермейді.

Интернет-дүкендер:

- Сатып алушылардың пікірлерімен танысыңыз.
- Алдын ала төлем жасаудан аулақ болыңыз.
- Дүкен иесінің — заңды тұлғаның деректемелері мен атауын тексеріңіз.
- Дүкен қанша уақыттан бері жұмыс жасайтынын анықтаңыз.
- Сіз іздеу жүйесінде немесе доменнің тіркелген күні бойынша көре аласыз (Whois қызметі).
- Кассалық чек беретіні туралы сұраңыз.
- Әртүрлі интернет-дүкендердегі бағаларды салыстырыңыз.
- Анықтама дүкеніне қоңырау шалыңыз.
- Интернет-дүкен ережелеріне назар аударыңыз.
- Сіз қанша төлеуге тура келетінін анықтаңыз.

Заңсыз және этикаға сай емес контент

Контенттік тәуекелдер – бұл зорлық-зомбылықты, агрессияны, эротика мен порнографияны, әдепсіз лексиканы, нәсілдік өшпенділікті қоздыратын ақпаратты, есірткіні және дене және психикалық денсаулығына зиян келтіретін әрекеттерді насихаттайтын материалдар (мәтіндер, суреттер, аудио, бейне файлдар, бөгде ресурстар). Сіз барлық жерде дерлік осындай тәуекелдерге тап бола аласыз: сайттар, әлеуметтік желілер, блогтар, торренттер, видеохостинг. Көбінесе мұндай материал бейтаныс адамнан спам немесе хабарлама түрінде пошта арқылы келуі мүмкін.

Этикаға сай емес немесе заңсыз контентпен бетпе бет келудің алдын алу:

Компьютерге арнайы бағдарламалық сүзгілерді орнатыңыз (парақшаның орнына шығатын баннерді басқан кезде бос терезе пайда болады) немесе ата-аналық бақылау жүйелері деп аталатын арнайы бағдарламалар (олар ата-аналарға балаларының қандай мазмұнды көре алатындығын бақылауға мүмкіндік береді).

Баланы ересектермен кеңесуге және осындай жағымсыз ақпараттың пайда болуы туралы дереу хабарлауға үйретіңіз.

Балаларға Интернетте оқи алатын немесе көре алатын барлық нәрсе шындық емес екенін түсіндіріңіз. Оларға сенімсіз нәрселер туралы сұрауға үйретіңіз.

Интернеттен не көргені туралы баладан сұрауға тырысыңыз. Көбінесе, бір сайтты аша отырып, бала басқа осындай ресурстармен танысқысы келеді.

Зиянды бағдарламалар

Зиянды бағдарламалар – компьютерге зиян келтіретін және онда сақталған ақпараттың құпиялылығын бұзатын әртүрлі бағдарламалық жасақтама (вирустар, құрттар, «трояндық жылқылар», шпиондық бағдарламалар, боттар және т.б.). Олар сондай-ақ интернетпен деректер алмасу жылдамдығын төмендетуге, тіпті өз көшірмелерін басқа компьютерлерге тарату үшін компьютеріңізді пайдалануға, электрондық пошта мекенжайынан немесе

қандай да бір әлеуметтік желінің профилінен Сіздің атыңыздан спам жіберуге қабілетті.

Зиянды бағдарламалармен бетпе бет келудің алдын алу:

1. Бағдарламалық жабдықтаудың ластануын және деректердің жоғалуын болдырмау үшін барлық үй компьютерлеріне арнайы пошта сүзгілері мен антивирустық жүйелерді орнатыңыз. Мұндай бағдарламалар трафикті бақылайды және зиянкестердің тікелей шабуылдарының да, зиянды қосымшаларды қолданатын шабуылдардың да алдын алады.

2. Тек лицензиялық бағдарламалар мен сенімді көздерден алынған деректерді пайдаланыңыз. Көбінесе бағдарламалардың, әсіресе ойындардың қарақшылық көшірмелері вирустармен жұқтырылады.

3. Үй компьютерлерін үнемі тексеріп отыруға тырысыңыз.

4. Маңызды деректердің сақтық көшірмесін жасаңыз.

5. Күпия сөздерді жиі өзгертуге тырысыңыз (мысалы, электрондық поштадан), бірақ тым қарапайым күпия сөздерді пайдаланбаңыз.

Егер бала әлі де желіде қандай да бір қауіпке тап болса және ол оған теріс әсер етсе.

Баламен жағымды эмоционалды байланыс орнатыңыз, оны не болғандығы туралы әңгімеге орналастыруға тырысыңыз. Оған не болып жатқандығы туралы алаңдаушылық білдіріңіз. Бала сізге сеніп, жағдайды анықтап, оған көмектескіңіз келетінін түсінуі керек, бірақ ешқандай жағдайда жазаламаңыз.

Не болғанын мұқият тыңдап көріңіз, не болғанын және оның балаға қаншалықты әсер еткенін түсінуге тырысыңыз.

Егер бала көрген нәрсесіне ренжіген болса (мысалы, біреу оның әлеуметтік желідегі профилін бұзған болса) немесе ол жағымсыз жағдайға тап болса (Интернеттегі алаяқтық нәтижесінде ақша жұмсаған және т.б.), оны тыныштандыруға тырысыңыз және жағдайды бірге түсініңіз.

Бұл нәтижеге не әкелгенін анықтаңыз – баланың өзі тікелей әрекет етеді, сіздің бақылауыңыздың жеткіліксіздігі немесе баланың интернеттегі қауіпсіз мінез-құлық ережелерін білмеуі.

Егер жағдай балаға қатысты интернеттегі зорлық-зомбылықпен байланысты болса, онда агрессор туралы ақпаратты, олардың қарым-қатынастарының тарихын білу керек, нақты өмірде кездесу туралы келісім бар-жоғын және бұрын осындай кездесулер болғанын білу керек, агрессорға бала туралы не білетінін білу керек (нақты аты, тегі, мекен-жайы, телефоны, мектеп нөмірі және т.б.). Баланың бейтаныс адамдармен, әсіресе куәгерлерсіз кездесуден аулақ болуын қатаң талап етіңіз. Соңғы уақытта баланың барлық жаңа байланыстарын тексеріңіз.

Оқиға туралы толық ақпаратты баланың сөзінен де, техникалық құралдардың көмегімен де жинаңыз – бала болған сайттың беттеріне кіріңіз, оның достарының тізімін қараңыз, хабарламаларды оқыңыз. Қажет болған жағдайда осы ақпаратты көшіріңіз және сақтаңыз — болашақта бұл сізге құқық қорғау органдарына жүгіну үшін қажет болуы мүмкін.

Егер сіз балаңызбен болған оқиғаның қаншалықты ауыр екенін бағалайтындығыңызға сенімді болмасаңыз, егер бала сізбен ашық болмаса немесе мүлдем байланысуға дайын болмаса, белгілі бір жағдайда не істеу керектігін білмесеңіз, маманға хабарласыңыз (сенім телефоны, жедел желі және т.б.), онда сізге ұсыныстар беріледі және психологтың, полицияның немесе басқа қызметтер мен ұйымдардың араласуы қажет болса, қайда және қандай түрде жүгіну керектігін айтады.

Толығырақ ұсынымдармен сіз www.detionline.com сайтынан таныса аласыз.

5 Білім беру мекемелерінде буллингтің, кибербуллингтің, моббингтің алдын алу бойынша әдістемелік ұсыныстар

Қазіргі заманғы интернет-технологиялар кеңістігінде кәметке толмағандардың психологиялық зорлық-зомбылығынан қорғау жөніндегі кешенді жұмыс бағдарламасы

«Кәметке толмағандардың кибермоббингі және кибербуллингі: араласу және алдын алу стратегиялары»

№ рр	Жұмыс бағыты	Жоспарланған шаралар	
		Шаралар атауы	Жұмыс мазмұны
1. Кәметке толмағандармен жұмыс			
1.	Психологиялық қызмет бойынша мектеп базасында кәметке толмағандармен, оның ішінде каникул уақытында психологиялық - ағартушылық жұмыстарды ұйымдастыру.	Ағартушылық әңгіме Пікірталас	Әлеуметтік медиа: мифтер мен шындық. Мен сөйлесе аламын ба? Байланыс нақты және виртуалды. Қауіпсіз интернет ортасы. Мен және менің отбасым. Отбасылық құндылықтар. Жанжалдарды сындарлы шешу. Мен және менің әлемім. Мен ойнайтын ойындар. Ойындар нақты және виртуалды. «Жоқ» деп қалай айту керек және достарыңызды жоғалтпау керек? Дос-ол кім? Жәбірленуші - агрессор-қудалаушы: мен кімін? Қудалау: шеңберден қалай шығуға болады?

2.	Психологиялық қызмет бойынша мектеп базасында кәмелетке толмағандармен және кәмелетке толмағандарда агрессивті және құрбандық мінез-құлқын қалыптастыруға ықпал ететін себептер мен жағдайлардың туындауының алдын алу бойынша профилактика субъектілерінің топтық және жеке жұмысын ұйымдастыру.	Қарым-қатынас клубы Кәмелетке толмағандарда моббинг пен буллингтен қорғау бойынша күресудің копинг - стратегияларын қалыптастыру тренингі. Жасөспірімдер арасындағы агрессивті мінез-құлқтың алдын-алу бойынша психологиялық тренинг.	«Менің қарым-қатынасым әлемі» «Мен қалаймын, білемін, аламын!» «Мен, сен, ол – тату отбасы»
		Жасөспірімдер арасында құрбандық мінез-құлқының алдын-алу бойынша психологиялық тренинг.	«Викторина»
3.	Психологиялық қызмет бойынша мектеп базасында құқықтық және IT бағыттағы мамандарды тарта отырып, кәмелетке толмағандарды хабардар ету бойынша жұмысты ұйымдастыру.	Шағын дәріс Презентация Сұқбат	«Сіздің денсаулығыңыз бен дамуыңызға зиян келтіретін ақпарат». «Кәмелетке толмағандарды қорғау туралы заң». «Сіздің қауіпсіз интернет кеңістігіңіз»
2. Ата-аналармен жұмыс			
1.	Кәмелетке толмағандарға қатысты зорлық - зомбылықтың алдын алу мәселелерінде, оның ішінде Интернет-ресурстарды пайдалана отырып, психологиялық қызмет бойынша мектеп базасында Ата-аналармен психологиялық-ағартушылық жұмыстарды ұйымдастыру.	Ағартушылық сұқбат	Әлеуметтік желілер: аңыздар мен шындық. Бала-ата-ана қарым-қатынасының мәселелері. Жасөспірімнің қарым-қатынасы нақты және виртуалды. Қауіпсіз интернет ортасы. Отбасылық құндылықтар. Балалармен қақтығыстарды сындарлы шешу жолдары.

		Шағын дәріс	<p>Кәмелетке толмағандардың компьютерлік және виртуалды тәуелділігі: себептері, қалыптасу шарттары және анықтау әдістері.</p> <p>Кәмелетке толмағандарда құрбандық мінез-құлқының қалыптасуының психологиялық себептері.</p> <p>Кәмелетке толмағандардың агрессивті мінез-құлқының қалыптасуының психологиялық себептері.</p> <p>Жасөспірімдер ортасындағы Моббинг және қорқыту әлеуметтік-психологиялық құбылыс ретінде.</p>
2.	Психологиялық қызмет бойынша мектеп базасында Ата-аналармен және ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынас мәселелерінде ата-ана құзыреттілігін арттыру және отбасы ішіндегі жанжалдардың алдын алу мақсатында алдын алу субъектілерімен топтық және жеке жұмысты ұйымдастыру.	<p>Ата-аналар лекторийі</p> <p>Ата-аналарға арналған қарым-қатынас клубы</p> <p>Ата-аналарға арналған пікірталас</p>	<p>«Баланы интернет кеңістігінде зорлық-зомбылықтан қалай қорғауға болады»</p> <p>«Біз біргеміз»</p> <p>«Табысты ата-ана»</p>
3.	Кәмелетке толмағандардың дербес деректерін, оның ішінде зиян келтіретін ақпараттан қорғау мәселелерінде құзыреттілікті арттыру мақсатында психологиялық қызмет бойынша мектеп базасында және профилактика субъектілерінде құқықтық және IT бағыттағы мамандарды тарта отырып, ата-аналарды ақпараттандыру жөніндегі жұмысты ұйымдастыру.	<p>Шағын дәріс</p> <p>Презентация</p> <p>Сұқбат</p>	<p>«Баланың денсаулығы мен дамуына зиян келтіретін ақпарат».</p> <p>«Баланы кибершабуылдан қалай қорғауға болады».</p> <p>«Қазақстан Республикасының балаларды дәстүрлі отбасылық құндылықтарды теріске шығаруды насихаттайтын ақпараттан қорғау жөніндегі кейбір заңнамалық актілері».</p> <p>«Баланы дамыту, қарым-қатынас жасау және оқыту үшін қауіпсіз интернет құру»</p>
3. Алдын алу субъектілерінің мамандарымен жұмыс			

1.	Интернет - кеңістікті пайдалана отырып, кәмелетке толмағандарға қатысты зорлық - зомбылықтың алдын алу, профилактика субъектілерінің базаларында мамандармен психологиялық-ағартушылық жұмыстарды ұйымдастыру.	Сұқбат Шағын дәріс	«Баланы кибершабуылдан қалай қорғауға болады». «Баланы мектептегі қудалау: себептері, шарттары, анықтау әдістері» Кәмелетке толмағандарда құрбандық мінез-құлқының қалыптасуының психологиялық себептері. Кәмелетке толмағандардың агрессивті мінез-құлқының қалыптасуының психологиялық себептері. «Мұғалімдердің кибербуллингті: себептері мен қорғау тәсілдері». Жасөспірімдер ортасындағы Моббинг және қорқыту әлеуметтік-психологиялық құбылыс ретінде. «Кибербуллинг феномені және оның әлеуметтік алдын алу» Кәмелетке толмағандарда Интернетке тәуелділікті анықтайтын психологиялық маркерлер. Кәмелетке толмағандардағы құрбандық мінез-құлқын анықтайтын психологиялық маркерлер. Кәмелетке толмағандардың мінез-құлқындағы моббинг және буллинг белгілерін анықтаудың психологиялық маркерлері.
2.	Интернет - кеңістікте зорлық-зомбылықтың алдын алу бойынша кәмелетке толмағандармен және ата-аналармен жұмысты ұйымдастыру және оның мазмұны мәселелерінде кәсіби құзыреттілікті қалыптастыру бойынша профилактика субъектілерінің мамандарын әдістемелік сүйемелдеу.	Шеберлік сыныбы Кәсіби шеберлік тренингі Тәжірибеге бағытталған семинарлар Дөңгелек үстел Қосымша кәсіптік	«Кәмелетке толмағандар арасындағы киберббинг пен кибербуллингтің алдын алу бойынша әлеуметтік жарнаманы әзірлеу технологиялары». «Құрдастарымен, оның ішінде интернет-кеңістікте тиімді қарым-қатынас жасау бойынша кәмелетке толмағандармен мотивациялық жұмыстың психологиялық-педагогикалық технологиялары». «Кәмелетке толмағандармен тиімді қарым-қатынас» «Кәмелетке толмағандар арасындағы жанжалды жағдайларды шешудің тиімді психологиялық-педагогикалық

	білім беру тәсілдері».	
	бағдарламалары	«Оқушылар ұжымындағы Кибермоббинг және кибербуллинг: кәмелетке толмағандарды заманауи коммуникациялық технологиялар кеңістігіндегі құрдастарының агрессиясынан қорғау тәсілдері». «Кәмелетке толмағандар арасындағы психологиялық қысымды тану технологиялары». «Кибербуллинг: кәмелетке толмағандарды интернет-кеңістікте қудалаудан қорғау мәселелері». «Кәмелетке толмағандар арасында кибермоббинг пен кибербуллингтің алдын алу бойынша әлеуметтік-педагогикалық қолдау және психологиялық - педагогикалық технологиялар». (72 сағат)

Қаржыландыру көздері:

бюджеттік және бюджеттен тыс қаражат.

Волонтерлерді, қоғамдық ұйымдарды, бала құқықтарын қорғау органдарын, алдын алу субъектілерін тарту.

Күтілетін нәтижелер:

Бағдарлама 7 жастан 18 жасқа дейінгі кәмелетке толмағандарды, олардың ата-аналарын, балалармен жұмыс істейтін мұғалімдер мен мамандарды интернет-кеңістікте кәмелетке толмағандар арасындағы психологиялық қысым жағдайларын тану және жою әдістеріне оқытуға бағытталған.

Бағдарлама 7 жастан 18 жасқа дейінгі кәмелетке толмағандарды, олардың ата-аналарын, балалармен жұмыс істейтін мұғалімдер мен мамандарды интернет-кеңістікте кәмелетке толмағандар арасындағы психологиялық қысым жағдайларын тану және жою әдістеріне оқытуға бағытталған.

Кибермоббинг пен кибербуллингтің алдын алу мақсатында кәмелетке толмағандарда агрессиялық және құрбандық мінез-құлқын қалыптастыруға ықпал ететін себептер мен жағдайлардың туындауының алдын алу бойынша кәмелетке толмағандармен топтық және жеке жұмысты ұйымдастыру көзделген.

Кәмелетке толмағандардың қарым-қатынас клубтарына, тренинг бағдарламаларына қатысуы: моббинг пен буллингтен қорғау бойынша коппинг-стратегияларды қалыптастыру, жасөспірімдер арасында агрессиялық мінез-құлықтың алдын алу, жасөспірімдер арасында құрбандық мінез-құлықтың алдын алу, кәмелетке толмағандарда моббинг пен буллингтен қорғаудың тиімді

дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді, құрдастарымен жанжалсыз тұлғааралық өзара іс-қимылды үйретеді, қатысушылардың агрессиялық мінез-құлқын түзетуге мүмкіндік береді.

Интернет-кеңістікте зорлық-зомбылықтың алдын алу бойынша кәмелетке толмағандармен және ата-аналармен жұмысты ұйымдастыру және оның мазмұны мәселелерінде кәсіби құзыреттілікті қалыптастыру бойынша профилактика субъектілерінің мамандарын әдістемелік сүйемелдеу жеке блок болып табылады. Кәсіби шеберлік тренингтерінің бағдарламаларынан, практикаға бағытталған семинарлардан, шеберлік сыныптарынан өту, дөңгелек үстелдерге қатысу мамандарды агрессияның себептері мен салдарларымен, «моббинг» және «буллинг» ұғымдарының айырмашылықтарымен және оларды қалыптастырудың негізгі фазаларымен таныстыруға мүмкіндік береді.

Сондай-ақ, қатысушыларға кәмелетке толмағандар арасында әлеуетті мобберлер мен буллерлерді, сондай-ақ олардың құрбандарын ерте анықтаудың әлеуметтік-психологиялық технологияларын зерделеу мүмкіндігі беріледі.

Бағдарламаға қатысу кәмелетке толмағандармен жұмыс істейтін мамандарға бингке қарсы және буллингке қарсы бағдарламаларды енгізу тәжірибесімен танысуға көмектеседі. Қазіргі заманғы коммуникациялық технологиялар кеңістігінде зорлық-зомбылықтан қорғау және құқықтық және ІТ бағыттағы мамандарды тарта отырып, баланың құқықтарын қамтамасыз ету мәселелерінде кәмелетке толмағандар мен олардың ата-аналарын хабардар ету жөніндегі жұмысты ұйымдастыру маңызды сәт болып табылады.

Кәмелетке толмағандармен профилактикалық жұмыс жөніндегі әдістемелік ұсынымдар

Психологиялық қызмет бойынша мектеп базасында кәмелетке толмағандармен, оның ішінде каникул уақытында психологиялық-ағартушылық жұмыстарды ұйымдастыру

Психологиялық білім беру қызмет түрі ретінде кәмелетке толмағандарды оқыту кезеңінде де, мектеп демалысы кезінде де жүзеге асырылуы мүмкін. Кәмелетке толмағандарға психологиялық білім беруді психологиялық қызмет бойынша мектеп базасында, сондай-ақ білім беру мекемелерінің, кітапханалардың базасында және тұрғылықты жері бойынша шағын аудандар мен оқушылар бөлмелері кеңестерінің базасында жүргізеді.

Кәмелетке толмағандарға психологиялық білім берудің ең өзекті тақырыбы:

- «Кәмелетке толмағандардың кибербуллингі және киберббингі: ескерту себептері мен мүмкіндіктері»;
- «Кәмелетке толмағандардың әлеуметтік-психологиялық бейімсіздігі: себептері мен жеңу жолдары»;
- «Кәмелетке толмағандар арасындағы агрессивті мінез-құлық»;
- «Жанжал: туу себептері және шешу жолдары»;
- «Есірткі туралы аңыздар» және т.б.

Психологиялық ағарту негізінен психологтың кәметке толмағандармен сөйлесуі түрінде құрылады және өзара әрекеттесудің интерактивті әдісін ұсынады.

Кәметке толмағандар алдында сөйлеуге дайындық кезінде психолог білім алушыларға тек психологиялық теорияны ғана емес, тұлғааралық қатынастарды оңтайландыру және жақсарту үшін нақты психологиялық әсерді қамтамасыз ету маңызды екенін есте ұстауы керек.

Психологиялық ағартудың тиімділігі психологтың құзыреттілігі мен кәсібилігіне байланысты, ол кәметке толмағандарға психологиялық шындықтарды олар үшін түсінікті қарапайым, қол жетімді тілде жеткізе білуі керек. Психолог үшін кәсіби немесе жеке тәжірибеге негізделген иллюстрациялық мысалдар келтіре білу маңызды.

Кәметке толмағандарға психологиялық білім берудің тиімділігін арттыру психологтың жұмыстың белсенді түрлерін қолдануына ықпал етеді, мысалы: әңгіме, пікірталас, пікірталас, ұжымдық шығармашылық іс, коллаж, психологиялық қонақ бөлме, психологиялық ток-шоу, психологиялық аукцион, мастер-класс, психологиялық тірі журнал және т. б.

1. Пікірталас-психолог пен кәметке толмағандардың әртүрлі сипаттағы мәселелерді тең дәрежеде талқылауы. Бұл қатысушылардың алдында әркімнің өз жауабы бар сұрақ қоюды қамтиды. Пікірталас барысында қатысушылар қойылған сұраққа бәрін қанағаттандыратын жаңа жауап тұжырымдайды. Талқылаудың нәтижесі жалпы келісім, мәселені жақсы түсіну, көру, бірлескен шешім қабылдау болуы мүмкін.

Пікірталасты өткізудің ұйымдастырушылық және мазмұндық шарттары мыналарды қамтиды:

а) талқылауға шығарылатын мәселе ішкі қарама-қайшылықты қамтуы керек және талқылау тақырыбына бірнеше көзқарасы болуы керек;

б) қатысушылар пікірталасқа басқа дәлелдерді есту және түсіну, басқа көзқарастарды қолдау және оларды жеткізу ғана емес;

в) пікірталас барысында психолог пен қатысушылардың әңгіме тақырыбын түсінуі дамуы тиіс;

г) мәселені талқылау кезінде дәлелдеу негізделген және дәлелді болуы керек;

Пікірталас кезінде психологқа оның қатысушыларымен қарым-қатынастың келесі шарттары мен принциптерін сақтау маңызды:

- барлық пікірталасқа қатысушылардың ұстанымдары туралы нақты түсінік беру;

- дұрыс және құрметпен қарым-қатынас ережелерін ескере отырып, пікірталасты жүргізудің рұқсат етілген әдістерін ғана пайдалану;

- әрбір қатысушының өз пікірін білдіру кезінде ашықтық қағидатын іске асыруды және оны қабылдауды қамтамасыз ету;

- пікірталасқа қатысушылардың әрқайсысының сөйлеу үшін тең құқықтары мен мүмкіндіктері бар, ал барлық қатысушылардың пікірлері маңызды болған кезде теңдік қағидатын сақтау;

- біреудің пікірін құрметтеу және қатысушының сілтеме жасаған беделін емес, мәлімдеменің мәнін қабылдау;

- сөз бостандығы қағидатын сақтау, бұл кез-келген қатысушының пікірін өзгерту және басқалардың пікірлерімен ортақ тіл табысу мүмкіндігін, сондай-ақ пікірталастың кез-келген қатысушысына түсініктеме алу еркіндігін білдіреді.

Пікірталастарды ұйымдастырудың тәсілдері әртүрлі: жұптасқан пікірталастар, топтық және жеке, онда әр қатысушы өз көзқарасын қорғайды.

Пікірталас аяқталуы мүмкін: топтардың бірін жеңу; жалпы көзқарасты қабылдау; әркім өз пікірімен қалады.

2. Пікірсайыс – бұл пікірталастың бір түрі және ұжымдық талқылау мен дау-дамайды қамтиды. Пікірталастың пікірсайыстан айырмашылығы, өмірдің қажеттілігіне қарай өздігінен пайда болуы мүмкін. Пікірсайыс әрқашан оның қатысушылары анықтаған белгілі бір тақырып бойынша өткізілетін арнайы ұйымдастырылған іс-шара болып табылады.

Пікірсайысты өткізудің маңызды шарттары – қатысушылардың өздері таңдаған тақырыптың тартымдылығы, өзектілігі, мәселелігі және пікірталастығы болып табылады. Саяси, құқықтық, адамгершілік, этикалық және эстетикалық тақырыптарда пікірсайыстар өткізіледі.

Тақырыпты анықтағаннан кейін пікірталасты ұйымдастырудың екі әдісі мүмкін: алдын-ала ұйымдастырушылар мен психолог тобы дайындаған жоспарланған пікірталас және дау-дамай.

Бірінші тәсілі, пікірталас ұйымдастыру үлкен мәнге ие, оны дайындау, ол мынадай элементтерді қамтиды:

1. пікірсайыс барысын әзірлеу, тақырыпты нақтылауға және оны сөзбе-сөз қайталамай дәйекті түрде ашуға мүмкіндік беретін (3-5) сұрақтар құрастыру;

2. қатысушыларды сөйлесуге және талқылауға ынталандыру үшін оларды қалай дайындау керектігін ойластыру;

3. пікірсайысты ыңғайлы өткізу үшін аудиторияны дайындау;

4. қаралатын мәселеге жалпы көзқарас әзірлей отырып, әрбір мәселені талқылау нәтижелері бойынша қорытынды шығару;

5. қорытындылау кезінде – әңгіме басында және соңында болған нәрсе жақсы есте қалатын) «шектік ережелерді» ескеру.

Пікірсайысқұрылымы келесідей көрінуі мүмкін:

- кіріспе бөлім – «байланыс орнату»;

- әртүрлі көзқарастарды айту және талқылау;

- дұрыс емес көзқарастарды нақтылау, олардың қателігін дәлелдеу;

- дұрыс позицияларды анықтау, олардың негізделген дәлелдері;

- тұжырымдарды құрылымдау, аудиторияның жалпы ұстанымы мен бірауыздылық дәрежесін анықтау.

Қатысушылар тақырыпты анықтағаннан кейін бірден мәселені талқылауға дайын болған кезде, олар белгілі бір өмірлік тәжірибеге ие, бұл сізге осы мәселе бойынша сөйлесуге мүмкіндік береді, қажетті ақпаратқа ие болады, сонымен қатар жүргізуші импровизация және даулы мәселелер

бойынша әңгіме жүргізу құзыреттеріне ие болған жағдайда пікірсайысты жүргізгені жөн.

4. ҰШЖ (ұжымдық шығармашылық жұмыс) істі жүргізу туралы шешімді бірлесіп қабылдау, оны ұжымдық жоспарлау, бірлесіп дайындау, іске асыру және нәтижені талдау болып табылады.

Ұжымдық шығармашылық қызметті ұйымдастыру: бәсекелестік, ойын және импровизация қағидаларын жүзеге асыруға негізделген.

Ұжымдық шығармашылық істі дайындау және жүргізу мыналарды қамтиды:

- қатысушылар идеяларды «лақтыратын» ми шабуылы. Бұл кезеңнің басты шарты – барлық идеялар ерекше түрде қабылданады;

- шешім қабылдау әр идеяны ең жақсысын таңдаумен өлшеуді қамтиды, оның барысында айтылған көзқарастарды талқылау кезінде әдептілік пен ізгілікті сақтау маңызды;

- міндеттерді бөлу тапсырманы орындау үшін жауапкершілікті қабылдауға дайын нақты орындаушыларды анықтауды қамтиды;

- қабылданған идеяны жүзеге асыру, оны жүзеге асырудың сәттілігі барлық қатысушылармен ынтымақтастық жасау және қажетті әрекеттерді нақты орындау қабілетіне байланысты;

- нәтижені талдау жұмысты аяқтайды және нәтижені бағалауды қамтиды, оның негізгі шарты қатысушылардың өз жұмысын сыни бағалау мүмкіндігі болып табылады.

4. Коллаж – бұл ескі журналдардан, символдардан, цитаталардан алынған суреттерді қолдана отырып, қағаз парақтарында берілген құбылыстың бейнесі жасалатын технология. Топтық жұмыста «тірі коллаж» модификациясы жиі қолданылады, онда берілген құбылыстың бейнесі пантомима, әдеби, музыкалық үзінділер, плакаттар, рөлдік көріністер және т.б. көмегімен жасалады.

5. Психологиялық қонақ бөлме – бейресми тақырыптық қарым-қатынасты ұйымдастыру (ерекше интерьер құру, кездесу рәсімін енгізу, «ерекше» қонақтарды шақыру және оларды таныстыру, қарым-қатынасты ұйымдастыру және т.б.).

6. Психологиялық ток-шоу – пікірталасты өткізу мен ұйымдастырудың ерекше түрі, ол: тақырыптық сценарийдің болуын; талқыланатын мәселе бойынша ерекше пікірі бар қонақтарды шақыруды; иллюстрация ретінде проблемалық жағдайларды ойнатуды, бейнесабақтарды, фильмдерден кадрларды пайдалануды; «залға» арналған тапсырмаларды қосуды және т.б.) көздейді.

7. Психологиялық аукцион өз идеяларын, таланттарын, өмір салтын және т.б. «сату» (қорғау) бойынша жұмысты ұйымдастыру, ол ерекше интерьер, өткізу сценарийін, атрибуттарды және т.б. құруды көздейді.

8. Шеберлік сыныбы – қатысушылардың «шеберлікке» кез-келген салада қандай да бір дағдыларды меңгеруін көрсету және оларды меңгергісі келетіндерді ерекше салтанатты жағдайда, «шебердің» жарқын эмоционалды презентациясымен және іс-шараның алдын-ала жарнамасымен өткізуді үйрету.

9. Жұмыс істеп тұрған психологиялық журнал кез-келген өзекті мәселені (тақырыпты) «журнал» айдарларының көмегімен әртүрлі тұрғыдан қарастыруды қамтиды: репортаж, жаңалықтар, эзілдер, дөңгелек үстел, онда материал қатысушылар презентация, хабарлама, драматизация және т.б. түрінде ұсынады.

Белсенді жұмыс түрлерін қолдана отырып, кәмелетке толмағандарға психологиялық білім беруді дайындау жұмыстың мақсатты бағыттарын анықтай отырып, проблемалық-бағытталған тақырыптарды тұжырымдай отырып, қажет болған жағдайда жұмыс мазмұнының сценарийлерін жасай отырып, психологиялық – ағартушылық жұмыс бағдарламаларын әзірлеуді қамтиды.

Қала мектептері базасында кәмелетке толмағандармен психологиялық-ағартушылық жұмыс бағдарламасы

Мақсаты – оқушылардың психологиялық сауаттылығын арттыру, балалардың құрдастарымен және ата-аналармен қарым-қатынасындағы психологиялық мәселелердің алдын алу.

Оқушыларға арналған әңгіме тақырыптары.

1. Көшбасшылық.
2. Топтағы билік мәселесі.
3. Әлеуметтік рөлдер.
4. Психология тұрғысынан алкоголь мен нашақорлыққа салыну.
5. Жасөспірімдердің психосексуалдық дамуы.
6. Құрдастарымен, ата-аналармен және мұғалімдермен қарым-қатынас.
7. Агрессия мәселесі.
8. Оқушыларды қарым-қатынас тәсілдеріне үйрету.
9. Кәсіби өзін-өзі анықтау мәселелері (жоғары сынып оқушылары үшін).
10. Тұлға, даралық.
11. Әлеуметтік желі: аңыздар мен шындық.
12. Менің басқалармен сөйлесе алу шеберлігім.
13. Шынайы және виртуалды қарым-қатынас.
14. Қауіпсіз интернет ортасы.
15. Мен және менің отбасым.
16. Отбасылық құндылықтар.
17. Қақтығыстарды сындарлы шешу.
18. Мен және менің әлемім.
19. Мен ойнайтын ойындар.
20. Шынайы және виртуалды ойындар.

5.2.3 Кәмелетке толмағандарда агрессиялық және құрбандық мінез-құлқын қалыптастыруға ықпал ететін себептер мен жағдайлардың туындауының алдын алу бойынша профилактика субъектілерінің топтық және жеке жұмысын ұйымдастыру

Жастар – қоғам дамуының маңызды ресурсы, ал жастар мен жасөспірімдер қылмысы — агрессияның, қатыгездіктің көрінісі және кәмелетке толмағандар арасында жалпы қылмыстың қалыптасуы үшін өнімдік орта.

Жасөспірімдер арасындағы топтық қылмыстың алдын алудың, оның ішінде кәмелетке толмағандарда агрессивті және құрбандық мінез-құлқының қалыптасуының тиімділігін қамтамасыз ету мемлекеттік билік пен басқару құрылымының барлық деңгейлерінде психологтардың, мұғалімдердің, балалармен жұмыс істейтін мамандардың, медицина қызметкерлерінің және ата-аналардың жастар мәселелерін жан-жақты шешуді қамтиды: федералды, аймақтық, қалалық, аудандық.

Кәмелетке толмағандарда агрессивті және құрбандық мінез-құлқының қалыптасуының алдын-алу, себептер мен жағдайларды талдау көрсеткендей, жасөспірімдер мен балалардың бос уақытын ұйымдастырумен байланысты мәселелерді түбегейлі шешпей тиімді бола алмайды. Осыған байланысты, психологиялық қызмет бойынша мектеп базасында алдын-алу субъектілері негізінде қызығушылық клубтарын, қарым-қатынас топтарын, шығармашылық үйірмелерді дамыту жұмыстары қайта жанданды, онда кәмелетке толмағандардың шығармашылыққа деген табиғи қызығушылығы оң бағытқа ие болады. Кәмелетке толмағандармен топтық жұмыс бағдарламалары жасалады, олар құрдастарымен тұлғааралық қатынастарда агрессияның көріністерін, сондай-ақ құрбандық мінез-құлқында көрінетін аутоагрессияны жан-жақты ақпараттандыруға және алдын алуға бағытталған.

Құрбандық мінез – құлқы немесе құрбандық агрессияның көріністерінің бірі болып табылады. Виктимизация – бұл басқа адамдардың агрессиясын кездейсоқ тудыратын адамның мінез-құлқының ерекшелігі. Бұл термин латынның «*victima*» — құрбандық деген сөзінен шыққан.

Әлеуметтік психология тұрғысынан зардап шеккен мінез-құлқық – бұл келесі факторларға негізделген ауытқу:

- * бейімділік;
- * сыртқы жағдайлар;
- * қоғамның әсері.

Жасөспірімдер виктимизация кешеніне өте сезімтал. Ересек адам көбінесе теріс жағдайлардың, құбылыстардың, адамдардың құрбанына айналады.

Жәбірленушінің психологиясы өзін көрсететін жағдайларда, жәбірленуші мінез-құлқы қылмысқа әсер етпеуі мүмкін, бірақ шешуші рөл атқара алатын заңды және заңсыз әрекеттерде көрінеді. Жәбірленуші түрі әртүрлі жолдармен көрінеді: эмоционалдық тұрақсыздықпен, мойынсұнушылықпен, қарым-қатынастағы қиындықтармен, өз сезімдерін бұрмаланған қабылдаумен және т.б. егер адамдар өмірге қауіпті сәттерде дұрыс емес әрекет етуге бейім болса, олар,

ең алдымен, өзгерістерге ұшырайды. Жеке қарым-қатынас сипаттың келесі қасиеттерін анықтайды:

- бағыныштылық;
- сендіру, сену;
- абайсыздық және жеңіл ойлы;
- өз өзін қорғай алмау.

Жасөспірімдерді шынайы өмірде өз құрдастарымен қудалау мен қорлаудың қазіргі жағдайында олар виртуалды әлемге жасөспірімді ұрып-соғу және қорлау көріністері бар YouTube бейнелерін жариялау, әлеуметтік желілерде пікір беретін фотосуреттерді, жеке ақпаратты және т.б. жариялау арқылы жіберіледі.

Кибербуллинг деп аталатын қорлаудың жаңа түрлері балаларда, ата-аналарда және мамандарда үлкен алаңдаушылық тудырады.

Психологиялық қызмет жұмысының ерекшелігі қазіргі заманғы интернет - технологиялар кеңістігінде кәмелетке толмағандар арасында кибербуллинг пен киберббингтің туындауының алдын алу бойынша профилактикалық жұмыс шеңберінде мамандардың балалармен ведомствоаралық өзара іс-қимылын ұйымдастыруға және тиімді іске асыруға мүмкіндік береді. Орталық интернет-технологиялар ортасында кәмелетке толмағандардың зорлық-зомбылығының алдын алу бойынша психологиялық-педагогикалық қызметке балалармен жұмыс істейтін педагогтар мен мамандарды даярлауды қамтамасыз етуге арналған ресурстарға ие. Орталық мамандары кибербуллингке немесе киберббингке ұшыраған ата-аналармен және кәмелетке толмағандармен алдын алу жұмыстары үшін құзыреттерге ие.

Осыған байланысты психологиялық қызмет бойынша мамандар ең өзекті мәселелер бойынша профилактикалық қызметті жүзеге асыруға мүмкіндік беретін топтық жұмыс бағдарламаларын әзірлейді:

-қазіргі заманғы интернет-технологиялар кеңістігінде кәмелетке толмағандардың психологиялық зорлық-зомбылығынан қорғау жөніндегі кешенді жұмыс бағдарламасы «кәмелетке толмағандардың Кибермоббингі және кибербуллингі: араласу стратегиясы және алдын алу»;

- физикалық зорлық-зомбылықтан аман қалған балаларға арналған психокоррекциялық топтық бағдарламасы;

- 14-16 жас аралығындағы жасөспірімдер үшін өзін-өзі бағалауды арттыруға арналған тренинг бағдарламасы;

- ассертивтілік тренингі бағдарламасы;

- 10-12 және 13-15 жастағы кәмелетке толмағандарға арналған «Өзіңе сен» және тағы басқа ассертивтілікті дамытудың психологиялық тренингінің бағдарламалары.

Физикалық зорлық-зомбылықты басынан кешкен балалар тобына арналған психокоррекциялық бағдарлама

Статистикалық деректер кәмелетке толмағандарға қатысты күш қолдану жағдайларының жиілеп кеткенін көрсетеді.

Психологиялық қызмет мамандары әлеуметтік қауіпті жағдайдағы отбасылармен жұмыс істейді, онда кәмелетке толмағандарға қатысты физикалық зорлық-зомбылық мәселесі ерекше өзекті болып табылады. Сондай-ақ, жұмыста мамандар алкогольге тәуелді және есірткіге тәуелді ата-аналары бар отбасылардағы балаларға физикалық зорлық-зомбылық жағдайының салдарымен бетпе-бет келеді. Әлеуметтік жағдайы жақсы отбасында кәмелетке толмағандарға қатысты зорлық-зомбылық жағдайына жиі тап болатынын атап өткен жөн. Сенуге болатын отбасылық өзара әрекеттесудің оң тәжірибесінің болмауы кәмелетке толмағандарда төмен немесе тұрақсыз өзін-өзі бағалаудың қалыптасуына ықпал етеді, бұл кішкене сәтсіздіктерде одан сайын күшейе түседі.

Балаларға физикалық зорлық-зомбылықтың психологиялық салдары әртүрлі психологиялық ауытқуларда көрінуі мүмкін. Физикалық зорлық-зомбылыққа ұшыраған барлық балалар жарақат алып, өз тәжірибелерімен қатты ауырады.

Физикалық зорлық-зомбылық кезінде баланың мінез-құлқында да өзгерістер болатынын атап өткен жөн: ата-ана немесе басқа ересек адам жақындағанда қорқыныш, енжарлық, оқшаулау немесе агрессивтіліктің жоғарылауы, физикалық байланыстан жалпы аулақ болу.

Осылайша, топтық түзету жұмыстарын ұйымдастыру қажеттілігі туындайды, оның барысында кәмелетке толмағандарға жарақаттың психологиялық салдарын жеңуге, тәжірибелі физикалық зорлық-зомбылықтан бұзылған бейімделу және әлеуметтік дағдыларды дамытуға психологиялық көмек көрсетіледі, бұл сізге қауіпсіздік пен басқаларға сенім сезімін алуға мүмкіндік береді.

Топта бола отырып, кәмелетке толмағандар ұқсас өмірлік жағдайларды бастан өткерген және ұқсас психологиялық дағдарыстарды бастан өткерген балалармен байланысуға мүмкіндік алады. Топтық жұмыс барысында баланың әлеуметтенуі жүреді, оған құрдастарымен барабар сындарлы қарым-қатынас пен өзіне деген сенімділік қалыптастыруға көмектеседі.

Жұмыстың соңғы кезеңі қатысушыларға назарын туындаған проблемадан өмірдің қолайлы перспективаларына ауыстыруға көмектесуге арналған.

Мақсаты: физикалық зорлық-зомбылықтан аман қалған кәмелетке толмағандардың эмоционалды жағдайын түзету.

Міндеттері:

1. Вербализация дағдыларын дамыту және өз сезімдерін қабылдау.
2. Кәмелетке толмағандардың эмпатиясы мен рефлексия дағдыларын дамыту.
3. Топ қатысушыларынан сындарлы өзара әрекеттесу тәжірибесін алуға мүмкіндік жасау.
4. Кәмелетке толмағандардың өзіне деген сенімділігін қалыптастыру.

Форматы: түзетушілік

Сеттинг: аптасына 2 рет, 90 минут.

Қатысушылардың жасы: 10-12 жас.

Қатысушылар саны: 6-дан 12-ге дейін.

Ұзақтығы: жалпы сағат саны 33.

Әдістері: әңгімелесу, байқау, психогимнастикалық жаттығулар, арт-терапиялық техникалар, сюжеттік-рөлдік ойындар.

Бөлімдер	Тақырып	Сағат саны	
Кіріспе	Топ мүшелерімен танысу, өзін-өзі таныстыру, қауіпсіз кеңістікті қалыптастыру.	3	
Негізгі бөлім	Құрдастарымен өзара араласу дағдыларын дамыту	3	
	Эмоционалды саламен жұмыс	Сезімдермен жұмыс істеу (белгілеу, тану, көрініс тәсілдері), өз сезімдерін қабылдау және көрсету қабілетін қалыптастыру, өз сезімдерін дұрыс көрсету қабілетін дамыту	9
	«Мен-тұжырымдамамен» жұмыс жасау	Өзіңіздің жеке басыңызды, маңыздылығыңыз бен құндылығыңызды біле отырып жұмыс істеу, мен шекарасын анықтау, өзін-өзі тану, тұлғааралық өзара әрекеттесу процесінде Өзін-өзі көрсету, қоршаған шындықты және өзін-өзі дұрыс қабылдауды қалыптастыру	9
	Қиын өмірлік жағдайлардан шығу жолдарын табу үшін ішкі ресурстарды өзектендіру		6
Қорытынды бөлім	Қорытынды шығару, топ жұмысын аяқтау	3	
Барлығы :		33	

14-16 жас аралығындағы жасөспірімдер үшін өзін-өзі бағалауды арттыруға арналған тренинг бағдарламасы

Өзінің жеке тұлғасына бағытталу жасөспірімдерге тән қасиет. Бірақ сонымен бірге сыртқы әлемге, оның айналасына қызығушылық бар. Өзін-өзі тексеру және өзін-өзі талдау айқын көрінеді.

Мақсаты: кәмелетке толмағандардың өзін-өзі тануын дамыту және өзін-өзі бағалауды қалыптастыру.

Міндеттері:

1. ресми және тұлғааралық қатынастарда өзін-өзі сенімді бекітуге және өз құқықтарын қорғауға үйрену;

2. қақтығыстарды сындарлы жеңуге үйрену; өз пікірін және сезімін ашық айту дағдыларын қалыптастыру;

3. өзіне деген сенімділікті және оның мүмкіндіктерін қалыптастыру.

Әдістері: ұжымдық шығармашылық ойындар, психогимнастикалық жаттығулар.

Жұмыс түрі: жабық топ.

Қатысушылар саны: 10-15 адам

Тренингке қатысушылар: өзін-өзі бағалау деңгейі төмен 14-16 жас аралығындағы жасөспірімдер.

Бағдарламаның ұзақтығы: 10 сағат.

Шарты: қатысушылар ұзақтығы 40 минут болатын сабақ үшін күн сайын жиналады.

Бағдарлама мазмұны:

Бөлімдер	Тақырып	Жұмыс мақсаты	Жұмыс мазмұны	Сағат саны
Сабақ 1	Кіріспе	байланыс орнату, қатысушылар туралы ақпарат алу.	1. Қатысушыларды тренингтің мақсаттары және қағидаларымен таныстыру. 2. Таныстыру («Аттар тарихы», «Ат және ассоциация», «Менің қызығушылықтарым») 3. «Зебра» (өзінің артықшылықтары мен кемшіліктері туралы әңгіме). 4. Талқылау.	1
Сабақ 2	«Ассертивтілік» деген не	Өз құқығын қорғауды үйрену	1. Ассертивтілікке ұқсастарды іздеу: а) «Менің құқығым бар»; ә) «Мен ешкімге міндетті емеспін»; 2. Талқылау	1
Сабақ 3	Қақтығыс және ондағы мінез-құлдық	Қақтығыстық жағдайларды жеңу	1. Рөлдік ойын ("даулы әңгіме" тақырыбы бойынша жағдайларды жинау); 2. Қарсыласпен рөлдермен алмасу; 3. Талқылау.	1
Сабақ 4	Эмоция және сезім	сезімдерді ашық айтуды үйрену	1. Мимикалық сезім көрінісі; 2. Сезімдердің ауызша көрінісі; 3. Әртүрлі сезімдердің көрінісі бар жағдайларды жинау; 4. Талқылау.	1
Сабақ 5	Қатынас	өз пікірін ашық айтуды үйрену	1. «Дау» (өз көзқарасын дәлелдеу); 2. «Қара және алтын орындық»; 3. Талқылау;	1
Сабақ 6	Өзін-өзі таныстыру	көпшілік алдында сөйлеу	1. «Крокодил» ойыны; 2. «Сөйлеу-ояту» (басқаны бірдеңе жасауға көндіру);	1

		қорқынышын жеңу;	3. Талқылау.	
Сабақ 7	Эмоционалдық қалыпты өзі реттеу	мазасыздық сезімін жеңу.	1. «Мен тыныш болатын жер» релаксация жаттығуы; 2. «Мені не мазалайды» рөлдік ойыны; 3. Талқылау.	1
Сабақ 8	Қарым-қатынас дағдылары және өзін-өзі бағалау	Жаңа әлеуметтік байланыс орнату	1. «Адамдармен кездесу» рөлдік ойыны (жаңа танысумен жағдайларды ойнау). 2. "Комплимент" жаттығуы (танысудың жаңа тәсілдерін табу); 3. Талқылау.	1
Сабақ 9	жаңа әлеуметтік байланыстар орнату.	Қарсы жыныс туралы сұраққа жауаптар алу	1. «Қарсы жыныс туралы не білемін» әңгімесі; 2. Ойын «Сұрақ-жауап»; 3. Талқылау;	1
Сабақ 10	Аяқтау	қорытындылау, қорытынды жасау.	1. «Чемодан» ойыны (сатып алынған және қалаған сапалардың тізімі); 2. Бүкіл бағдарламаны талқылау.	1
Барлығы:				10

Ассертивтілік тренингінің бағдарламасы

Бүгінгі таңда жасөспірімдер үшін ассертивтілік тренингін әзірлеу мен қолданудың өзектілігі біздің қоғамдағы әлеуметтік құбылыстарға және жасөспірімге өзбетінділік әлеміне енген кезде қойылатын талаптарға байланысты. Ассертивтілік – бұл адамның мінез-құлқы үшін жауапкершілікті қабылдай отырып, басқаларға позитивтілік пен құрмет көрсете отырып, өзінің дербестігін сындарлы түрде қорғай білу қабілеті.

Жасөспірімдік кезең – бұл адам өміріндегі маңызды кезеңдердің бірі, оның барысы адамның болашақ өмір жолын анықтайды. Дәл осы кезеңде өзі туралы, әлемдегі орны, өмірлік мақсаттары мен құндылықтары туралы жалпы түсінік қалыптасады. Өсіп келе жатқан адам қоғамда өз орнын белсенді іздейді, адами қарым-қатынас әлемін сапалы жаңа деңгейде біледі.

Жасөспірім кезіндегі жетекші қызмет түрі құрдастарымен қарым-қатынас болғандықтан, жасөспірім үшін тұлғааралық қатынастармен байланысты барлық нәрсе ең маңызды және эмоционалды түрде жүктеледі. Құрдастарымен қарым-қатынастың маңыздылығына, әлеуметтік ортада маңызды орынға ие болуға деген ұмтылысына және құрдастарынан бас тартудан қорқуына байланысты жасөспірімдер конформизм, манипуляциялық мінез-құлық сияқты осы мақсаттарға жету үшін өзара әрекеттесудің тиімсіз тәсілдерін қолдана

алады. Өзара әрекеттесудің тиімсіз әдістерін қолдану жасөспірімнің әлеуметтік-психологиялық бейімделу қаупін арттырады.

Осыған байланысты жасөспірім кәмелетке толмағандардың ассертивтілігін қалыптастыру және дамыту мәселесі өзекті болып табылады. Жеке сапа ретінде ассертивтілік адамдардың, топтың өзара әрекеттесуінде көрінетіндіктен, оны топтық жұмыс жағдайында, яғни тренинг сабақтарында қалыптастыру қажет. Жазғы мектеп демалысы кезінде, жасөспірімдерде құрылымданбаған бос уақыт көп болған кезде, топтық жұмысты қарқынды режимде өткізуге мүмкіндік бар, бұл сабақтың жоғары тиімділігін және жақсы жұмыс нәтижелеріне қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Мақсаты: ассертивтілікті қалыптастыру және дамыту.

Міндеттері:

1. басқалармен өзара әрекеттесу кезінде өз шекараларын қорғау қабілетін қалыптастыру және дамыту;
2. қақтығыстық жағдайларды шешу дағдыларын дамыту;
3. өзін және басқаларды барабар түсіну қабілетін дамыту;
4. манипуляциялық өзара әрекеттесуге қарсы тұру қабілетін дамыту;
5. өз ұстанымын ашық білдіру қабілетін дамыту.

Әдістері: пікірталас, әңгіме, рөлдік ойындар, психо-гимнастикалық жаттығулар, арт-терапиялық әдістер.

Қатысушылар саны: 8-10 адам.

Жасы: 12-14 жас.

Ұзақтығы: 40 сағат.

Жұмыс түрі: жабық топ.

Бағдарламаның мазмұны:

№ р/р	Тақырып	Мазмұны	Сағат саны
1	Танысу	1. Өзін-өзі таныстыру. 2. Топ ішіндегі ережелерді енгізу. 3. Қауіпсіз кеңістікті қалыптастыру.	4
2	Өзіңді түсін	Өзін және басқаларды дұрыс түсіну қабілетін дамыту.	6
3	Қақтығыс жағдайындағы мінез-құлық	Қақтығыстық жағдайларды шешудің сындарлы тәсілдерін үйрету.	6
4	Жоқ деп қалай айту керек	Ассертивтілікті дамыту және манипуляцияларға қарсы тұру қабілеті.	12
5	Практикум	Алынған тәжірибені бекіту.	8
6	Қорытынды	Топтың жұмысын аяқтау.	4
Барлығы:			40

10-12 жас аралығындағы кәмелетке толмағандарға арналған «Өзіңе сен» ассертивтілікті дамытудың психологиялық тренингінің бағдарламасы

10-12 жас кезеңі толыққанды тұлғаның дамуы үшін үлкен мүмкіндіктермен сипатталады. Қазіргі уақытта жасөспірімдер өмірлік құндылықтардың белсенді қалыптасуына ие, бұл олардың жеке басына және отбасындағы, мектептегі (құрдастарымен және мұғалімдерімен), басқа да әлеуметтік топтардағы қарым-қатынас проблемаларына деген қызығушылығының артуына, сондай-ақ белгілі бір өмірлік мәселелерде өз ұстанымын белгілеуге байланысты. Кәмелетке толмағандардың жеке дамуының ең айқын кезеңдерінің бірі-олардың бастауыш мектептен орта мектепке ауысуы кезіндегі әлеуметтік даму жағдайы айтарлықтай өзгереді.

Жалпы білім берудің екінші сатысына көшу кәмелетке толмағандарда әрдайым жанжалсыз және ауыртпалықсыз бола бермейді. Барлық жас жасөспірімдер бейімделу кезеңіндегі қиындықтарды жеңуге психологиялық тұрғыдан дайын емес, олардың дамуында жаңа талаптарға сай деңгейге көтерілмейді. Психологиялық тұрғыдан дайын емес білім алушылардың 5-сыныпқа көшуі олардың оқуға және жалпы мектепке деген теріс көзқарасын тудыруы немесе одан әрі нашарлатуы мүмкін.

Мұның бәрі, бұл кәмелетке толмаған адам өзіне және өзінің мүмкіндіктеріне неғұрлым сенімсіздеу болса, соғұрлым ықтимал бейімделу қаупін тудырады. Жеке сапа ретінде ассертивтілік адамдардың, топтың өзара әрекеттесуінде көрінетіндіктен, оны топтық жұмыс жағдайында, яғни тренинг сабақтарында қалыптастыру қажет. Бұл топ кәмелетке толмағандарға сенімді мінез-құлық дағдыларын қалыптастыруға көмектесуге бағытталған.

Мақсаты: сенімді мінез-құлықтың практикалық дағдыларын қалыптастыру.

Міндеттері:

1. өз ұстанымдары мен тілектері туралы мәлімдеу қабілетін қалыптастыруға ықпал ету;
2. мақтау мен сынды қабылдауға үйрету;
3. «жөк» деп айту қабілетін дамыту.

Жұмыс түрі: жабық топ.

Жұмыс әдістері: шағын дәрістер, ми шабуылы, интерактивті ойындар, психо-гимнастикалық жаттығулар, рөлдік ойындар.

Бағдарламаның ұзақтығы: 12 сағат.

Қатысушылар саны: 8-12 адам.

Тренинг бағдарламасы

№ р/р	Тақырып	Мазмұны	Сағат саны
Тақырып 1	Сенімді мінез-құлық ұғымы.	1. Сенімді мінез-құлықтың ерекшелігі. 2. Агрессивті, пассивті және ассертивті мінез-құлық стилі. 3. Сенімділік сезім ретінде, қалып ретінде, күй ретінде. 4. Сенімді мінез-құлық көздері.	3
Тақырып 2	Сынмен жұмыс істеу	1. Сындарлы және конструктивті	3

		емес сын. 2. Сынмен жұмыс істеу тәсілдері. 3. Өзіне деген сенімділікті қалай дамыту керек.	
Тақырып 3	Бас тарту өнері	1. Бас тарту қиын себептер. 2. Позитивті қарым-қатынасты сақтай отырып, "жоқ" деп қалай айтуға болады. 3. Бас тарту әдістері.	3
Тақырып 4	Мақтау айтамыз	1. Өзіне деген оң көзқарасты қалыптастыру. 2. Мақтауларды қолдану. 3. Қалай дұрыс мақтау айтамыз.	3
Барлығы:			12

13-15 жас аралығындағы кәмелетке толмағандарға арналған «Өзіңе сен» ассертивтілікті дамытудың психологиялық тренингінің бағдарламасы

Психологиялық тренинг белсенді әлеуметтік-психологиялық оқыту әдісі ретінде қазіргі уақытта психологиялық жұмыстың ең танымал және қарқынды дамып келе жатқан түрлерінің бірі болып табылады. Топтық жұмыстың бұл түрі қарым-қатынас дағдыларын дамытуға, өзіңіздің эмоционалды жағдайыңызды басқаруға, эмоцияларды дұрыс білдіруге және олардың басқалармен қарым-қатынасын түсінуге, өзін-өзі тануға және өзін-өзі қабылдауға байланысты мәселелерді тиімді шешуге мүмкіндік береді. Бұл аспектілер өте өзекті, өйткені қарым-қатынас жетекші қызмет болып табылады және көптеген жасөспірімдер үшін субъективті тұрғыдан өте маңызды.

Жасөспірімдік кезең – бұл болашақ өмір жолын анықтайтын кезең. Дәл осы уақытта өзі, осы әлемдегі орны, өмірлік мақсаттары мен құндылықтары туралы жалпы түсінік қалыптасады. Өсіп келе жатқан қоғамда өз орнын белсенді іздейді, физикалық әлемді де, адами қарым-қатынас әлемін де сапалы жаңа деңгейде біледі. Кәмелетке толмаған адамның одан әрі өмірлік жетістіктері бұл процестің қаншалықты қауіпсіз жүруіне тікелей байланысты.

Өзін сенімді ұстау дегеніміз – мақсат қою және оған жету, өзін-өзі басқару, агрессиясыз және ұялмастан өз мүдделерін қорғау, қақтығыстардан абыроймен шығу. Бұл қасиеттер өмір бойы дамиды, бірақ олардың қалыптасуына жасөспірім кезіндегі тәжірибе әсер етеді. Психологиялық тренингте сенімді мінез-құлық дағдыларын дамытуға болады, өйткені ассертивтілік жеке қасиет ретінде адамдардың, топтың өзара әрекеттесуінде көрінеді.

Мақсаты: сенімді мінез-құлық дағдыларын қалыптастыру.

Міндеттері:

1. өз ұстанымдары мен тілектері туралы мәлімдеу қабілетін қалыптастыруға ықпал ету;
2. мақтау мен сынды қабылдауға үйрету;
3. манипуляциялар туралы білуге және оларға қарсы тұруды үйренуге көмектесу;

4. «жоқ»деп айту қабілетін дамыту;
5. қойылған мақсаттарға жету қабілетін дамыту.

Жұмыс түрі: жабық топ.

Жұмыс әдістері: әңгіме, пікірталас, шағын дәрістер, ми шабуылы, психо - гимнастикалық жаттығулар, рөлдік ойындар.

Бағдарламаның ұзақтығы: 12 сағат.

Қатысушылар саны: 8-12 адам.

Тренинг бағдарламасы

№ р/р	Тақырып	Мазмұны	Сағат саны
Тақырып 1	Сенімді мінез-құлық ұғымы.	1. Сенімді мінез-құлықтың ерекшелігі. 2. Агрессивті, пассивті және ассертивті мінез-құлық стилі. 3. Сенімділік сезім ретінде, қалып ретінде, күй ретінде. 4. Сенімді мінез-құлық көздері.	3
Тақырып 2	Сынмен жұмыс істеу	1. Сындалы және конструктивті емес сын. 2. Сынмен жұмыс істеу тәсілдері. 3. Өзіне деген сенімділікті қалай дамыту керек.	3
Тақырып 3	Бас тарту өнері	1. Бас тарту қиын себептер. 2. Позитивті қарым-қатынасты сақтай отырып, "жоқ" деп қалай айтуға болады. 3. Бас тарту әдістері.	3
Тақырып 4	Мақтау айтамыз	1. Өзіне деген оң көзқарасты қалыптастыру. 2. Мақтауларды қолдану. 3. Қалай дұрыс мақтау айтамыз.	3
Барлығы:			12

Жасөспірім кәмелетке толмағандармен «Жасөспірім» мінез-құлқының зиянды нысандарының алдын алу бойынша кешенді топтық жұмыс бағдарламасы

Мақсаты: жасөспірімдердің әлеуметтік-психологиялық бейімделуінің алдын алу.

Міндеттері:

1. жасөспірімдердің әлеуметтік-психологиялық және құқықтық мәдениетінің деңгейін арттыру;
2. тұлғааралық өзара іс-қимыл мәселелерінде әлеуметтік интеллект деңгейін арттыру;
3. қоғамдағы мінез-құлықтың сындарлы күрес стратегиясымен танысу және қалыптастыру;
4. манипуляциялық әсерге қарсы тұру қабілеттерін дамыту;
5. құрдастарымен өзара әрекеттесу кезінде өз шекараларын қорғау қабілетін дамыту;

б. өзін-өзі тану және өзін-өзі көрсету қабілеттерін дамыту.

Мақсатты топ: гетерогенді, 10-16 жас аралығындағы жасөспірімдер.

Жұмыс түрі: кәмелетке толмаған қатысушылардың профилактикалық (ашық/жабық) тобы.

Жұмыс әдістері: әңгіме, пікірталас, шағын дәріс, тренинг, ми шабуылы, психогимнастикалық жаттығулар, сюжеттік - рөлдік ойындар.

Бағдарламаның ұзақтығы: 22 сағат.

Қатысушылар саны: 8-12 адам.

Қызметтің негізгі бағыттары:

- құрдастарымен өзара әрекеттесу кезінде мінез-құлықтың конструктивті күрес стратегияларын дамытуда кәмелетке толмағандарды әлеуметтік-педагогикалық қолдау, оның ішінде есірткі мен психоактивті заттарды қолдануға қарсы тұру.

- тұлғааралық қарым-қатынас дағдыларын, өзіне және оның мүмкіндіктеріне деген сенімділікті, өзін-өзі тану және өзін-өзі таныстыру дағдыларын, өзін-өзі көрсету, өзін-өзі бағалауды қалыптастыруда әлеуметтік-психологиялық қолдау.

- ересектердің балаларға қатыгездік көрсетуі, олардың құқықтары мен заңды мүдделерін таптау, қадір-қасиетін қорлау, тәндік және психикалық зорлық-зомбылық жағдайларында, сондай-ақ әртүрлі құқық бұзушылықтар жасау кезіндегі заңдық жауапкершілік мәселелері бойынша кәмелетке толмағандарды әлеуметтік-құқықтық қолдау.

Бағдарлама мазмұны

№ р/р	Тақырып	Мазмұны	Сағат саны
Әлеуметтік-педагогикалық бөлім			
Тақырып 1	Тәуелділік пен шындық туралы аңыздар.	1. Сұқбат «әртүрлі тәуелділіктерді қалыптастырудың себептері мен психологиялық механизмдері: ойын, компьютер, есірткі, темекі және т.б.». 2. Пікірталас «Тәуелділіктен арылуға бола ма?»	1 1
Тақырып 2	Жасөспірім және оның айналасы.	1. «Маған досыңның кім екенін айт» сұқбат.	1
Тақырып 3	СӨС жүргізуге мотивацияны қалыптастыру.	1. "Біз таңдаймыз "өмір суреттер байқауы. 2. Талқылау.	1
Тақырып 4	Жасөспірімдік кезеңнің психологиялық ерекшеліктерін түсінуді қалыптастыру.	1. Пікірталас «Жас болу оңай ма?».	1
Тақырып 5	Қақтығыстарды сындарлы шешудің тиімді стратегиялары.	«Дауласуда жеңілген жақ бар ма?» сұқбат	1
Тақырып 6	Тұлға, индивид,	1. ««Мен» қандаймын және мені	1

	даралық	басқалар қалай көреді» сұқбат.	
Тақырып 7	Адамның эмоционалдық саласы.	1. «Достық және сүйіспеншілік» сұқбат.	1
Тақырып 8	Өзін-өзі бағалау және оның жеке тұлғаны дамытудағы рөлі.	1. «Менің әлемім – менің планетам» пікірталас.	1
Әлеуметтік психологиялық бөлім			
Тақырып 9	Тұлға, индивид, даралық	1. Жеке тұлғалық даму тренингі	2
Тақырып 10	Қақтығысты сындарлы шешудің тиімді стратегиялары.	1. Қақтығыссыз қарым-қатынас тренингі	2
Тақырып 11	Адамның эмоционалды саласы.	Арт-терапиялық технологияларды қолдана отырып, Сезімдер мен эмоциялар» тренингі.	2
Әлеуметтік-құқықтық бөлім			
Тақырып 12	Кәмелетке толмағандардың құқықтары мен міндеттері.	1. «Менің құқықтарым мен міндеттерім» сұқбат. 2. «Менің құқықтарым бұзылса не істеу керек» тренингтік жұмыс элементтері бар практикалық сабақ.	1 1
Тақырып 13	Кәмелетке толмағандардың заңды жауапкершілігі.	1. «Құқық бұзушылық пен қылмыс деген не?» сұқбат 2. «Жасөспірім және заң» суреттер байқауы. 3. Талқылау. 4. Әңгіме «Заң қатал, бірақ ол заң».	1 1 1
Тақырып 14	Жасөспірімнің кәсіби өзін-өзі анықтауы.	1. «Жұмысқа тұру кезінде нені білу керек» сұқбат. 2. «Сұқбаттасу» іскерлік ойын	1 1
Барлығы:			22

Бағдарлама еріктілерді, қоғамдық ұйымдарды, діни конфессияларды тартуды көздейді:

- қалалық білім беру мекемелері,
- қалалық кітапханалар,
- қаланың шағын аудандарындағы оқушы бөлмесі

Күтілетін нәтижелер: топтағы жұмыс кәмелетке толмағандарға құрдастарымен өзара іс-қимыл жасау кезінде мінез-құлықтың сындарлы күрес стратегияларын игеруде, оның ішінде есірткі мен психобелсенді заттарды пайдалануға тартуға қарсы іс-қимыл жасауда қолдау көрсетуді қамтамасыз етеді.

Тұлғааралық қарым-қатынас дағдыларын, өзіне және оның мүмкіндіктеріне деген сенімділікті, өзін-өзі тану және өзін-өзі таныстыру дағдыларын, психорефлексия, өзін-өзі дұрыс бағалауды қалыптастыруға мүмкіндік жасалады.

Кәмелетке толмағандарды қатыгездікпен қараудан, олардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорлаудан, қадір-қасиетін қорлаудан, тәндік және психикалық зорлық-зомбылықтан, сондай-ақ әртүрлі құқық бұзушылықтар

жасау кезіндегі заңды жауаптылықтан қорғау мәселелерінде хабардар болу дәрежесі артады.

Кәмелетке толмағандардың «тәуекел» мінез-құлқының әртүрлі түрлерінің алдын алу және коммерциялық сексуалдық пайдаланудың алдын алу жөніндегі кешенді жұмыс бағдарламасы

Мақсаты: кәмелетке толмағандардың «тәуекел» мінез-құлқының әртүрлі түрлерінің және коммерциялық жыныстық қанаудың алдын алу.

Міндеттері:

1. зорлық-зомбылықтың, ПБЗ-ны пайдаланудың, суицидтің және балаларды коммерциялық сексуалдық пайдаланудың алдын алу мәселелері бойынша кәмелетке толмағандардың әлеуметтік-психологиялық және құқықтық мәдениетінің деңгейін арттыру;

2. құрдастарымен және ересектермен өзара әрекеттесу кезінде өз шекараларын қорғау қабілетін дамыту;

3. манипуляциялық әсерге қарсы тұру қабілеттерін дамыту;

4. қақтығыстарды конструктивті шешу қабілеттерін дамыту.

5. балаларды коммерциялық сексуалдық қанауға тартудан қорғау мәселелері бойынша ақпараттандыру.

6. жеке өмірге жауапты қатынасты дамыту мотивациясы.

Мақсатты топ: 15-17 жас аралығындағы кәмелетке толмағандар

Жұмыс түрі: кәмелетке толмаған қатысушылардың профилактикалық (ашық/жабық) тобы.

Жұмыс әдістері: әңгіме, пікірталас, шағын дәріс, ми шабуылы, тренинг, психогимнастикалық жаттығулар, сюжеттік - рөлдік ойындар.

Бағдарламаның ұзақтығы: 16 сағат.

Қатысушылар саны: 8-12 адам.

Бағдарлама мазмұны

№ р/р	Тақырып	Жұмыстар мазмұны	Сағат саны
Әлеуметтік-педагогикалық бөлім			
Тақырып 1	Кәмелетке толмағандарды коммерциялық сексуалдық қанаудың алдын алу.	1. «БКСҚ деген не?» сұқбат 2. «БКСҚ-ға менің көзқарасым	1 1
Тақырып 2	Кәмелетке толмағандар арасындағы қатыгездік пен зорлық -зомбылықтың алдын алу	1. «Жасөспірімдер зорлық - зомбылыққа қарсы» сурет байқауы 2. Талқылау.	1
Тақырып 3	Кәмелетке толмағандар арасында суицидтік мінез - құлықтың алдын алу	1. «Өлу емес, өмір сүру уақыты!» сұқбат	1
Әлеуметтік психологиялық бөлім			
Тақырып 4	Кәмелетке толмағандарды коммерциялық сексуалдық қанаудың алдын алу	1. «БКСҚ-ға қатысудан қалай аулақ болуға болады» арт-терапия технологияларын қолдана отырып	2

		тренинг	
Тақырып 5	Манипуляцияға қарсы әрекет	1. «Қуыршақ» манипулятивті мінез -құлыққа қарсы тұруға үйрету тренингі	2
Тақырып 6	Эмоционалды жағдайдың өзін-өзі реттеуі.	1. «Менің эмоцияларым және олармен қалай күресуге болады» тренингі	2
Тақырып 7	ЖБЗ қолданудың алдын алу	1. Арт-терапиялық технологияларды қолдана отырып «Есірткіге қалай «ЖОҚ!» деп айтамын» тренингі	2
Әлеуметтік-құқықтық бөлім			
Тақырып 8	Кәмелетке толмағандардың құқықтары мен міндеттері.	1. «Менің құқықтарым мен міндеттерім» сұқбат. 2. «Кәмелетке толмағандарды зорлық -зомбылықтан қорғаудың құқықтық кепілдіктері туралы» сұқбат. 2. «Менің құқықтарым бұзылса не істеу керек» тренингтік жұмыс элементтері бар практикалық сабақ.	1 1 1
Тақырып 9	Кәмелетке толмағандардың заңды жауапкершілігі.	1. «Заң қатал, бірақ ол заң» сұқбат. 2. «Жасөспірім және заң» сурет байқауы.	1
Барлығы:			16

Бағдарлама еріктілерді, қоғамдық ұйымдарды, діни конфессияларды тартуды қамтиды:

- муниципалды білім беру мекемелері,
- қалалық кітапханалар,
- қаланың шағын аудандарындағы оқушылар бөлмелері және т.б.

Күтілетін нәтижелер: кәмелетке толмағандардың психоактивті заттарды қолданудан, балалармен ересектерге зорлық-зомбылықтан, жыныстық зорлық-зомбылықтан және кәмелеттік жасқа толмағандарды коммерциялық қанаудан, қадір-қасиетін қорлаудан қорғау мәселелері бойынша хабардарлығын арттыру, сондай-ақ кәмелетке толмағандардың заңды жауапкершілігі. түрлі құқық бұзушылықтар туралы ақпараттық деңгейін көтеру.

Тұлғааралық қарым-қатынас дағдыларын, өзінің мүмкіндіктері мен өзіне деген сенімділікті дамыту, қатысушылар арасында өзін-өзі дұрыс бағалауды қалыптастыру.

Кәмелетке толмағандардың өзін-өзі бағалауын жетілдіру, өз шекарасын қорғау қабілетін дамыту және құрдастарымен және ересектермен қарым-қатынаста балама тәжірибе жинақтау.

Кәмелетке толмағандар арасындағы суицидтік және тәуелділік мінез - құлықты анықтау және алдын алу.

Психологиялық қызмет бойынша мектеп базасында және профилактика субъектілерінде заңгер және IT мамандарын тарта отырып, кәмелетке толмағандарды ақпараттандыру бойынша жұмысты ұйымдастыру

Кәмелетке толмағандар арасында қолданушылардың жоғары белсенділігі олардың Интернет кеңістігінің қауіптілігі мен олардан аулақ болу немесе оларды жеңу жолдары туралы білмеуінің төмендігімен үйлеседі, сондықтан кәмелетке толмағандарды тәрбиелеу мен алдын алу қажеттілігі айқын.

Көбінесе жасөспірімдер мен балалар Интернет кеңістігін қауіпсіз дамытуда ата-аналардан немесе мұғалімдерден тиісті көмек ала алмайды, өйткені оларда әлі де қажетті тәжірибе мен білім жоқ.

Бұл кәмелетке толмағандардың медиа құзыреттілік саласындағы және интернет-ресурстарды пайдаланушылардың құқықтық қорғалуы саласындағы білімдерін жетілдіру, бұл киберқорлық пен киберқорқынышпен күресте ең тиімді профилактика бола алады.

Демек, профилактикалық жұмыстың маңызды аспектісі, оның ішінде кибербуллингтің алдын алу, ведомствоаралық өзара іс -қимыл шеңберінде АТ мамандарын тарту болып табылады.

Мектеп базасында кәмелетке толмағандарды ақпараттандыру бойынша заңгерлік және IT мамандарын тарта отырып профилактикалық жұмыстар жүргізілуде

«Психологиялық орталық» және әртүрлі формадағы алдын алу субъектілері:

- ақпараттық және тәрбиелік сұқбаттар;
- пікірталастар;
- презентациялар;
- интернет -ресурстармен жұмыс жасау бойынша шеберлік сыныптар;
- кәмелетке толмағандарға арналған ақпараттық буклеттер мен жадынамалар әзірлеу және тарату және т.б.

Ата -аналармен профилактикалық жұмыс бойынша әдістемелік нұсқаулар

Кәмелетке толмағандарға қатысты зорлық -зомбылықтың алдын алу, оның ішінде интернет – ресурстарды пайдалану бойынша психологиялық қызмет және профилактика пәндері негізінде ата -аналармен психологиялық-ағартушылық жұмысты ұйымдастыру

Зорлық-зомбылықтан зардап шеккен кәмелетке толмағандарға көмектесуден басқа, оның ішінде интернет -ресурстарды қолдану арқылы балаларға қатыгездіктің алдын алуға, кемінде екі кезеңді қамтитын тиімді профилактикалық жүйені құруға үлкен мән беріледі.

«Психологиялық орталық» мемлекеттік бюджеттік білім беру мекемесінің мамандары жүргізетін алғашқы профилактика зорлық-зомбылыққа қатысы бар тараптарға қудалаушыға (агрессорға) және жәбірленушіге кешенді әсерден

тұрады. Бұл әсер тұлғаның қалыпты және жан -жақты дамуы үшін жағдайларды қамтамасыз етуге, қауіпсіз және жайлы микроорта құруға бағытталған шаралардың кең спектрін қамтиды: «тәуекел тобындағы» отбасыларға уақытында көмек көрсету, кәмелетке толмағандардың жақын ортасынан адамдар арасында алкоголизм мен нашақорлықтың алдын алу. Балаларға дұрыс жыныстық тәрбие беру, олардың гендерлік қатынастар туралы, әр түрлі жағдайларда, соның ішінде қазіргі заманғы ақпараттық интернет-технологиялар жағдайында кәмелетке толмағандардың мінез-құлқының әлеуметтік қолайлы және қауіпсіз түрлері туралы білімдерін қалыптастырудың маңызы зор.

Кәмелетке толмағандарға қатысты зорлық-зомбылықтың алғашқы алдын алу сатысында, соның ішінде мектептер мен басқа балалар мекемелерінде интернет-ресурстарды пайдалану кезінде психологиялық орталықтың мамандары балалардың өміріне қауіп төндіретін жағдайларда ересектерге арналған стратегияны әзірлеуге бағытталған ата-аналармен түсіндірме әңгімелер жүргізеді. Ата-аналық құзыреттілікке арналған тренингтер кәмелетке толмағандарда, оның ішінде Интернет ортасында қауіпсіз мінез -құлықты қалыптастыру дағдыларын дамыту үшін өткізіледі.

Басқалардың заңсыз әрекеттерінің алдын алуға көп көңіл бөлінеді, мысалы, ата-аналарға балаларды қоғамда ғана емес, сонымен бірге ақпараттық технологиялар кеңістігінде де қауіпсіз мінез-құлық ережелерін сақтауға үйретеді.

Сонымен бірге, білім беру, медициналық және басқа да білім беру мекемелеріндегі студенттерде психологиялық орталықтың мамандары зорлық-зомбылыққа ұшыраған кәмелетке толмағандарға көмек пен қолдау көрсететін адамдар мен ұйымдардың мекенжайлары мен байланыс телефондары туралы ақпаратты орналастырады. ақпараттық желілер немесе әлеуметтік қауіпті жағдайда.

Кәмелетке толмағандарды қарым-қатынас және өзара қолдау клубтарына, топтық жұмыстарға және бос уақыттарын толық өткізуге, қызығушылықтары мен қарым-қатынас дағдыларын дамытуға арналған басқа да бірлестіктерге тартуға көмектесу үшін түрлі шаралар өткізіледі. Мұның бәрі Интернетте, қоғамдық орындарда (дискотекалар, кафелер және т.б.), оқу орындарында және т.б. жерлерде жүргізіледі.

Екіншілік профилактика жасөспірімдерде пайда болған психикалық ауытқуларды теңестіру, суицидтік әрекеттерді және қайталама құрбандылықты болдырмау үшін ведомствоаралық өзара іс -қимыл шеңберінде зорлық-зомбылықтан зардап шеккен кәмелетке толмағандардың ата -аналарына медициналық, психологиялық және педагогикалық көмек көрсетуден тұрады. Соңғысы әсіресе жасөспірімдерде жиі байқалады, олардың арасында құрбандардың болуы туралы кең тараған миф бар, соның арқасында олардың қол сұғылмаушылығына бірнеше рет шабуыл жасалуы мүмкін.

Мұндай жағдайларда психологиялық қызмет мамандары, құқық қорғау органдарында және халыққа әлеуметтік қызмет көрсету орталықтарында көрсетілетін психологиялық көмек ата-аналар мен зардап шеккендердің өздеріне. Орталықта заңгерлерден басқа әр түрлі мамандар жұмыс істейді:

кәмелетке толмағандардың ата -аналарына жоғары білікті көмек көрсететін әлеуметтік жұмыс мамандары, педагог -психологтар, әдіскерлер және т.б.

Ата-аналар мен мамандардың психологиялық–педагогикалық біліміне арналған буклеттердің мазмұнын әдістемелік әзірлеу

1. Ата–аналарға арналған буклет Балалар және компьютер (психолог - ата-аналар)

Біз компьютердің балаға зияны бар ма және интернеттің оның психикасына қалай әсер ететіні туралы қалағанымызша сөз таластыра аламыз. Бірақ бұл нақты дәлелді өзгертпейді: балалар бұрыннан интернетке үйреніп, компьютерді өзімізден жақсы түсінеді.

Біз қаласақ та, қаламасақ та, біздің балалар компьютерді қолданады, өйткені ең қызықты және сәнділердің бәрі бұрыннан теледидар экранынан интернетке көшірілген. Дәл осы жерде олар соңғы музыканы табады, ең сәнді фильмдерді жүктейді және бағдарламалық жасақтаманы жаңартады. Ең бастысы, қарым -қатынас дәл осы жерде болады - чаттар мен форумдарда, олар әлеуметтік желілерде танысады, достар мен пікірлестерді табады, ғашық болады және ең жақын адамдармен бөліседі - бұл қандай да бір себептермен ата-аналармен немесе достарымен талқыланбайды.

Бір жағынан, Интернет жасөспірім үшін үлкен мүмкіндіктерге толы. Бірақ, екінші жағынан, Интернет қауіпке толы: банальды плагиат пен виртуалды бұзушылардан чат пайдаланушыларын ренжіткен, бүркеншік аттың артына жасырынған, нағыз қылмыскерлер мен педофилдерге дейін. Сондықтан балаларға онлайн қауіпсіздігінің негізгі ережелерін түсіндіру, содан кейін олардың сақталуын мұқият бақылау өте маңызды.

1. Компьютерді көрнекті жерге қойыңыз. Егер монитор көз алдында болса, оқушының тыйым салынған сайттарға бару қаупі әлдеқайда төмен.

2. Келісім жасаңыз. Баланың компьютерде қанша уақыт өткізетінін, қандай сайттарға кіруге болатынын келісіңіз. Сіз барлық тармақтарды жазып, оларды бұзғаны үшін айыппұлды талап етіп қабырғаға іліп қоюыңызға болады.

3. Балаларды жеке ақпаратты бермеуге үйрету. Егер сіздің балаңыз чат бөлмелері мен форумдарды қолданатын болса, виртуалды достарға сіздің нақты атыңыз бен тегіңізді, мекен -жайыңызды немесе достарыңыздың атын айта алмайтыныңызды түсіндіріңіз.

4. Жеке кездесулерге тыйым салу. Балаға Интернетте жеке кездеспеген адамдармен - мектепте, аулада, елде сөйлесуге тыйым салған дұрыс. Бірақ егер виртуалды таныстар пайда болса, сіз олармен ата -ананың рұқсатынсыз кездесе алмайсыз.

5. Балаңызбен сөйлесіңіз. Нағыз адамдар туралы айтқандай интернеттегі достарыңыз туралы және олардың не істейтіні туралы сұраңыз.

6. Хабарда болыңыз. Балалардың қандай сайттарды пайдаланатынын білу маңызды. Тәртіп сақтайтын модераторлары бар сайттарға артықшылық

беріледі. Көптеген чаттар мен форумдардың жеке сөйлесу мүмкіндігі бар. Баланың бейтаныс адамдармен оңаша сөйлеспеуін талап етіңіз.

7. Қатаң шарт қойыңыз. Интернеттен бір нәрсені жүктеу үшін (музыка, кино немесе жаңа ойын) бала әр уақытта сіздің рұқсатыңызды алу керек.

8. Балаңызды сақтықпен бөлісуге үйретіңіз. Егер біреу интернетте баланы қорласа немесе қорқытса, міндетті түрде ата -анасына хабарлаңыз.

9. Жақсы сөйлесу ережелерін ұмытпаңыз. Балаңызбен интернетте сыпайы болу туралы сөйлесіңіз. Сіз форумдар мен чаттарда адамдарды қорлауға немесе мазақ ете алмайсыз.

10. Бірге ойнаңыз. Егер бала онлайн ойындарды қолданатын болса, онда оны қорғаудың ең сенімді әдісі – әсіресе ата-анасымен ойнау.

11. Фотосуреттерге мұқият назар аударыңыз. Балаңызға фотосуреттер адам туралы ақпарат бере алатынын түсіндіріңіз. Сіз фотосуреттерді Интернетте оңай танылатын бөлшектермен орналастыра алмайсыз – үй нөмірлері, көше атаулары, көлік нөмірлері, мектеп атаулары.

12. Интернеттегі ақпарат барлығына қолжетімді екенін балаңызға көрсетіңіз. Оның өз блогында немесе әлеуметтік желідегі парақшасында жариялайтынын сыныптастары, мұғалімдері, достарының ата -аналары оқи алады, сондықтан авторға зиян келтіретін ештеңе жазудан сақ болу керек.

13. Іріктеуге үйретіңіз. Қажет емес материалдарды блоктауға мүмкіндік беретін көптеген бағдарламалар бар. Ең жақсы нұсқаны анықтау үшін Интернет -провайдеріңіздің өкілімен сөйлесіңіз.

14. Ережелердің орындалуын бақылау. Егер сіздің балаңыз тәжірибелі қолданушы болса да, ол сіздің келісімшарт ережелерін сақтайтынын үнемі тексеріп отырыңыз.

2. Не нәрсе толғандыруы мүмкін

Баланың компьютерлік ойындар ойнауды немесе интернетте сөйлесуді ұнатпайтынын, бірақ оған тәуелді екенін қалай анықтауға болады? Әкелер мен аналарға төмендегілерді ескерту қажет:

- Отбасымен және достарымен қарым -қатынастың бұзылуы. Бала аулада серуендеуді тоқтатады, сыныптастарын үйге шақырмайды. Ол енді сізге өз кәсібі туралы айтқысы келмейді. Сіздің ұлыңыз немесе қызыңыз киноға бару немесе коньки тебу туралы ұсыныстарыңызды қабылдамайды. Бос уақыттың барлығын қазір компьютер тұтынады.

- Барлық басқа әрекеттерге қызығушылықтың жоғалуы. Бұрын бала жақсы оқитын. Енді үй тапсырмасын орындамайды. Мәжбүрлеу мүмкін емес, ал нашар бағалар оған тиіспейді. Жақында бала әкеге немесе шешеге бірінші көмекші болды. Бүгін сіз мені аздап көмектесуге көндіре алмайсыз. Егер бала кез келген секцияға барса, ол жұмыстан шығады.

- Бала алдай бастайды. Ол ата -анасына оның сабақ оқығанына, серуендеуге шыққанына сендіреді, бірақ ол күні бойы компьютерде отырды. Жамандыққа жол бермеу үшін мектептегі нашар бағаларды жасырады.

- Тамақ ішу тәртібі бұзылады. Баланың тәбеті нашарлайды. Үйде, ата-ана бақылауынсыз, компьютерлік техник тамақтануды ұмытады. Ал егер ол тамақ

жесе, онда компьютерде отырады және өте зиянды нәрсе (чиптер, крекер, шоколад барлары).

- Ұйқының бұзылуы пайда болады. Баланы жанжалсыз компьютерден жұлып алып, төсекке жатқызу мүмкін емес. Оның ұйықтап кетуі қиын, ұйқысы тынышсыз, қорқынышты түстер көреді.

- Психикалық шаршау. Баланың басы жиі ауырады, тез шаршайды. Есте сақтау мен зейін нашарлайды. Оның жүйкесі тозған, тез мазасызданады.

Әдетте, ата-аналар барлық көріністер олардың алдында барлық даңқында пайда болған кезде ғана әрекет ете бастайды. Ең жиі кездесетін реакция – баланың ойнауына тыйым салу, үйдегі компьютерден алшақ ұстау. Бұл проблемалардан қалай аулақ бола аласыз? Кеңес біреу: балаларыңызбен жақын болыңыз, оларды не толғандырады және не мазалайтынын біліңіз. Балаңыздың виртуалды әлемге қашпай, шынайы өмірдегі мәселелерді шешуіне көмектесіңіз.

3. Ата -ана кітабы

Виктимизм – жәбірленушінің психологиясы

Кейбір адамдардың жеке қасиеттері, әсіресе олардың зиянына бағытталған болса, таң қалдырады. Бұл мінез -құлық ерекшеліктеріне виктимизация кіреді – қылмыс пен жазатайым оқиғалардың құрбаны болуға бейім адамның қасиеттерінің жиынтығы. Ұғым психология мен криминалистикада қарастырылады.

Жәбірленуші – байқаусызда басқа адамдардан агрессияға ұшыраған адамның мінез-құлқының ерекшелігі. Бұл термин латынның «victima» – құрбан деген сөзінен шыққан.

Жәбірленуші феномені құқықтық және әлеуметтік психологияның тоғысында тұр. Соңғысының көзқарасы бойынша, жәбірленушінің мінез-құлқы келесі факторларға негізделген ауытқу болып табылады:

- бейімділік;
- сыртқы жағдайлар;
- қоғамның әсері.

Жасөспірімдер виктимизация кешеніне ең сезімтал. Ересектерге қарағанда жетілмеген тұлға көбінесе жағымсыз жағдайлардың, құбылыстардың, адамдардың құрбаны болады. Оған зиян келтіруге басқа адам ғана міндетті емес, ол жабайы жануар, элемент, қарулы қақтығыс себеп болуы мүмкін. Бұл мәселе қазіргі психологиядағы ең өзекті мәселелердің бірі.

Жәбірленудің себептері – адам интуитивті түрде әлеуетті жаудың алдында өзінің әлсіз жақтарын көрсетпеуге, қақтығыстар мен қауіпті жағдайларды болдырмауға тырысады. Егер бұл болмаса – құрбандықтың виктимдік мінез-құлқы көрінеді.

Адам өзіне қиындық туғызу нәтижесінде нақты не істейді?

Өзіне күш қолдануға итермелейтін адамдардың үш түрін бөліп көрсетуге болады:

1. Пассивті бағынышты. Яғни, жәбірленуші шабуылдаушының талаптарын орындайды, бірақ ол баяу жасайды немесе сөздер мен бұйрықтарды

қате түсінеді. Мұндай адамдар сипатталған синдромы бар адамдардың жалпы санының ішінде ең көп (40%).

2. Жалған провокациялық. Потенциалды жәбірленуші білместен қыңырлықпен, шынын айтқанда және т.б. қарсыласты агрессияға итермелеу үшін бәрін жасайды:

3. Тұрақсыз тип. Мінез-құлықтың екі түрінің ауысуы, олардың шешімдері мен әрекеттерінің сәйкес келмеуі, назар аудармаудың немесе түсінбеушіліктің көрінісі.

Өзін-өзі бағалаудың жеткіліксіздігі, мазасыздық, эмоционалды тұрақсыздық адамды құрбан болу қаупіне ұшыратады.

Жәбірленушінің мінез-құлқының себептері көбінесе отбасылық қарым-қатынаста болады. Құрбандық мінез-құлықтың пайда болуының алғышарттары келесі факторлар болып табылады:

- зорлық -зомбылық;
- ата -ана құрбаны синдромы;
- жеке адам өскен қолайсыз орта (қолайсыз, толық емес отбасы);
- әртүрлі қоғамға қарсы топтарда болу.

Адам өзін жәбірленуші ретінде көрсететін жағдайлардағы виктимизация белгілері қылмыстың жасалуына әсер етуі мүмкін немесе әсер етпейтін заңды және заңсыз әрекеттерде көрінеді.

Жеке тұлғаның жәбірленуші түрі әртүрлі түрде: ол эмоционалды тұрақсыздықта, бағынуға құмарлықта, қарым-қатынастағы қиындықтарда, өз сезімдерін бұрмаланған қабылдауда және т.б. көрінеді. Егер адамдар өмірге қауіп төндіретін сәтте дұрыс емес әрекет етсе, онда олар қиыншылыққа душар болады.

Жеке құрбандық келесі белгілермен анықталады:

- бағыну;
- сендіру, сенгіштік;
- немқұрайлылық пен жеңіл ойлылық;
- өзін -өзі қорғай алмау.

Қылмыскер-жәбірленуші қарым-қатынасы оқиғаларының тең жартысында жасалған зорлық-зомбылық кездейсоқтық емес, өзара қарым-қатынастағы адамдардың кінәсі болып табылады. Адам факторы маңызды рөл атқарады.

Кейбір адамдар көп жағдайда, басқалары аз дәрежеде осал, бірақ зорлық-зомбылық қылмыстардың абсолютті көпшілігінде жәбірленушінің әрекеті агрессияға түрткі болады.

Адам өзіне агрессияны тартатындай қай жерде қателік жіберіп алды?

Ол өзін дәрекі немесе керісінше, жалқау, эмоционалды ұстау арқылы қиыншылыққа ұшырайды. Сонымен қатар, виктимділік мінез-құлық психологиясы ықтимал құрбандықтың өзі агрессия мен зорлық-зомбылыққа бейім болатынын көрсетеді.

Құрбандықтан қалай құтылуға болатыны туралы кеңестер.

Психологиялық тұрғыдан алғанда, виктимизация – бұл нормадан ауытқу, оны түзету мен емдеуге болады. Аурудың нақты емі жоқ, және оның туындау себебіне байланысты болады.

Виктимділік мінез -құлықты екі жолмен жоюға болады:

- дәрі-дәрмектер (седативтік препараттар, транквилизаторлар, антидепрессанттар және т.б.).

- психологиялық түзету мен психотерапияның көмегімен.

Түзету мінез-құлықты немесе сезімді түзету арқылы, өзін-өзі бақылауды үйрену, өзін-өзі бағалауды жоғарылату, басқалармен қарым-қатынас орнату, тиімді қарым-қатынас және басқа әдістерді үйрену арқылы жүзеге асады.

Адамның қолайсыз жағдайға бейімділігі – әрқашан оның кінәсінен болмайды. Сонымен қатар, құрбандық мінез-құлық феномені агрессорды ақтамайды (мысалы, зорлаушы немесе өлтіруші) және өз кінәсін жәбірленушіге аудармайды.

Соған қарамастан, егер мәселе қимыл пен іс-әрекетте болса, оларды басқаруды үйрену керек. Мінез-құлықтың дұрыс емес екенін түсініп, ары қарай ақымақтық жасамау және жоқ жерден мәселе таппау үшін оны түзетуге мүмкіндік бар.

4. Ата-ана кітабы. Қатыгез бала (ата -аналарға психолог)

«Ол мысықты таяқпен қатты ұрғаны сонша, қатты ашуланды, біз оны зорға ажыратын алдық. Ал мысықты тағы да ұрып өлтіріп қоймасын деп, туысқандар, а беріп жібердік. Мектепте менің ұлым топ балаларды жинап, басқаларды мазақтайды және ұрып соғады дегенге мен сенбегенмін. Өйткені мен оны барынша жақсы тәрбиелеуге тырыстым».

Сайттан алған жазба

Қатігездік - бұл қатты жүрекпен шамадан тыс агрессия. Бала агрессивті реакция бергенде, біз оның бір нәрсеге қатты ренжігенін, көңілі қалғанын және осылайша қарсылық көрсететінін түсінеміз. Мүмкін ол көмек сұрайды немесе біздің мәселемізге назар аударады. Мұндай агрессия жағымсыз болса да, түсіністік пен жанашырлықты тудырады. Бірақ егер бала ішкі уайымға опасыздық жасамаса, бірақ басқалардың денсаулығына қауіпті әрекеттерді салқын және байсалды түрде жасаса, оған сонша жылу мен үміт сыйлаған ата -анасын ауыртады, қорқытады, жігерлендіреді және жай ғана үмітсіздікке түседі.

Балалардың суықтылығы - эмоционалды саланың дамымай қалу салдары. Өкінішке орай, бұл синдром өте жиі кездеседі, сондықтан эмоционалды сауықтыру бағдарламалары сұранысқа ие. Біз балаларға жаңа ойыншықтар алу үшін заттарды ұқыпты ұстауды, балалар бөлмесінде компьютерде тыныш отыруды үйреттік... Бірақ олар немқұрайлы және қатыгез...

Тұрақты жұмыс пен өмірдің қарқыны қазіргі ата-ананың баламен терең эмоционалды байланыс орнатуына, оның алаңдаушылығын сезінуіне мүмкіндік бермейді. Балалардың тәжірибесін жоққа шығарып, олардың шынайылығы мен ашықтығына сенуге бола ма? Балалардың қатыгездігі – бұл олардың сезіміне

немқұрайды қарауымыздың табиғи нәтижесі. Біреу оны агрессивті түрде, ашық түрде жасайды. Біреу сабырлықпен, бірақ табандылықпен, баланың ешбір шағымы ата-ананың жүрегіне әсер етпейтіндігін көрсетті. Содан кейін бала логикалық түрде қоршаған әлем оған мән бермейді, оны ешкім жақсы көрмейді деген қорытындыға келеді.

Эмоционалды суықтылықтың ең терең көрінісі – тактильді сезімталдықтың жоғалуы. Балалар кейде өздерін қысады немесе бірнәрсемен алақандарын қатты ұрады.

Біз балаларды сәл құшақтап, еркелетеміз, оларды компьютерде немесе теледидар экранында «тәрбиелеуге» қалдырамыз, ал көзбен көру қабылдауы олардың сезімталдығының ошағына айналады.

Олар қиялмен өмір сүреді, оларда шындық сезімі дамымаған. Сондықтан олар сезімталдық шегін төмендете алатын күшті және ашулы кейіпкерлерді өздерінің батыры ретінде таңдай отырып, виртуалды әлемнің тұтқынына оңай түседі. Олар біреуді ұрғанда және ренжіткенде, аяушылықты сезінбейді.

5. Неге балалар қатігез болады?

1. Балалық шақтағы агрессия қатаң қарым-қатынас немесе салқын қарым-қатынастың салдары болуы мүмкін. Бірінші жағдайда бәрі түсінікті. Егер баланы ұрса, тамақтандырмаса, үстемдік жасаса және қорласа, ол қарым-қатынаста басқа тәсілмен «оңалуға» тырысады. Тек осылай ғана ол әділеттілікті қалпына келтіре алады. Мұндай балалар тез өсуді және ата-анасынан кек алуды армандайды. Екінші жағдай күрделірек. Жақсы беделге ие отбасылар суық үй синдромымен жиі ауырады: олар бала тәрбиесімен мұқият айналысады, ақшаны аямайды. Баллаардың қатыгездік жағдайларын көрген ата-аналар көбінесе баланың жай ғана еркелігі деп қабылдайды. Олар ұру керек деп ойлайды ма? Бірақ дәл осылай ата -аналар бірінші жағдайда жасады және ұқсас нәтиже алды. Оларға ортақ нәрсе – отбасында жылы, нәзік, қуанышты қарым-қатынастың болмауы. Отбасындағы жалғыз адамның бақыты мен қуанышы отбасының қалған мүшелері үшін құндылық емес. Әркім өз мүддесі бойынша өмір сүреді. Ал үйде? Сіздің міндеттеріңізді орындап, сыпайы болу жеткілікті.

2. Қатыгездіктің негізгі себебі – өзіне сенімсіздік, жаман оқиғаларды, жаман өзгерістерді шыдамсыздықпен күту. Агрессия арқылы күштелу жеңілдейді. Балалар өмір сүретін белгісіздік, үнемі өзінен, отбасынан қорқу мазасыздықты арттыруы мүмкін. Сонымен қатар, мұндай алаңдаушылықтың себебі салыстырмалы түрде кедейлік болуы мүмкін: сыныптастарыңыздың ата-аналары қымбат көліктерді басқарады, ал сіздің отбасыңыз мұндай сатып алуды жоспарлап қана қоймай, үнемдеу, аз ақша жұмсау және т.б. туралы айтады.

3. Ерекше қатыгездіктің себептері арасында үшінші орында теледидар мен интернет. Зорлық көріністер, имитациялық ойындар, «атқыштар» агрессия тудыруы мүмкін. Экран технологиясы жастардың мінез-құлқына әсер етуі мүмкін. Жас суицидтер туралы фильмдердің көрсетілуі суицид санының айтарлықтай өсуіне әкеледі. Бір-бірін көңілді музыкамен «жоятын» жануарлар туралы мультфильмдерді көргеннен кейін, дәл осындай құмарлықтағы бала үй мысығын қағып кетуі немесе велосипедпен тасбақаның үстінен жүріп өтуі

мүмкін. Экрандық технологиялар сезімталдық пен шындық сезімін өзгертеді. Акцент тактильден визуалды тәжірибеге ауысады, сурет ауыртпалық емес, маңызды болады.

4. Қатыгездік – бұл жәбірлеушілерден қорғану әдісі, жауап ретінде оған да сондай ауырту және ренжітуге ұмтылу болып табылады. Әсіресе қатал мұғалімдер әрқашан қатыгездік нысаны болып табылады. Оларға бірінші болып лақап аттар қою және орындықтарын бормен бояу секілді әрекеттерге барады.

5. Кек алудың нысаны сыртқы жағынан басқалардан ерекшеленетін балалар – әсіресе ұзын бойлы, өте толық, басқа этникалық топтардың өкілдері болуы мүмкін. Балалардың қорқыныштары осылайша жойылады. Кіші мектеп оқушылары адасып кетуге бейім және іс жүзінде жеңілмейтін болып, «ұқсамайтындармен» жасырын және өте қатал соғыс бастайды.

6. Қатыгездік балалардың қарым-қатынастарына араласпауды жөн көретін ересектердің немқұрайдылығынан да туындайды.

6. Балаларды басқаларды сүйуге қалай үйретуге болады?

1. Адамдар арасындағы жақындасудың үш кезеңі бар: агрессия - аяушылық - сүйіспеншілік. Егер оларға сүйіспеншілік қана емес, ешкімнің аяушылығы болмаса, олар қатігез болады. Туғаннан бастап әр адам тәндік қатынасқа деген қажеттілікті сезінеді. Егер баланы елемей қойса, оған қол тигізбесе, нәзіктікпен бауырына баспаса, ол әртүрлі жолдармен сүйіспеншілікті сұрай бастайды. Ол ауырады, мысалы, ол үнемі шағымданады, өйткені ауырса ғана анасы мейірімділікпен асты-үстіне түсіп қамқор болады. Егер аяушылық болмаса, бопсалау ашулану түріне айналады: заттарды еденге лақтырады, киімін жыртады, «өртегенді», ойыншықтарын жоғалтады. Бұл мінез-құлық сүйіспеншіліктің қажеттілігін білдіреді.

2. Егер бала кішкентайынан тәрбиемен «кодталған» болса, ол қатыгездік таныта алмайды. Қол көтерген баланы тоқтататын формулалар бар. Сіз балаға «бумеранг заңы» туралы айтыңыз: ренжіту мен қиянат жасау ерте ме, кеш пе, жәбірлеуші мен оның туыстарының басына түседі.

Өмірдің қаншалықты таңқаларлық және кешірімді екендігі туралы мағыналық әңгімелер, ертегілер мен астарлы әңгімелер айтыңыз.

3. Баланы кешірім сұрауға және кешіруге үйретіңіз. Бұл реніштен аман қалудың және адамдармен қарым-қатынасты сақтаудың сенімді жолы. Адамдардың қасақана ренжітуі өте сирек, ал кездейсоқ реніш үшін олар аяусыз кек алады. Өзіңіз кешірім сұраңыз. Егер реніш жеңіл болса да, оған бірге күлуге болады: кешірім сұрау бізге басқа адамның сезімдері маңызды екенін түсінуге мүмкіндік береді.

4. Лексикада сын есімдерді, азайтатын сөздерді, баланың есімінің нәзік нұсқаларын қолданыңыз. Сізден басқа ешкім баланы олай атамайтындай есімдер нұсқаларын: Би, Бекош, Адикош, Диасик, Макося, Дикося, Патшам, Төрем, Бихан, Бахадур, Шери және т.б. ойлап табыңыз.

Сіз үшін бала қаншалықты құнды және ерекше екенін сезінуі тиіс. Жүрегі нәзіктік пен сүйіспеншілікке толы бала қатыгез бола алмайды.

5. Есіңізде болсын, өмір дүрбелеңге, қорқынышқа, қиялға толы. Балаға үнемі жайлылық пен жігер қажет. «Ештеңе етпейді... Ренжіме... Мен сізге көмектесемін... Менің қасыңда екенімді көріп тұрсың...». Бұл сөздер ересектерге де әсер етеді, олар бізге не жақсы көретінімізді айтады.

6. Агрессия өзгеруі мүмкін. Агрессияға қарсы күрес – сүйіспеншілік пен нәзіктіктің көрінісі. Адамзатты құтқаратын супер қаһармандар туралы фильмдермен қатар үйде сүйіспеншілік туралы фильмдер болуы керек. Мелодрамалар 9 жастан 12 жасқа дейін агрессивті мінез-құлық формаларын белсенді меңгерген ұлдарға онша қызығушылық танытпайды. Бірақ кейінірек, қарсы жыныстағы тұлғаға қызығу тудыратын қатынастар оларды байыпты қабылдай бастағанда, оларға жақсы романтикалық комедиялар ұсыныңыз.

7. Әзіл – бұл төбелеске қарағанда тиімдірек қару. Күлкілі теңеулерді қолданыңыз, араластырыңыз, егер жағдай сәл өзгерсе, жанжалды шешу оңай екенін көрсетіңіз.

Профилактика субъектілерінің мамандарымен профилактикалық жұмыс бойынша әдістемелік ұсынымдар

Интернет-кеңістікті пайдалана отырып, кәмелетке толмағандарға қатысты зорлық-зомбылықты болдырмау, профилактика субъектілерінің базаларында мамандармен психологиялық-ағартушылық жұмысты ұйымдастыру

Кәмелетке толмағандардағы зорлық-зомбылықтың, сондай-ақ агрессивті және құрбандық мінез-құлқының және жасөспірімдер арасында топтық қылмыстың пайда болуының алдын алу үшін жас ұрпақтың оң әлеуметтенуін қалыптастыру, кәмелетке толмағандардың қоғамнан алыстауын азайту маңызды мәселе болып табылады. Сондықтан жастардың бос уақытын ұйымдастыру дағдылары бар, бейресми жасөспірімдер - жастар топтары мен бірлестіктерінің көшбасшылары болуға қабілетті мамандар даярлауды талап ететін іс-шаралар өткізу, халықты БАҚ арқылы оң бағыттағы кәмелетке толмағандармен жұмыс топтары мен бағдарламалары туралы хабардар ету қажет.

Кәмелетке толмағандардың медиакомпетенциялары саласында балалармен жұмыс істейтін педагогтар мен басқа да мамандардың білімін жетілдіру – интернет-кеңістікті пайдалана отырып, кәмелетке толмағандарға қатысты зорлық-зомбылықтың алдын алудың неғұрлым тиімді тәсілі болуы мүмкін.

Психологиялық қызмет жұмысының ерекшелігі қазіргі заманғы интернет-технологиялар кеңістігінде кәмелетке толмағандар арасында кибербуллинг пен киберббингтің туындауының алдын алу бойынша профилактикалық жұмыс шеңберінде мамандардың ведомствоаралық өзара іс-қимылын ұйымдастыруға және тиімді іске асыруға мүмкіндік береді. Орталық интернет-технологиялар ортасында кәмелетке толмағандардың зорлық-зомбылығының алдын алу бойынша психологиялық-педагогикалық қызметке балалармен жұмыс істейтін педагогтар мен мамандарды даярлауды қамтамасыз етуге арналған ресурстарға ие.

Осы мақсатта психологиялық қызмет мамандары алдын алу субъектілерінің педагогтарымен және мамандарымен ағартушылық жұмыс бағдарламасын, сондай-ақ кәметке толмағандар арасында кибербуллингтің алдын алу жөніндегі мамандармен тақырыптық әңгімелер әзірлейді:

- Кәметке толмағандар арасындағы кибербуллингтің психологиялық себептері;

- Кәметке толмағандарда құрбандық мінез-құлқының қалыптасуының психологиялық себептері;

- Кәметке толмағандардың агрессивті мінез-құлқының қалыптасуының психологиялық себептері; және т. б.

5.4.2 Кибербуллингтің алдын алу бойынша мамандармен тақырыптық әңгімелерге әдістемелік материал

Кәметке толмағандар арасындағы кибербуллингтің психологиялық себептері

Интернет-технологиялар ортасында зорлық-зомбылық көрсетудің психологиялық себептері:

Қорқыныш: қорқытудың құрбаны болудан қорқу мобберлер болып табылатын белсенді топқа қосылуға мәжбүр етеді.

Бедел: бәрінің көз алдында болу, назар аудару қажеттілігі.

Қақтығыстар: көбінесе мәдениетаралық. Мәдени айырмашылықтар бірден дұшпандықты тудыруы мүмкін, бұл қақтығыстар әртүрлі белгілерге, мысалы, тілге, сыртқы келбетке және дәстүрге сәйкес кіші түрлерге бөлінеді.

Зерігу: жасөспірімдер көбінесе тек қана қобалжудан және зерігуден, не істеу керектігін білмей, өздерінің виртуалды беделін, мысалы, біреудің фотосуретіне теріс түсініктеме бере бастайды.

Күш: өз күшін көрсету басқа факторлармен қатар себеп болады, өйткені әр адамның өзінің артықшылығын көрсету, көрсету қажеттілігі бар, бірақ әр адамда бұл әртүрлі дәрежеде көрінеді.

Толық сезіне алмау: өзінің кемістік сезімі бойынша кілкіге қалу мүмкіндігі бар. Сондай-ақ, кемістігінен «жалтару» немесе оны кибербуллинг арқылы басқа адамға бағыттау мүмкіндігі бар.

Жеке дағдарыс: кибербуллингтің себебі достықтың бұзылуы, сондай-ақ махаббаттық қарым-қатынастардың бұзылуы, қызғаныш пен жеккөрушілік сезімі, мысалы, жіберілген қате немесе сәтсіздік болуы мүмкін.

1. Білім беру ұйымдарындағы кибербуллинг

Мұғалімдер мектепте кибермоббингтің жағдайлардың пайда болу кезеңін дер уақытында анықтай алмайды. Әдетте, мұғалімдер қақтығыстың ушығу кезеңінде киберббинг туралы өте кеш біледі. Мектептегі кибер террорды білудің алдын-алу шаралары қақтығыстарды жеңілдетуге және оның таралуына жол бермейді.

Мектептегі кибершабуылдың белгілері:

1. «E-mail» анонимділігі: оқушылар өздерінің мекен-жайларынан басқа адамдарға жасырын және ақысыз түрде қорлайтын хаттар жаза алады. Анонимді пошта жәшіктері басқа оқушыларды қудалау үшін жиі қолданылатындығын ескерген жөн.

2. Психологиялық климаттың нашарлауы: сыныптағы оқушылар арасындағы қарым-қатынас қыза түседі, қақтығыстар саны артады, содан кейін бұл кибербуллингтің пайда болуына негіз болады.

3. Достық қарым-қатынас үзіледі. Қыздар достықтың бұзылуына ең сезімтал болып табылады, өйткені олар бір-бірін бір-біріне қарсы пайдалану үшін жеткілікті жеке ақпаратты біледі.

4. Мектеп іс-шаралары. Түрлі экскурсиялық сапарлар, мерекелер, байқаулар және т.б. барысында сынып ұжымының қаншалықты ұйымшыл екендігі және тұлғааралық сынып ішіндегі қарым-қатынастардың «бұзылу шегі» қайда екендігі көрінеді.

Кибербуллинг құрбандарында көрінетін белгілер:

Денсаулық: денсаулық көрсеткіштері төмендейді. Оларға мыналар: бас ауруы, іштің ауыруы, ұйқы проблемалары, көңіл-күй проблемалары, оның ішінде көңіл-күйдің өзгеруі жатады.

Мінез-құлық: жасөспірімнің күтпеген жақындығы мен оқшаулануы, назарды нақты әлемнің сүйкімділігінен виртуалды әлемнің, ойын әлемінің құндылықтарына ауыстыру, оқу орнындағы үлгерімнің күрт төмендеуі алаңдаушылық тудыруы мүмкін.

Заттардың жоғалуы: оқушының жеке заттарының немесе оның ақшасының күтпеген жоғалуы, олардың жоғалып кетуін анықтау ата-аналарға қиын болмайды.

Кибертеррордың маңыздылығын төмендету: кибершабуыл құрбандары көбінесе ересектермен қарым-қатынас кезінде интернетте өзін қорлау жағдайларын жасырады.

5.4.3 Психологтарға арналған семинар бағдарламасы «эмоционалды салада бұзылыстары бар бастауыш мектеп жасындағы кәмелетке толмағандармен топтық жұмыстың ерекшеліктері»

Эмоционалды сала кіші мектеп оқушыларының дамуындағы маңызды компонент болып табылады. Егер оның қатысушылары, біріншіден, екіншісінің эмоционалды жағдайын «оқи» алмаса, екіншіден, олардың эмоцияларын басқара алмаса, ешқандай байланыс, өзара әрекеттесу тиімді болмайды.

Сіздің эмоцияларыңыз бен сезімдеріңізді түсіну өсіп келе жатқан адамның жеке басының қалыптасуындағы маңызды сәт болып табылады. Барлық қарапайым қарапайымдылықпен эмоцияларды тану және беру баладан белгілі бір білім мен даму деңгейін талап ететін өте күрделі процесс.

Психологтардың зерттеулері көрсеткендей, жас студенттер тұтастай алғанда адамның эмоционалды жағдайын дұрыс қабылдай алады, қайғы-қасіретті, қорқынышты және таңдануды тануда қиындықтар туындайды. Эмоцияларды анықтау кезінде балалар пантомимикаға (позалар, қимылдар) мән бермей, бет әлпетіне назар аударады.

Осылайша, 7-9 жастағы балалардың эмоционалды, ішкі жағдайлары және олардың көріністері туралы түсініктері жеткіліксіз, көбінесе өзін-өзі реттеу және өзін-өзі бақылау дағдылары жоқ деп қорытынды жасауға болады. Бастауыш мектеп жасындағы балалардың жас ерекшеліктерін, рефлексия,

эмпатия дағдыларын дамыту қажеттілігін ескере отырып, топтық жұмыс тиімді болып табылады. Эмоционалды проблемалар, егер оларды уақтылы түзету шаралары қабылданбаса, балалардың оқуда артта қалуы, үлгермеуі және әлеуметтік-психологиялық бейімделудің әртүрлі формалары пайда болатын негіз болып табылады. Балалардың эмоционалды сферасының бұзылуын түзету жұмысында ерекше орын арнайы құрылған түзету сабақтарына жатады. Топтық жұмысқа қатысу өз эмоцияларын және басқа адамдардың эмоцияларын тану қабілетін дамытуға, өз сезімдерін барабар білдіру дағдыларын дамытуға, өзін-өзі реттеу негіздерін, рефлексиялық және эмпатияны қалыптастыруға және дамытуға, сондай-ақ қатысушылардан да, жүргізушілерден де барабар кері байланыс алуға ықпал етеді.

Мақсаты: психологтарды эмоционалды салада бұзушылықтары бар бастауыш мектеп жасындағы кәмелетке толмағандармен топтық жұмыстың ерекшеліктерімен таныстыру.

Семинар мазмұны: топтық және топтық жұмыстың теориялық аспектілерін, сондай-ақ практикалық жұмыс дағдыларын қарастыруды көздейді.

Формалары: дәрістер, тренинг жаттығулары.

Семинар жоспары:

Уақыты	Мазмұны
10.00-10.15	Топ қатысушыларымен танысу
10.15-11.30	Эмоционалды саладағы бұзылулар. Себептері, салдары, жою әдістері
11.40-13.00	Кіші топ жұмысы балалардың эмоционалдық саласындағы бұзушылықтарды түзетудегі маңызды және жауапты кезең ретінде (көшбасшыларды дайындау, топты жинау ерекшелігі, топтық жұмысқа көрсеткіштер мен қарсы көрсеткіштер)
13.00.-14.00	Үзіліс
14.00-15.30	Эмоционалды саладағы бұзушылықтарды түзетуге бағытталған топтық жұмыстағы динамикалық процестер (топтық жұмыс кезеңдері)
15.45-16.45	Эмоционалды саладағы бұзушылықты түзетуге бағытталған топтық жұмыс қатысушыларының жеке динамикасын талдау.
16.45 – 17.00	Кері байланыс, қорытынды жасау

5.4.4 Топтық тренингтік жұмыс бағдарламасын әзірлеу бойынша әдістемелік ұсынымдар

1. Негіздеме. Преамбула.
2. Мақсаты:
3. Міндеттері:
4. Жұмыс формасы:
5. Қатысушылар саны:
6. Бағдарламаның ұзақтығы:
7. Жұмыс тәртібі:
8. Бағдарламаның мазмұны:

Тренинг бағдарламасымен жұмыс кезеңдері

Мінез-құлық терапиясының қағидаларына сүйене отырып, кез-келген мінез-құлық бағдарламасының бастапқы нүктесі-бұл адамдардың көп немесе аз бөлігіне тән мінез-құлық проблемасы. Егер бұл адамдар тобы (мүмкін) осы мәселені шешуге қабілетті сұранысқа ие болса немесе Сіздің жұмысыңызға ақы төлей алатын басқа ұйымдар болса, онда бағдарламаны әзірлеу белгілі бір перспективаларға ие.

Бұл жағдайда, мақсатты түрде төмендегідей іс-әрекеттер жасау керек:

1. Бағдарламаны әзірлеу мақсаттары мен перспективаларын айқындау.

1.1. Осы бағдарлама қандай клиенттер тобына арналғанын анықтаңыз және атаңыз.

1.2. Сіздің бағдарламаңызбен шешкіңіз келетін осы клиенттердің мәселелерін тұжырымдап, жазып алыңыз.

1.3. Клиенттермен кездесетін адамдардың мәселелерін тұжырымдап, жазып алыңыз.

1.4. Сіз қалыптастыратын немесе клиенттерден бас тарту керек болатын дағдыларды атаңыз.

Егер сіз осы тапсырманы дәл орындай алсаңыз, онда мінез-құлық бағдарламасын қалыптастыру перспективалары айқын және нақты.

«Үлгілер»

1) мерекелік үстелде ішу туралы тұрақты ұсыныстан бас тарту алмайтын адамдар.

2) кез-келген компанияда ол тез арада қажетсіз мас күйге түседі, бұл жағдайда бөртпе әрекеттер жасайды, алкогольге қосымша ақша жұмсайды, содан кейін өкінеді.

3) компаниядағы күтпеген «құлықтар» мен реніштер бұл адамды қонаққа шақырудан сақ болуға әкеледі. Отбасы бұл адамның мас күйінде жиі пайда болуынан зардап шегеді. Жұмыста олар оған сенуді тоқтатады. Мас күйінде машинаны басқаруға байланысты қауіп бар.

4) өзі үшін спирттің соңғы дозасын анықтау білігі және осы дозадан асырмай тойға қатысу білігі. Алкогольдің тұрақты ұсыныстарына жауап ретінде сыпайы және дәлелді түрде «жоқ» деп айта білу. Компанияда ішуге байланысты иррационалды, сенімді жою.

Клиенттер тобының үлгілері:

- емтихан немесе жауапты көпшілік алдында сөйлеу алдында шамадан тыс толқуды сезінетін адамдар;

- сектаны бұзуға шешім қабылдаған, бірақ пайда болған тәуелділіктен арылу үшін жеткілікті дағдылары жоқ адамдар;

- сыртқы келбетінен ұялатын және нәтижесінде әлеуметтік байланыстардан бас тартатын адамдар;

- өз қалаларында басқа ұлт немесе басқа дін адамдарының болуын жек көретін адамдар.

2. Әдебиеттер талдауы.

Әрине, сіз алкогольизм немесе діни шовинизм сияқты мәселе бойынша тиісті әдебиеттермен танысуыңыз керек. Егер сіз өзіңіздің мақсаттарыңызға

толық сәйкес келетін жарияланған бағдарламаны таба алсаңыз, үлкен сәттілік болады. Әдебиеттерден сізді қызықтыратын мінез-құлық бұзылыстарының мәні туралы ең маңызды ақпаратты жазыңыз, сонымен қатар мамандар ұсынған оларды жеңу жолдарын схемалық түрде суреттеу мағынасы бар. Барлық мүмкін ақпарат көздерін, соның ішінде Интернетті тексеріңіз, осы саладағы белгілі мамандардан көмек сұраңыз.

Егер осы жұмыстың нәтижесінде қызықты ештеңе табылмаса-мінез-құлық жаттығуларының стандартты тақырыптарын қолдануға тырысыңыз немесе проблемалардың жеке, авторлық шешімдерін табуға тырысыңыз.

3. Дағдыларды нақтылау.

Енді сіз өзіңіздің бағдарламаңызда үйрететін Дағдылар мен олардың элементтерін нақтылауға кірісе аласыз. Мүмкіндігінше кішігірім және нақты сипатталған дағдыларды бөліп көрсетуге тырысыңыз. Мүмкін болса, белгіленген дағдыларды ұйымдастырыңыз, бірінші және маңызды дағдыларды атап өтіңіз.

4. Дағдылардың танымдық негізін анықтау.

Клиенттерге шеберлікті көрсету үшін қолданылатын дағдылардың мәтіндік немесе графикалық сипаттамасын дайындаңыз.

5. Демонстрациялық рөлдік ойындарды дайындау.

2-3 демонстрациялық рөлдік ойындардың сипаттамасын дайындаңыз және осы ойында орындалуы керек сценарийді жазыңыз. Бұл сценарийді қожаттықтырушымен 3-4 рет ойнаңыз және кез-келген бейтаныс адамдардан осы сценарийде көрсетілетін шеберліктің мағынасы туралы мүмкіндігінше көп сұрақтар қойыңыз.

Бұл сізге шеберліктің танымдық компонентінің мазмұнын пысықтауға көмектеседі.

Өзін-өзі талдау

6. Рөлдік ойындарды дайындау.

Кем дегенде 6 Қауіпсіздік рөлдік ойындарын дайындаңыз және оларды қиындату немесе жеңілдету нұсқаларын қарастырыңыз. Сақтандыру рөлдік ойыны арқылы біз негізгі демонстрациялық рөлдік ойынға балама бола алатын әлеуметтік жағдайдың сипаттамаларын түсінеміз. Бұл сақтандыру рөлдік ойындарының мәні мынада: жаттықтырушымен бірнеше рет ойнағаннан кейін, негізгі жағдай топты жалықтыруы мүмкін. Бұл жағдайда шеберліктің өзін сақтай отырып, сақтандыру жағдайлары қолданылады.

Сақтандыру рөлдік ойындарының сценарийлері серіктес пен бас кейіпкердің нұсқауларымен бірге карталарға басып шығарылады. Картаның артқы жағында жағдайды жеңілдету немесе қиындату нұсқаларын белгілеңіз.

Қорытынды

Білім беру ұйымдарындағы буллинг, кибербуллинг, моббинг бүкіл әлем бойынша білім алушылар арасында жиі кездесетін мәселе. Тіпті бір білім алушыға қатысты қайталанатын агрессивті мінез-құлық барлық білім алушыларға кері әсерін тигізіп, қорлаудың тікелей қатысушыларына ғана емес, оның куәгерлеріне де әсер етеді. Көптеген буллинг, кибербуллинг, моббингтің алдын алу бағдарламалары бар болғанымен, олардың барлығы тиімді болып танылған жоқ.

Осы тақырып бойынша зерттеулердің көптігі әлі көптеген елдер үшін қолайлы болатын буллинг, кибербуллинг, моббингке қарсы біртұтас модельді жасауға әкелген жоқ. Бұған қоса, сол немесе басқа мемлекет тапсырыс берген буллингке қарсы бағдарламалардың тиімділігін бағалау қиын, өйткені мұндай бағдарламалардың назары жергілікті проблемаларға бағытталған болуы мүмкін.

Әлемнің әртүрлі елдерінде жұмыс істейтін ең танымал буллинг, кибербуллинг, моббингке қарсы бағдарламаларды зерттеу біздің елімізде мүмкін болатын буллинг, кибербуллинг, моббингке қарсы бағдарлама туралы ойлаудың бастапқы қозғаушы тетігі болады.

Бағдарламалардың көпшілігі осы тақырыпта бастаушысы ретінде Ольвеустің зерттеулеріне сүйенеді. Белгілі бір бағдарламаның тиімділігін дәлелдейтін көптеген зерттеулер сол елге бейімделген Ольвеус сауалнамасына негізделген; кейбір бағдарламалар ОВРР-ны әдістемелік база ретінде қарастырады. Девиантты мінез-құлықпен айналысатын Positive Action бағдарламасы американдық буллингке қарсы бағдарламалардың негізі, сондай-ақ әртүрлі жасөспірімдер ауытқуларына қарсы тұрудың үлгісі болып табылады, бұл оны тақырыптық қамту кеңдігінің арқасында тартымды етеді. KiVa – ең жас қарастырылған тиімді және кеңінен танылған буллингке қарсы бағдарлама және тиімділік пен ресурстарды пайдалану және жаһандық таралу тұрғысынан ОВРР-мен бәсекелеседі.

Зерттелген барлық бағдарламалар білім беру ұйымдарындағы буллинг, кибербуллинг, моббинг жағдайларының санын, виктимизация деңгейін төмендетуге және барлық білім беруге қатысушыларының буллингтің не екендігі туралы хабардарлығын арттыруға айтарлықтай әсер етеді. Нәтижесінде буллинг, кибербуллинг, моббинг жағдайларының саны азайып, сонымен қатар мектеп ортасының жалпы әл-ауқаты төмендейді, мектеп климаты жақсарады. Барлық зерттелген бағдарламалар буллинг, кибербуллинг, моббинг жеке оқушыда да, топтар деңгейінде де сынып, мектеп, отбасы және жалпы қоғамдастық ретінде қарсы тұру керек деп есептейді.

Қазіргі қоғамда компьютер бала үшін «дос» да, «көмекші», оның ішінде «тәрбиеші», «мұғалім» болды. Сонымен қатар, компьютермен, атап айтқанда, Интернетпен жұмыс істеу кезінде өскелең ұрпақтың физикалық, моральдық және рухани денсаулығына теріс әсер ететін, яғни олардың денсаулығына қауіп төндіретін бірқатар маңызды аспектілер бар. Ақпараттық және телекоммуникациялық желілерде балалардың ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету проблемасы әртүрлі қауіптердің айтарлықтай өсуіне және

кәмелеттік жасқа толмаған пайдаланушыларды әртүрлі қорғауды қамтамасыз ету қажеттілігіне байланысты маңыздырақ болып отыр. Балалардың денсаулығы мен дамуына зиян келтіретін қауіпті ақпараттан қорғау үшін барлық күш-жігерді жұмсау керек. Өскелең ұрпақты дамыту, білім алушының ақпаратты дұрыс таңдау дағдыларын меңгеруі, сонымен қатар оны пайдалана білуі балалардың құқықтарын қорғау жүйесін дамытуға ықпал етеді.

Әдістемелік ұсынымда Интернет қауіпсіздігі үшін күресудің әртүрлі технологиялары мен әдістерін сипаттайды. Бірақ іс жүзінде қауіпті және зиянды ақпараттың өте үлкен көлемі бар заманауи ақпараттық қоғамға қарсы тұру өте қиын екені анық.

Білім алушыларға қауіпсіз жұмысты қамтамасыз ету үшін негізгі ережелерді үйрету ұсынылады. Мұны білім алушыларға арналған Интернет қауіпсіздігі бойынша тақырыптық сабақтар мен сыныптан тыс жұмыстар және осы мәселені шешуге арналған ата-аналар жиналыстары арқылы жасауға ұсыныстар беріледі.

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі

1. Авдулова, Т.П. Подростки в информационном пространстве [Текст] / Т.П. Авдулова // Психология обучения. - 2010. - № 4. - С. 28-38.
2. Авдулова Т.П. Тенденции социализации подростков в контексте информационных предпочтений // Психологические исследования: электрон. науч. журн. - 2011. - № 6 (20). - С. 8.
3. Бабаева, Ю.Д. Интернет: воздействие на личность / Ю.Д. Бабаева, А.Е. Войскунский, О.В. Смылова // Гуманитарные исследования в Интернете / Ред. А.Е. Войскунский. - М., 2000. С. 11–39.
4. Белинская, Е.П. Взаимосвязь Интернет-зависимости и стратегий совладания с трудными жизненными ситуациями // Интернет-зависимость: психологическая природа и динамика развития / сост. и ред. А. Е. Войскунский. - М.: Акрополь, 2009.
5. Белинская, Е.П. Информационная социализация подростков: опыт пользования социальными сетями и психологическое благополучие // Психологические исследования. - 2013. Т. 6. - № 30. - С. 5.
6. Бочавер А.А., Хломов К.Д. Буллинг как объект исследований и культурный феномен // Психология. Журнал высшей школы экономики. 2013. Т. 10. № 3.
7. Войскунский, А.Е. Психология и Интернет. М.: Акрополь, 2010.
8. Гавриченко, О.В., Смолякова, Т.В. Особенности саморепрезентации в Интернет-дневниках подростков и молодежи [Интернет-ресурс] // Психологические исследования: электронный научный журнал. - 2008. - № 1(1). - URL: <http://psystudy.ru>
9. Голубева Н.А. Эндогенные факторы информационных предпочтений современных подростков [Интернет-ресурс] // Психологические исследования. - 2012. - № 1 (21). - С. 7. - URL: <http://psystudy.ru>.
10. Зиновьева, Н.О. Психология и психотерапия насилия. Ребенок в кризисной ситуации: учеб. пособие / Н.О. Зиновьева, Н.Ф. Михайлова. – СПб.: Речь, 2005. – 248 с.
11. Ивашура, В. Интернет-троллинг и кибербуллинг [Интернет-ресурс]. - <http://fb.ru/article/167695/что-takoe-kiberbulling-internet-trolling-i-kiberbulling>
12. Игнатьева, Э.А. Выявление уровня сформированности коммуникативных умений виртуального общения [Электронный ресурс] // Психологическая наука и образование. - 2011. - № 4. - URL: http://psyjournals.ru/psyedu_ru/2011/n4/
13. Изотова, Е.И. Инструменты эмоциональной насыщенности интернет-сообщения: эмоциональный интеллект и способы кодирования эмоций // Психологические исследования. - 2014. Т. 7. - № 37. - С. 5.
14. Изотова, Е.И. Особенности виртуального общения современного подростка // Мир психологии. - 2010. - № 3. - С. 102–112.
15. Марцинковская, Т.Д. Информационная социализация в изменяющемся информационном пространстве // Психологические исследования. - 2012. Т. 5. - № 26. - С. 7.

16. Меновщиков, В.Ю. Психологическое консультирование: работа с кризисными и проблемными ситуациями. – М.: Смысл, 2002. – 182 с.
17. Моббинг, буллинг, хейзинг – чем они опасны для школьников [Интернет–ресурс]. – <http://eduinspector.ru/2016/12/29/mobbing-bulling-hejzing-chem-oni-opasny-dlya-shkolnikov/>
18. Нечаева, Е.А. Психологические особенности общения пользователей в сети INTERNET: Курсовая работа. – Ростов н/Д, 2015.– <http://www.studfiles.ru/preview/6022578/>
19. Никольская, И.М. Психологическая защита у детей / И.М. Никольская, Р.М. Грановская. – СПб.: Речь, 2000. – 507 с.
20. Новикова М.А., Реан А.А. Семейные предпосылки вовлеченности ребенка в школьную травлю: влияние психологических и социальных характеристик семьи // Психологическая наука и образование. 2018. Т. 23. №. 4. С. 112–120.
21. Прихожан, А.М. Информационная безопасность и развитие информационной культуры личности // Мир психологии. – 2010. – № 3. – С. 135–141.
22. Психология Интернет–коммуникации: учеб. пособие / М.: МПСУ: Воронеж: МОДЭК. – 2013. – 192 с.
23. Собкин, В.С. Виртуальная атака. Компьютер в подростковой субкультуре / В.С. Собкин, Ю.М. Евстигнеева // Первое сентября. – 2002. – № 8. – С. 2–7.
24. Собкин В.С., Смыслова М.М. Буллинг в стенах школы: влияние социокультурного контекста (по материалам кросскультурного исследования) // Социальная психология и общество. 2014. Т. 5. №. 2. С. 71–86.
25. Тхостов, А.Ш. Влияние современных технологий на развитие личности и формирование патологических форм адаптации: обратная сторона социализации / А.Ш. Тхостов, К.Г. Сурнов // Психологический журнал. – 2005. – № 26(6). – С. 16–24.
26. Ураева, Г.Е. Опыт переживания онлайн–агрессии у молодых взрослых: современное состояние и перспективы исследования проблемы / Г.Е. Ураева, О.Н. Боголюбова // Психологические исследования. – 2013. Т. 6. – № 27. – С. 12.
27. Федунина, Н.Ю. Представления о триаде «Преследователь – жертва – наблюдатель» в кибербуллинге в англоязычной литературе // Психологические исследования. – 2015. Т. 8 – № 41. – С. 11.
28. Чудова, Н.В. Особенности образа «Я» жителя интернета // Психологический журнал. – 2002.
29. A Brief History of the Olweus Bullying Prevention Program, 2016. <http://www.violencepreventionworks.org/public/olweus_history.page>.
30. Adam M. Messinger, Tanya A. Nieri, Paula Villar & Maria Angeles Luengo. Accultur– ation Stress and Bullying Among Immigrant Youths in Spain // Journal of School Violence. 2012. Vol. 11:4. P. 306–322.

31. Aldridge J.M., McChesney K., Afari E. Relationships between school climate, bullying and delinquent behaviours // Learning Environments Research. 2018. Vol. 21. №. 2. P. 153–172.
32. Ang R.P. Adolescent cyberbullying: A review of characteristics, prevention and intervention strategies. Aggression and Violent Behavior. 2015. Vol. 25(A). P. 35–42.
33. Baldry A.C. & Farrington D.P. Evaluation of an intervention program for the reduction of bullying and victimization in schools. Aggressive Behavior. Vol. 30. P. 1–15.
34. Banyard V.L. Measurement and correlates of prosocial bystander behavior: The case of interpersonal violence. Violence and Victims. 2008. Vol. 23(1). P. 83–97.
35. Core Components of the Olweus Bullying Prevention Program. <http://www.violencepreventionworks.org/public/olweus_scope.page>.
36. KiVa globally. <<http://www.KiVaprogram.net/around-the-world>>.
37. OBPP. <<https://www.blueprintsprograms.org/programs/olweus-bullying-prevention-program/>>.
38. Olweus Bullying Prevention Program. Funding toolkit. <<https://olweus.sites.clemson.edu/documents/OBPPFundingToolkit.pdf>>.
39. Olweus D. Bully/victim problems among schoolchildren: Basic facts and effects of a school based intervention program // The development and treatment of childhood aggression. 1991. Vol. 17. P. 411–448.
40. Olweus D., Solberg M.E., Breivik K. Long-term school-level effects of the Olweus Bullying Prevention Program (OBPP) // Scandinavian journal of psychology. 2018.
41. G. Davies, S. Lloyd-Bostock M. McMurrin & C. Wilson (Eds.). Psychology, law and criminal justice: International developments in research and practice. Berlin: Walter de Gruyter. 1996. P. 248–267.
42. Olweus, D. The Olweus Bullying Prevention Programme: Design and implementation issues and a new national initiative in Norway. In P.K. Smith, D. Pepler & K. Rigby (Eds.). Bullying in schools: How successful can interventions be? Cambridge: Cambridge University Press. 2004. P. 13–36.
43. Onega R., Del Rey R., Mora-Merchdn J.A. 9 SAVE model: an anti-bullying intervention in Spain // Bullying in schools: how successful can interventions be? 2004. P. 167.
44. Ortega, R., Del-Rey, R. & Mora-Mercan J. A. (2004). SAVE Model: An anti-bullying intervention in Spain. In P.K. Smith, D. Pepler & K. Rigby (Eds.). Bullying in schools: How successful can interventions be? Cambridge: Cambridge University Press. P. 167–186.
45. Persson M. et al. The cost-effectiveness of the KiVa Antibullying Program: results from a decision-analytic model // Prevention science. 2018. P. 1–10.
46. Positive Action. <<https://www.blueprintsprograms.org/programs/positive-action/>>.
47. Positive Action by blueprints.com. <<https://www.blueprintsprograms.org/fact-sheet/positive-action>>.

48. Positive Action: International. < <https://www.positiveaction.net/accolades/international-recognition>>.
49. Rigby K. & Slee P.T. Bullying among Australian school children: Reported behavior and attitudes towards victims // *Journal of Social Psychology*, 1991. № 131. P. 615–627.
50. Rigby K. and Johnson K. The Prevalence and Effectiveness of Anti-Bullying Strategies employed in Australian Schools, Adelaide, University of South Australia. 2016.
51. Rigby K. & Smith P.K. Is school bullying really on the rise? *Social Psychology of Education*. 2011. № 14(4). P. 441–455.
52. Saarento S., Karna A., Hodges E. & Salmivalli C. ‘Student-, classroom-, and school-level risk factors for victimisation // *Journal of School Psychology*. 2013. Vol. 51. №. 3. P. 421–434.
53. Smith P. K. *Understanding school bullying: Its nature and prevention strategies*. London: Sage. 2014.

Қосымша

1-қосымша

«Қауіпсіз Интернет» тақырыбы бойынша сабақтың жоспары
(9–11 сынып)

Мақсаты: кәмелеттік жасқа толмаған студенттер мен тәрбиеленушілерге ақпараттық және телекоммуникациялық ортада жауапкершілік пен қауіпсіз мінез –құлық дағдыларын қалыптастыру арқылы ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету.

Міндеттері:

- пайдаланушылардың Интернеттегі қауіпсіз жұмыс туралы хабардарлығын зерттеу;
- интернетте қауіпсіз жұмыс жасау ережелерімен танысу;
- ақпараттық кеңістікті бағдарлау; online–технологияларды жауапкершілікпен қолдануға көмектесу;
- оқушылардың ақпараттық мәдениетін қалыптастыру, web–ресурстарды пайдалана отырып, қажетті ақпаратты өз бетінше таба білу;
- желіде жұмыс істеу кезінде тәртіптілікке тәрбиелеу.

Білім алушылар білуге тиіс:

- Интернет желісіндегі ақпараттық қызметтердің тізімін;
- Интернетте қауіпсіз жұмыс жасау ережелерін;
- жаһандық компьютерлік желінің қауіптілігі.
- Оқушылар білуі керек:
- онлайн–технологияларды қолдануға жауапкершілікпен қарау;
- веб –браузермен жұмыс жасау;
- ақпараттық ресурстарды пайдалану;
- Интернеттен ақпаратты іздеу.

Сабақтың түрі: жаңа материалды меңгеру сабағы.

Оқытудың әдістері мен формалары: ауызша (пікірталас, әңгіме), бейне әдіс, көрнекі (демонстрациялық), практикалық; ішінара ізденіс, проблемалық, қызығушылықты ынталандыру әдісі; оқытудың интерактивті түрі (пікір алмасу, ақпарат алмасу).

Web–ресурстарға сілтемелер:

Пайдалы сілтемелер:

- 5) <http://www.kaspersky.ru> – антивирус «Касперский лабораториясы»;
- 6) <http://www.onlandia.org>. – қауіпсіз web–зона;
- 7) <http://www.interneshka.net> – Интернетті қауіпсіз пайдалануға арналған халықаралық онлайн–конкурс;
- 8) <http://content-filtering.ru> – Интернет БАҚ «Сіздің жеке интернетіңіз».

Сабақ кезеңдері:

1. Сабақтың басталуын ұйымдастыру. Сабақтың мақсатын қою.

Бейнеролик қарау

http://video.mail.ru/mail/illari.sochi/_myvideo/1.html.

Тақырыпты бекіту және сабақтың негізгі сұрағы.

2. Жаңа материалды меңгеру. Топтық талқылау. Мәселені теориялық қамту (білім алушыларға хабарлама).

3. Практикалық жұмыс. Ақпаратты Интернеттен іздеу. Табылған материалды талқылау.

4. Оқыған материалды бекіту. Қауіпсіз жұмыс ережелері бойынша ұсыныстар. Тестілеу.

5. Сабақты қорытындылау. Топтың жұмысын бағалау. Үй жұмысы.

Сабақ барысы

1. Сабақтың басталуын ұйымдастыру. Сабақтың мақсатын қою.

Жаһандық желінің дамуы біздің әдеттегі өмір салтымызды өзгертті, біліміміз бен тәжірибеміздің шекарасын кеңейтті. Енді бүкіл әлем бойынша миллиондаған компьютерлерде сақталған кез келген ақпаратқа қол жеткізуге болады. Бірақ екінші жағынан, миллиондаған компьютерлерге сіздің компьютеріңіз қолжетімді болып отыр. Олар бұл мүмкіндікті пайдаланатынына күмәніңіз болмасын. Дәл қазір бастайды.

(«Балалар мен интернет» бейнеролигін қарау – 1 мин. (таңдау бойынша).

32 (<http://www.youtube.com>); YouTube <http://www.youtube.com> сайтында қалай қауіпсіз болу керек. Интернеттегі ойын–сауық және қауіпсіздік <http://www.youtube.com/>. Интернеттегі алаяқтықтан сақ болыңыз <http://www.youtube.com/>. Әлемге Gmail көзімен – Спамнан қорғану).

Қалай Интернеттің құрбаны болмау керек? Біздің сабақтың тақырыбы – «Қауіпсіз Интернет». Сабақтың негізгі сұрағы:

1. Желіні қалай қауіпсіз етуге болады?

2. Жаңа материалды меңгеру. «Қолдаймын немесе қарсымын» ойыны.

Мұғалім «Қолдаймын немесе қарсымын» ойынын ұсынады. Слайдта бірнеше мәлімдемелер бар. Қарама–қарсы көзқарасты көрсететін дәлелдер келтіруге тырысыңыз.

1. Интернетте қашықтықтан білім алудың шексіз мүмкіндіктері бар. Бұл да жақсы!

2. Интернет – жаһандық жарнама ресурсы. Бұл да жақсы!

3. Интернет желісіндегі байланыс – бұл жаман, себебі ол шынайы виртуалды байланыстың орнын жиі алмастырады.

4. Интернет – күшті антидепрессант болып табылады.

5. Интернетте адам туралы ақпаратты білуге болады (тұрғылықты жері мен электронды поштасы, ұялы телефон нөмірі). Бұл да жақсы!

Виртуалды кедергілер

Мұғалім оқушыларды «Бізді қандай қауіп күтіп тұр?», «Біздің жолымызда қандай виртуалды кедергі бар?» секілді сұрақтарға жауап беруге шақырады. («Интернет–тәуелділік», «Зиянды және қажетсіз бағдарламалар», «Интернет арқылы адамға психологиялық әсер ету», «Қажет емес мазмұндағы материалдар», «Интернет–алаяқтар» тақырыптары бойынша бірнеше білім алушы алдын ала қысқа хабарламалар дайындағаны жөн).

«Қол алысуды жина» сергіту сәті.

Қатысушылар 10 секунд ішінде неғұрлым көбірек адамдармен қол алысып үлгеру керек.

Талқылау.

Кім қанша адаммен амандасып үлгерді? Кімде психологиялық ыңғайсыздық туындады? Егер болса, ол қандай нәрсемен байланысты?

Жағдайды талдау.

Ғаламторда сөйлескен кезде біз әлеуметтік желілерімізге бейтаныс адамдарды қосып, олармен жиі араласамыз. Біз олар туралы ештеңе білмейміз, тек олардың атын ғана білеміз. Біз атынан немесе қол алысудан адам туралы қаншалықты көп ақпаратты біле аламыз? Дегенмен, жанымызда тыңдауға, қолдау көрсетуге, қиын уақытта көмектесуге дайын адамдар бар екенін білу өте маңызды.

Мұғалім сабақтың – «Желіде жұмыс істеуді қалай қауіпсіз ету керек?» деген негізгі сұрағына жауап беруді ұсынады.

2 Практикалық жұмыстар.

Не нәрсе рұқсат? Нені жасауға болмайды? Не нәрсеге сақтықпен қарау керек?

Білім алушыларға <http://content-filtering.ru/>; <http://www.microsoft.com/>; <http://www.youtube.com/> ресурсын қарау ұсынылады.

Мұғалім бұл туралы web-парақшаларда не оқуға болатынын сұрайды және оқушылардан қауіпсіз жұмыс ережелерін құрастыруды сұрайды.

Түйіндеме (табылған ақпаратты талқылау). Оқушылар веб-сайттарға кіру кезінде қандай қауіпсіздік ережелерін таңдады?

4. Оқыған материалды бекіту.

Интернет – адамдардың өзара қарым-қатынасының жаңа ортасы. Онда бұрыннан адамдарға белгілі көптеген ережелер мен үлгілер жаңа сипатқа ие болады.

Өзімізге белгілі сипаттарды пайдалана отырып, бірнеше қарапайым нұсқауларды тұжырымдаймыз.

Заманауи Интернет – бұл кең ауқымды ғана емес, сонымен қатар құрылымданатын орта! Бұл ол жерде өз кеңістігін реттей алатын және оны басқаруды үйренетіндер үшін жақсы. Блогқа өз әсерлеріңізді жазыңыз, фотосуреттеріңіз бен бейнелеріңіздің галереяларын жасаңыз және сенетін адамдарды достар ретінде қосыңыз. Содан кейін, интернетті мәнсіз шарлай берудің орнына, сіздің Интернет байланысыңыз пайда әкеледі.

Рефлексия. Бұл кезеңде Интернет қауіпсіздігі сабағын түгендеу ұсынылады: үстелде үш смайлик жатыр, білім алушылар оқушының көңіл-күйіне сәйкес келетінін таңдап, олардың алдына қою керек.

Есіңізде болсын, Интернет оқу, демалу немесе достармен сөйлесу үшін тамаша және пайдалы орта болуы мүмкін. Бірақ – нақты әлем сияқты – Интернет те қауіпті болуы мүмкін!

Оқушыларды бағалау.

Үй тапсырмасы туралы ақпарат, оны орындау туралы нұсқаулар:

1. «Ақпараттық қауіпсіздік» түсінігіне анықтама беріңіз.

2. «Менің қауіпсіз желім» ақпарат парағын жасаңыз.

«Қауіпсіз Интернет» тақырыбы бойынша білім алушылардың қорытынды сауалнамасының үлгі материалдары

1. Өз жасыңызды көрсетіңіз _____
  2. Интернет деген не? _____
  3. Интернетте қандай қауіптер бар? _____
-

4. Интернетті пайдалану қауіпсіз, егер: жауаптар тізімінен бір немесе бірнеше нұсқаны таңдасаңыз

а) компьютеріңізді қорғаңыз, желіде өзіңізді қорғаңыз, ережелерді сақтаңыз

ә) жеке ақпаратты жария ету, басқаларға қамқорлық жасау, операциялық жүйені жүйелі түрде жаңарту

б) компьютеріңізді қорғаңыз, құжаттардың сақтық көшірмелерін жасаңыз, тіпті Интернетте де заңға бағыну керек

5. «Интернетте өзіңізді қалай қорғауға болады?» жауаптар тізімінен бір немесе бірнеше нұсқаны таңдаңыз

а) компьютерді қорғау, белгісіз адамдармен танысу шеңберін кеңейту

ә) мүмкіндігінше өзі туралы аз ақпарат беруге тырысу

б) өзінің, достарының мен туыстарының суреттерін орналастыру

6. «Мен компьютерімді қалай қорғаймын?» жауаптар тізімінен бір нұсқаны таңдаңыз

а) сөндіріп, шкафқа жасыру

ә) антивирустық бағдарламаны орнату

7. «Антивирустық бағдарлама тиімді болуы үшін не істеу керек?» жауаптар тізімінен бір немесе бірнеше нұсқаны таңдаңыз.

а) антивирустық бағдарлама болмағаны дұрыс

ә) антивирустық мәліметтер базасын жаңарту

б) сайт қорғалған деген сенімділігі жоқ сайттарға кірмеу

8. «Қауіпті бағдарламаларды кім жасайды?» жауаптар тізімінен бір немесе бірнеше нұсқаны таңдаңыз

а) құпия билеуші

ә) хакерлер

б) тыңшылар

в) өлім тілегіштер

9. «Интернеттегі мінез-құлық ережелерін түгендеңіз» Егер сіз бұл сұрақтың жауабын білмесеңіз, онда «Жауап жоқ» деп жазыңыз. _____

---

10. «Сіз үшін «Қауіпсіз Интернет» дегеніміз не?» егер сіз бұл сұрақтың жауабын білмесеңіз, «Жауап жоқ» деп жазыңыз. _____

«Интернет желісіндегі қауіпсіздік негіздері» атты дөңгелек үстел
Интернет желісінде жұмыс істеу ережелері:

1. Бейтаныс сайттарға кірмеңіз.
2. Word немесе Excel файлы сізге пошта арқылы, тіпті таныс адамнан келсе, оны ашпас бұрын, онда вирустың бар–жоғын тексеріңіз.
3. Егер сіз бейтаныс қосымшаны алсаңыз, ешбір жағдайда оны іске қоспаңыз, керісінше, бірден жойып, кәрзеңкені босатыңыз.
4. Құпия сөзіңізді ешқашан ешкімге жібермеңіз.
5. Құпия сөздер үшін есте сақтау қиын сандар мен әріптерді қолдануға тырысыңыз.
6. Интернетте сөйлескенде, жеке деректеріңізді көрсетпеңіз, бүркеншік атты (лақап атты) қолданыңыз.
7. Ересектердің қарауынсыз, Интернеттен танысқан адамдармен ешқашан кездеспеңіз.
8. Егер желіде тіркелу қажет болса, онда олар оны жеке ақпарат көрсетілмейтіндей етіп жасауы керек.
9. Қазіргі уақытта сайттардың мазмұнын сүзетін көптеген бағдарламалар бар. Сайттардың мазмұнын бірге көру үшін отбасы мүшелерінің арасында сенімді қарым–қатынас болуы керек.
10. Интернетте жарияланған барлық ақпаратқа сенуге болмайды.
11. Экранда маңызды ақпарат бар компьютерді қараусыз қалдырмаңыз.
12. Немқұрайды қараудан сақ болыңыз.
13. Жалпыға ортақ компьютерде маңызды ақпаратты сақтамаңыз.

Кибербуллингтің алдын алу бойынша кәмелетке толмағандармен тақырыптық әңгімеге арналған әдістемелік материал

Кибер шабуыл кезінде кәмелетке толмағандарға арналған кеңестер:

1. Теріс қылықтарыңызды киберкеңістікке бірден лақтырмаңыз. Бала агрессивті хабарламаларға жауап бермес бұрын ересектерден кеңес сұрауы керек. Ал жасөспірімдерге бірнеше ережелер ұсынылуы керек: жауап хабарын жібермес бұрын ашулануды, реніш пен ашуды басу керек.

2. Виртуалды беделді құру маңызды, анонимділік елесімен пара бермеу керек. Кибер кеңістік көбінесе жасырындық арқылы «бостандық» мүмкіндігін көрсетеді, бірақ сіз лақап аттың артында тұрған адамды тануға болатынын есте ұстаған жөн. Мобберлердің іс-әрекетіне байланысты нақты зиянмен құпия ашылады. Браузерлер мен қосымшалар пайдаланушылардың әр түрлі әрекеттерінің тарихын жазады және әркімнің желідегі беделін анықтайды. Оны оңай және тез кетіруге болады, бірақ оны түзету өте қиын және уақытты қажет етеді.

3. Шабуылдың дәлелдерін сақтаған жөн. Егер бала кенеттен кез келген хабарламадан, бейнеден немесе суреттен ренжісе, онда сіз ата –анадан көмек сұрауыңыз керек. Ал жасөспірімдер үшін – ересектерден ыңғайлы уақытта кеңес сұрау үшін шабуыл фактісі бар бетті сақтаңыз немесе басып шығарыңыз.

4. Бір ғана негативті елеменіз. Дәл осылай жасаған дұрыс, өйткені мұндай мінез–құлықпен кибершабуыл бірінші (бастапқы) кезеңде тоқтайды. Интернетті қолданушылардың ең жақсы ережесі – «жеткіліксіздіктің ең жақсы жолы – елемеу».

5. Егер сіз киберқауіпсіздік куәгері болсаңыз, онда сіздің әрекетіңіз келесідей болуы керек:

- Сіз агрессорға қарсы сөйлеуіңіз керек және қазіргі қоғамда мұндай мінез–құлыққа жол берілмейтінін көрсетуіңіз керек.

- Жәбірленушіні қолдау – виртуалды кеңістікте жеке немесе ашық түрде оған эмоционалды қолдау көрсетіңіз.

- Ересек адамға кибер шабуыл туралы айт.

6. Агрессорды блоктаңыз. Хабаршылардың белгілі бір IP–адресстерден хабарлама жіберуді блоктау функциясы бар. Әңгімедегі мұндай үзіліс көбінесе агрессорды қорқытуды жалғастырудан бас тартады.

7. Жүйелі қатерлерді елеменіз. Бұл жағдайда шабуыл фактісін растау үшін құқық қорғау органдарына хабарласыңыз.

Мақсаты – ата–аналардың психологиялық сауаттылығын арттыру, балалардың құрдастарымен және ата–аналармен қарым–қатынасындағы психологиялық проблемалардың алдын алу.

Ата –аналарға арналған сұқбат тақырыптары:

1. Ата –ананың күтуі. Өмір сценарийлері.
  2. Мектепке психологиялық дайындық туралы түсінік. Мектепке бейімделу.
  3. Баланың орта мектеп талаптарына бейімделуі.
  4. Мектеп оқушыларындағы ерікті процестердің дамуы.
  5. Ерте жасөспірімнің психологиялық сипаттамасы.
  6. Жасөспірімдік кезеңнің психологиялық сипаттамасы.
- Жасөспірімдердің психосексуалдық дамуы.
7. Психология тұрғысынан алкоголь мен нашақорлық.
  8. Жоғары сынып оқушыларының өзін–өзі анықтауының психологиялық аспектілері.
  9. Ата –ананың күтуі.
  10. Психология тұрғысынан алкоголь мен нашақорлық.
  11. Кәмелетке толмағандардың компьютерлік және виртуалды тәуелділігі: себептері, қалыптасу жағдайлары және сәйкестендіру әдістері.
  12. Кәмелетке толмағандарда құрбандық мінез–құлықтың қалыптасуының психологиялық себептері.
  13. Кәмелетке толмағандарда агрессивті мінез–құлықтың қалыптасуының психологиялық себептері.
  14. Жасөспірімдер арасындағы моббинг пен қорқыту әлеуметтік–психологиялық құбылыс ретінде.
  15. Әлеуметтік желілер: мифтер мен шындық.
  16. Ата–ана мен бала қарым–қатынасының мәселелері.
  17. Жасөспірімнің қарым–қатынасы нақты және виртуалды.
  18. Қауіпсіз Интернет ортасы.
  19. Отбасылық құндылықтар.
  20. Балалармен қақтығыстарды конструктивті шешу жолдары.

Алдын алу субъектілерінің мамандарымен психологиялық–ағартушылық жұмыс бағдарламасы

Мақсаты–педагог қызметкерлердің психологиялық құзыреттілік деңгейін арттыру, кәмелетке толмағандардың құрдастарымен, ата–аналармен және педагогтармен қарым–қатынасындағы психологиялық проблемалардың алдын алу.

Педагогикалық қызметкерлер мен алдын алу субъектілерінің мамандарына арналған әңгіме тақырыптары:

1. тұлғаның арақашықтығы және көзқарасы.
2. Оқушылармен өзара әрекеттесуді құру үшін тұлға құрылымын білу.
3. Мұғалімнің балалар ұжымымен өзара әрекеттесу түрлері.
4. Адамның кім екенін қалай түсінеміз.
5. Нысандық қатынастар теориясы.
6. Агрессия мәселелері.
7. Жанжал жағдайы және оның ықтимал салдары.
8. Балалар мен жасөспірімдердегі әртүрлі дидактогения.
9. Баланың жеке басын қалыптастырудағы балалар ұжымының психологиялық климатының рөлі.
10. Әртүрлі жастағы балалар мен жасөспірімдердің психологиялық ерекшеліктері.
11. Жасөспірімдер ортасындағы моббинг және буллинг әлеуметтік–психологиялық құбылыс ретінде.
12. Кибербуллинг феномені және оның әлеуметтік алдын алу.
13. Кәмелетке толмағандарда Интернетке тәуелділікті анықтаудың психологиялық белгілері.
14. Кәмелетке толмағандардағы құрбандық мінез–құлқын анықтаудың психологиялық белгілері.
15. Кәмелетке толмағандардың мінез–құлқындағы моббинг және қорқыту белгілерін анықтаудың психологиялық белгілері.
16. Баланы кибершабуылдан қалай қорғауға болады.
17. Баланы мектептегі қудалау: себептері, шарттары, анықтау әдістері.
18. Кәмелетке толмағандарда құрбандық мінез–құлқының қалыптасуының психологиялық себептері.
19. Кәмелетке толмағандарда агрессивті мінез–құлықтың қалыптасуының психологиялық себептері.
20. Мұғалімдердің кибербуллингі: себептері мен қорғану тәсілдері.

Кәмелетке толмағандарда компьютерлік тәуелділіктің ерте белгілерін анықтауға арналған тест–сауалнамалар

Тесттер әртүрлі жастағы білім беру мекемелері оқушыларының компьютерлік тәуелділік деңгейін анықтауға мүмкіндік береді.

Сауалнама–тесттер екі блоктан тұрады: бірінші блокты оқушылар, екінші блокты оқушылардың ата – аналары толтырады.

Нұсқаулық: он сұрақты мұқият оқып шығыңыз. Сіз олардың әрқайсысын дұрыс немесе дұрыс емес деп бағалауыңыз керек. Егер сұрақ сізге дұрыс немесе негізінен дұрысырақ болып көрінсе, «иә», егер дұрыс емес болса – «жоқ» деп белгілеңіз.

I блок. Білім беру ұйымдарының білім алушыларына арналған тесттер

1 нұсқа.

1. Ойлағаныңыздан онлайн көбірек уақыт өткізетіндігіңізді Сіз жиі байқайсыз ба? (иә/жоқ)

2. Желіде көбірек уақыт өткізу үшін үй шаруасын жиі жасамай қоясыз ба? (иә/жоқ)

3. Айналаңыздағы адамдар сіздің желіде өткізетін уақыт мөлшеріңізге жиі қызығушылық білдіре ме? (иә/жоқ)

4. Сіз мектепте үлгеріміңіз нашар болғанын байқадыңыз ба, себебі сізде оқуға уақыт жоқ, өйткені сіз желіде тым көп уақыт өткізесіз бе? (иә/жоқ)

5. Интернетте өзіңіздің қалай қайтадан отырғаныңызды жиі елестете аласыз ба? (иә/жоқ)

6. Сіз интернетсіз өмірдің зерігу, бос және қуанышсыз екенін жиі сезінесіз бе? (иә/жоқ)

7. Біреу сізді интернеттен алшақтатуға тырысқанда, сіз жиі тосқауыл қоясыз ба, айқайлайсыз ба немесе басқа жолмен ашуланасыз ба? (иә/жоқ)

8. Интернетте түнімен ұзақ отырып, ұйықтамай қалатын кездеріңіз жиі бола ма? (иә/жоқ)

9. Сіз компьютерде отырған кезде шабыттаны, толқу сезінесіз бе? (иә/жоқ)

10. Сіз компьютерді күнделікті қолдана бастағаннан бері ұйқының бұзылуы болды ма және/немесе ұйқы режимі өзгерді ме? (иә/жоқ)

3 нұсқа.

1. Сіз білімнің бір бөлігін компьютерлік ойындармен алмастыру туралы мұғалімдерге, ата аналарға өтініш жасадыңыз ба? (иә/жоқ)

2. Сіз өзіңізді әрқашан компьютерлік ойынды бірден тоқтата алмайтындай сезінесіз бе? (иә/жоқ)

3. Егер сіз компьютерде ұзақ уақыт ойнамасаңыз, сіз ашуланасыз ба немесе мазасызданасыз ба? (иә/жоқ)

4. Әдетте сіз компьютерлік ойындарды жоспарлағаннан да ұзағырақ ойнайсыз ба? (иә/жоқ)

5. Сізге ата–аналар, мұғалімдер, достар келген кезде шұғыл түрде компьютерлік ойын немесе сайт терезесін жабуға тура келді ме? (иә/жоқ)

6. Көңіл–күйіңізді түзету үшін (мысалы, кінәлау, ашуланшақтық) немесе жай ғана тынышталу үшін компьютерлік ойынға отырған кездеріңіз болды ме? (иә/жоқ)

7. Компьютерде ойнағаннан кейін сіздің басыңыз ауыра ма? (иә/жоқ)

8. Сіз компьютерлік ойын үшін тамақ ішуді кейінге шегересіз бе? (иә/жоқ)

9. Сіз компьютерлік ойынға байланысты жеке гигиенаны ұстанбайсыз ба? (иә/жоқ)

10. Кәдімгі өмірде сіз компьютерде ойнаған кезде жоғалып кететін зерігу, ашуланшақтық, еңсенің басылуын сезінесіз бе? (иә/жоқ)

Нәтижелерді есептеу: тестілеуді жүргізген мамандар жүргізеді.

«Иә» – 1 ұпай,

«Жоқ» – 0 ұпай.

Алынған ұпайлар қосылады.

0 – 3 ұпай – компьютерге тәуелділіктің төмен деңгейі.

4 – 6 ұпай – компьютерлік тәуелділіктің орташа деңгейі.

7 – 10 ұпай – компьютерлік тәуелділіктің жоғары деңгейі.

II блок. Ата–аналар үшін тесттер

1 нұсқа.

Сіздің балаңыз,...

1. Үйге келіп, ең алдымен компьютерге отырады? (иә/жоқ)

2. Үй шаруасын, оқуды тастады, бағынбайтын болды ма? (иә/жоқ)

3. Егер оны компьютерден алшақтатса, мазасыз, дөрекі ме? (иә/жоқ)

4. Компьютерден тұрмай тамақтана ма? (иә/жоқ)

5. Егер компьютер қолжетімсіз немесе бұзылса немен айналысатынын білмей ме? (иә/жоқ)

6. Компьютерде отыру уақытын басқара алмай ма? (иә/жоқ)

7. Компьютерлік ойындарға көп ақша жұмсайды ма? (иә/жоқ)

8. Достарымен араласуды тоқтатты, көп уақытын онлайн өткізе ме? (иә/жоқ)

9. Түрлі тыйым салынған сайттарға кіреді ме? (иә/жоқ)

10. Үнемі компьютерлік ойындар туралы, Интернеттегі қарым–қатынас туралы айтады ма? (иә/жоқ)

2 нұсқа.

Сіздің балаңыз,...

1. Ойынды аяқтау керек болғанда ашуланады ма? (иә/жоқ)

2. Компьютер ойынының кесірінен отбасына, туыстарына уақыт бөлмейтін болы ма? (иә/жоқ)

3. Компьютерлік ойыннан кейін басының, көзінің ауырғаны туралы шағымдана ма? (иә/жоқ)

4. Интернетте көбірек уақыт өткізгісі келетінін айтады ма? (иә/жоқ)

5. Компьютерлік ойын кезінде, шындықтан мүлде алшақтап, ойын әлеміне толықтай ауысады ма? (иә/жоқ)

6. Компьютер ойынының кесірінен тамаққа, жеке бас гигиенасына немқұрайлы қарайды ма? (иә/жоқ)

7. Компьютерде жүйелі түрде өткізген уақыттың нәтижесінде сабаққа, спорт секцияларына, үйірмелерге деген қызығушылық жоғалды ма? (иә/жоқ)

8. Көбінесе компьютерлік ойындар ойнағанда немесе желіде сөйлескенде жақсы көңіл-күйде бола ма? (иә/жоқ)

9. Интернетте ұзақ уақыт отыру негізінде күн тәртібін бұза ма? (иә/жоқ)

10. Шынайы өмірдегі достармен салыстырғанда виртуалды достармен қарым-қатынасты жақсы көреді? (иә/жоқ)

Нәтижені есептеу: ата-аналар орындайды.

«Иә» – 1 ұпай,

«Жоқ» – 0 ұпай.

Алынған ұпайлар қорытындыланады.

0 – 3 ұпай – компьютерге тәуелділіктің төмен деңгейі; ата-аналар мәселені өзбетімен шеше алады (ұсынымдарды қараңыз);

4 – 6 ұпай – компьютерге тәуелділіктің орташа деңгейі, мәселені шешу үшін маманнан (психолог) кеңес алу қажет;

7 – 10 ұпай – компьютерге тәуелділіктің жоғары деңгейі, компьютерге шамадан тыс құмарлық, баланың психологиялық тәуелділігіне әкеп соғуы мүмкін; ата-аналар өздігінен туындаған мәселені шеше алмайды, сондықтан маманнан (психолог, психотерапевт) көмек сұрау қажет.

Сауалнама №1. «Абайлаңыз, вирус!»

Компьютерлік вирустардың негізгі тарату арнасы қандай?

1. Веб–парақшалар
2. Электрондық пошта
3. Флеш–жинақтар(флешки)

Вирустардың компьютерге енуін болдырмау үшін сіз:

1. Интернетті пайдаланбаңыз
2. Антивирустық құралдарды орнатыңыз және жаңартыңыз
3. Компьютердің жанында түшкірменіз және жөтелменіз

Егер вирус анықталса, сізге қажет:

1. Оны алып тастаңыз және одан әрі зақымдануын болдырмаңыз
2. Вирустың қандай түрі бар екенін анықтаңыз
3. Оның компьютерге қалай келгенін табыңыз

Хакерлерге компьютерге кіруге және файлдар мен құжаттарды қарауға не кедергі болады:

1. Брандмауэрді қолдану
2. Операциялық жүйені жаңарту
3. Вирусқа қарсы бағдарлама

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне сәйкес елімізде қандай заңсыз әрекет жауапқа тартылады?

1. Компьютерлік вирустардың жойылуы
2. Зиян келтіретін компьютерлік бағдарламалар мен бағдарламалық өнімдерді жасау, пайдалану немесе тарату
3. Компьютерді қорғау үшін бағдарламалық құралды орнату

Сауалнама №2. «Абайлаңыз, Интернет!»

1. Интернетте қандай ақпаратты жариялауға болмайды?

1. Сіздің қызығушылығыңыз
2. Сіздің лақап атыңыз
3. Үйдің мекенжайы

2. Әлеуметтік желілер неліктен қауіпті?

1. Жеке ақпаратты кез келген адам әртүрлі мақсаттарда пайдалана алады
2. Танылмаған сілтемелерді көргенде, компьютеріңіз бұзылуы мүмкін
3. Жоғарыда айтылғандардың бәрі рас

3. Виртуалды сұхбаттасушы кездесуді ұсынады, не істеу керек?

1. Ата –аналармен кеңесіп, олардың келісімінсіз ештеңе жасамаңыз
2. Кездесуге жалғыз барыңыз
3. Өзіңізбен бірге досыңызды шақырыңыз

4. Интернетте заңмен не тыйым салынған?

1. Өзіңіз туралы ақпаратты орналастырыңыз
2. Өзге адамның келісімінсіз, ол туралы ақпаратты жариялау
3. Файлдарды жеке пайдалану үшін көшіру

5. Интернетте этикет ережелері бар ма?

1. Интернет – ережеге бағынбайтын кеңістік
2. Ерекше жағдайларда
3. Иә, шынайы өмірдегідей

Ата–аналар жиналысының материалдары

Ата–аналар сауалнамасы

Құрметті ата–аналар! Мектепте ақпараттық технологиялар әртүрлі бағытта қолданылады: оқу іс–әрекеті (аудиториялық және сыныптан тыс), тәрбиелік (сынып сағаттары және мектептегі әртүрлі іс–шаралар), АКТ мектептің біртұтас ақпараттық кеңістігінің негізі (мектеп әкімшілігі, мұғалім, оқушы, ата–ана) – мектеп сайты, «Электрондық журнал» жұмысы, мектептің оқу–материалдық базасы, цифрлық білім беру ресурстары және т.б. болып табылады. Атап айтқанда, ақпараттық технологиялар балалардың іс–әрекеті мен бос уақытын өткізуде толық жұмысқа енді. Сізден бірнеше сұраққа жауап беруіңізді сұраймыз. (Барлық сұрақтарға жауап беру міндетті емес. Егер сіз «басқаны» таңдасаңыз – жауабыңызды жазуды ұмытпаңыз).

1. Сіздің балаңыз нешінші сыныпта оқиды? _____

2. Білім беруде АТ –ны енгізуге көзқарас. Ақпараттық технологияны (АТ) білімге енгізу – соңғы онжылдықтарда еліміздің мектептеріне енген ауқымды жаңалықтардың бірі. Білім беру саласында енгізілген АТ–ның ішінде келесідегілерді: оқытушы, тренажерлар, анықтамалық, бірыңғай ақпараттық білім беру кеңістігі (мектеп сайты, қашықтықтан оқыту, электронды күнделіктер), сыныптарды техникалық қолдау және т.б. ажыратуға болады дұрыс

теріс (қажеттілігін көрмей тұрмын)

Басқа: _____

3. Ақпараттық технологиялар және мектептегі білім.

- Ақпараттық технологияларды қолдану арқылы әртүрлі іс –шаралар өткізіледі (жобалық іс–шаралар, сабақтар, сынып сағаттары мен ата–аналар жиналысы).

- жаңа ақпараттық технологияларды қолданатын сабақ менің балама көбірек ұнады (қызықты, түсінікті және т.б. – баланың айтуы бойынша)

- бала компьютерді қолдана отырып, жобаларды (эссе, репортаж) орындайды

- бала компьютерді қолдана отырып сабаққа дайындалады (Интернет, мектеп сайтындағы пайдалы сілтемелер, мұғалімдер ұсынған сайттар және т.б.)

- сынып жетекшісі ата–аналар жиналысын компьютер арқылы өткізеді

Басқа: _____

4. «Электронды журнал» жұмысы. Ресурс мүмкіндіктерінің бірі – бұл интернет желісіндегі осы ресурс беттерінен мұғалімдердің оқушының сабағына қойған бағаларын және олардың пікірлерін, үй тапсырмасын қарау... (кіру құпия сөзі әр қолданушы үшін жеке).

– біздің сыныпта «Электронды журнал» бар, оның жұмысы біз үшін өте маңызды

– біздің сыныпта «Электронды журнал» бар, бірақ оның жұмыс істеуінің қажеті жоқ

– «Электронды журналдың» мүмкіндіктері өте маңызды, бірақ ол біздің сыныпта жұмыс істемейді және менің ойымша, бұл қажет емес

Басқа: _____

5. Мектеп сайтына кіру

- жиі кіреміз (Жаңалықтар бөлімін қоса)
- өте сирек кіреміз
- кірмейміз

Басқа: _____

6. Мектеп сайты. Сайт жұмысында нені өзгерткіңіз келетінін жазыңыз. Сіз өз ұсыныстарыңыз бен кеңестеріңізді осы бөлімге жаза аласыз!

_____

7. Сіздің үйіңізде компьютер бар ма?

иә (бір)

иә (бірнеше)

Жоқ

Басқа: _____

8. Сіздің үйіңізде компьютерді кім пайдаланады?

тек ата –аналар

тек бала

барлық отбасы мүшелері (ата–аналар мен балалар)

Ата–аналар жиналысында талқыланатын мәселелер тізімінің жобасы:

1. Балаларға Интернетті қай жастан пайдалануға рұқсат беру керек?
2. Балаларға жеке электрондық пошта тіркелген жазбасы болуына рұқсат беру керек пе?
3. Интернетті пайдалану кезінде қандай отбасылық ережелерді сақтау керек?
4. Лездік хабар алмасу қызметтерін пайдалану кезінде балалар өздерін қалай қорғай алады?
5. Баламның сөйлесулерінің жазбасын лездік хабар алмасу бағдарламасында (MSN Messenger, ICQ, Mail Agent) көре аламын ба?
6. Балалар интернетке тәуелді болып қала ма?
7. Компьютерлік вирустар туралы балалар не білуі керек?
8. Интернетте балалардың қандай сайттарға кіретінін қалай бақылауға болады?
9. Егер менің баламды интернетте қудаласа, мен не істеуім керек?
10. Сүзгілеу бағдарламалық құралы көмектеседі ме?
11. Балалар сайтының құпиялылық саясатының қандай ережелеріне назар аудару керек?
12. Ең жиі кездесетін қауіптер қандай?
13. Балаларды Интернеттегі өтіріктен ақиқатты ажыратуға қалай үйрету керек?

Әртүрлі жас санатындағы балалардың ата-аналарына (заңды өкілдеріне) арналған ұсыныстар

7–8 жас арасында

Бала Интернетте отырғанда белгілі бір сайттарға кіруге тырысады, мүмкін ата-анасынан кіруге рұқсаты жоқ чатқа кіруге тырысады. Сондықтан ата-аналарға (заңды өкілдері) әсіресе Интернетті пайдалануды шектеу бойынша есеп беретін бағдарламалар, атап айтқанда, Ата-ана бақылауы немесе уақытша интернет файлдарынан (c:\Users\User\AppData\Local\Microsoft\Windows\Windows Vista жүйесіндегі уақытша интернет файлдары) пайдалы болар еді.

Нәтижесінде бала өзін үнемі қадағалап отырғанын сезбейді, дегенмен ата-ана баласының қай сайтқа кіріп жатқанын бәрібір білетін болады.

Бұл жастағы балалардың отбасы сезімі күшті, олар сенгіш және беделге күмәнданбайтындығын түсіну керек. Бұл жастағы балалар интернетте ойнағанды және интернетте саяхат жасағанды ұнатады. Олар электрондық поштаны қолданады және ата-аналары шек қойған сайттар мен чаттарға кіруі мүмкін.

Электрондық поштаны қолдануға қатысты өз электрондық пошта жәшігін ашуына рұқсат бермей, ата-аналардың хат-хабарды бақылауы үшін отбасылық поштаны пайдалану ұсынылады. Ата-аналық бақылауы бар Kaspersky Internet Security 7.0 нұсқасы сияқты бағдарламалық қамтамасыз ету баланың сыртқы тегін жәшіктерді пайдалануына жол бермейді.

Интернет қауіпсіздігі бойынша кеңестер:

Балалардың қатысуымен Интернетті пайдаланудың үй ережелерінің тізімін жасаңыз және оны сақтауды талап етіңіз.

Балаңыздан компьютерде отыру уақытының ережелерін сақтауды талап етіңіз.

Балаңызға оны қалағаныңыз үшін емес, оның қауіпсіздігіне алаңдап, оған көмектесуге әрқашан дайын екендігіңіз үшін бақылайтыныңызды көрсетіңіз.

Балаларға тек сіз рұқсат еткен сайттарға кіру керектігін үйретіңіз, Ата-ана бақылауы арқылы олар үшін Интернеттің рұқсат етілген тізімін жасаңыз.

Интернетке қосылған компьютер жалпы бөлмеде бақылануы керек.

MSN Kids Search (<http://search.msn.com/kids/default.aspx?FORM=YCHM>) сияқты арнайы балалар іздеу жүйелерін пайдаланыңыз.

Стандартты ата-ана бақылауын толықтыру үшін сәйкес емес контенттерді бұғаттау құралдарын пайдаланыңыз.

Балалардың жеке электрондық пошта мекенжайларын ашпау үшін отбасылық электрондық жәшігін жасаңыз.

Тиісті бағдарламалық жасақтаманы пайдаланып, ақысыз пошта жәшіктері бар сайттарға кіруді бұғаттаңыз.

Балаларыңызды электрондық пошта, чат, тіркеу формалары және профильдер арқылы кез келген ақпаратты жарияламас бұрын сізбен кеңесуді үйретіңіз.

Балаларға сіздің рұқсатыңызсыз файлдарды, бағдарламаларды немесе музыканы жүктемеуге үйретіңіз.

Белгілі бір адамдардан немесе белгілі бір сөздер мен сөз тіркестерінен тұратын хабарларды бұғаттау үшін электрондық пошта сүзгілерін қолданыңыз.

Мұндай <http://www.microsoft.com/rus/athome/security/email/fightspam.mspx> сүзгілер туралы көбірек біліңіз

Балаларға жедел хабар алмасу қызметтерін пайдалануға жол бермеу.

Кіруге рұқсат етілген сайттардың тізіміне тек жақсы беделге ие сайттарды қосыңыз.

Балаларыңызбен интернеттегі достары туралы шынайы өмірдегі достары туралы сөйлескендей сөйлесуді ұмытпаңыз.

Жыныстық өмір мәселелерін «күпия» етпеңіз, өйткені балалар Интернеттегі порнография немесе «ересектерге арналған» сайттарға оңай кіре алады.

Балаңыздан Интернеттегі кез келген қауіптер немесе алаңдаушылықтар туралы сізге хабарлауын сұраңыз. Сабырлы болыңыз және балалар қауіп-қатерлері немесе алаңдаушылықтары туралы өздері айтқан болса, олар қауіпсіздікте екенін ескертіңіз. Оларды мақтаңыз және осындай жағдайларда қайтадан өзіңізге келуге кеңес беріңіз.

9–12 жас арасында

Бұл жаста балалар, әдетте, Интернетте қандай ақпарат бар екендігі туралы көп естіген. Олардың оны көргісі, оқығысы, естігісі келетіні қалыпты жағдай. Қажет емес материалдардың қолжетімділігін Ата-ана бақылауы көмегімен оңай бұғаттауға болатынын есте ұстау керек.

Осы жастағы қауіпсіздік бойынша кеңестер:

Балалардың қатысуымен үйде Интернетке кірудің ережелер тізімін жасаңыз және оны сақтауды талап етіңіз.

Балаңыздан компьютерде отырғанда уақытша ережелерді ұстануды талап етіңіз.

Балаңызға оны қалағаныңыз үшін емес, оның қауіпсіздігіне алаңдап, оған көмектесуге әрқашан дайын екеніңізді көрсетіңіз.

Интернетке қосылған компьютер жалпы бөлмеде бақылануы керек.

Стандартты ата-ана бақылауын толықтыру үшін сәйкес емес контенттерді бұғаттау құралдарын пайдаланыңыз.

Балаларыңызбен интернеттегі достары туралы сөйлесуді ұмытпаңыз.

Балалардың интернеттегі достарымен кездесуге ешқашан келіспеуін талап етіңіз.

Балаларға сіздің бірге отырып жасаған тізімдегі сайттарға кіруге рұқсат етіңіз.

Балаларыңызға электронды пошта, чат, лездік хабар алмасу, тіркеу формалары, жеке профильдер арқылы немесе Интернетте конкурстарға тіркелу кезінде ешқашан жеке ақпаратты бермеуге үйретіңіз.

Балаларыңызға бағдарламалық құралды сіздің рұқсатыңызсыз жүктеп алмауға үйретіңіз. Оларға кездейсоқ вирустарды немесе басқа қажет емес бағдарламалық жасақтаманы жүктеп алатынын түсіндіріңіз.

Балаңызға компьютерде жұмыс жасау үшін шектеулі компьютер тіркеу жазбасын жасаңыз.

Балаңыздан Интернеттегі кез келген қауіптер немесе алаңдаушылықтар туралы сізге хабарлауын сұраңыз. Сабырлы болыңыз және балалар қауіп-қатерлері немесе алаңдаушылықтары туралы өздері айтқан болса, олар қауіпсіздікте екенін ескертіңіз. Оларды мақтаңыз және осындай жағдайларға қайтадан сізге жақындауға кеңес беріңіз.

Балаларыңызға интернеттегі порнография туралы айтыңыз.

Балалардың бейтаныс адамдармен байланыспағанына көз жеткізу үшін сізге олардың электрондық поштасына рұқсат беруін талап етіңіз.

Балаларға желіні бұзақылық, өсек айту немесе қорқыту үшін пайдаланбауды түсіндіріңіз.

13–17 жас арасында

Бұл жаста ата-аналарға балаларын бақылау өте қиын, өйткені олар Интернет туралы ата-аналарына қарағанда әлдеқайда көп біледі. Дегенмен, Интернет қауіпсіздігі ережелерін – ата-аналар мен балалар арасындағы келісімді қатаң сақтау ерекше маңызды. Сонымен қатар, балалардың онлайн әрекеттері туралы есептерді мүмкіндігінше жиі қарап шығу маңызды. Сіз ата-аналардың құпия сөздерін (әкімшілік құпия сөздерін) қатаң сақтау қажеттілігіне назар аударуыңыз және бұл құпия сөздердің күрделілігіне назар аударуыңыз керек.

Бұл жастағы қауіпсіздік ережелері:

Бұл жаста жасөспірімдер іздеу жүйелерін белсенді қолданады, электрондық поштаны, жедел хабар алмасу қызметін пайдаланады, музыка мен фильмдерді жүктейді. Бұл жастағы ұлдар барлық шектеулерді алып тастауды жөн көреді, олар дөрекі қалжыңды, құмар ойындарды, «ересектерге арналған» суреттерді ұнатады. Қыздар чатта сөйлескенді ұнатады және желідегі жыныстық қудалауларды тез сезеді.

Жасөспірімдердің қатысуымен Интернетке кірудің үй ережелерінің тізімін жасаңыз және оның сөзсіз орындалуын талап етіңіз. Тыйым салынған сайттар тізімін («қара тізім»), Интернеттегі жұмыс уақытын, Интернетте (соның ішінде чаттарда) сөйлесу бойынша нұсқауларды көрсетіңіз.

Интернетке қосылған компьютер жалпы бөлмеде болуы керек.

Балаларыңызбен шынайы өмірдегі достар туралы сөйлескендей, Интернеттегі достары туралы, олардың не істеп жатқаны туралы сөйлесуді ұмытпаңыз.

Балаларды лездік хабар алмасу қызметтері арқылы байланыстыратын адамдар туралы, оларды тани ма, сол туралы біліңіз.

Стандартты ата-ана бақылауын толықтыру үшін сәйкес емес контенттерді бұғаттау құралдарын пайдаланыңыз.

Сіз балаларыңыздың қандай чат пайдаланатынын білуіңіз керек.

Модерацияланған чаттарды қолдануды ынталандырыңыз және балалардың жеке сөйлеспеуін талап етіңіз.

Балалар Интернеттегі достарымен жеке кездеспеуін талап етіңіз.

Балаларыңызға электронды пошта, чат, лездік хабар алмасу, тіркеу формалары, жеке профильдер арқылы немесе Интернетте конкурстарға тіркелу кезінде ешқашан жеке ақпаратты бермеуге үйретіңіз.

Балаларыңызға бағдарламаларды тек сіздің рұқсатыңызбен жүктеуге үйретіңіз.

Оларға кездейсоқ вирустарды немесе басқа қажет емес бағдарламалық жасақтаманы жүктеп алатынын түсіндіріңіз.

Балаңыздан Интернеттегі кез келген қауіптер немесе алаңдаушылықтар туралы сізге хабарлауын сұраңыз. Сабырлы болыңыз және балалар қауіп-қатерлері немесе алаңдаушылықтары туралы өздері айтқан болса, олар қауіпсіздікте екенін ескертіңіз. Оларды мақтаңыз және осындай жағдайларға қайтадан сізге жақындауға кеңес беріңіз.

Балаларыңызға интернеттегі порнография туралы айтыңыз.

Өздерін спамнан қорғауға көмектесіңіз. Жасөспірімдерге Интернетте өзінің нақты электрондық поштасын бермеуді, қажет емес хаттарға жауап бермеуді және арнайы пошта сүзгілерін қолдануға үйретіңіз.

Жасөспірімдер кіретін сайттармен танысуға өзіңізді жаттықтырыңыз.

Балаларға интернетті ешқашан басқаларды қорлау, өсек тарату немесе қорқыту үшін қолдануға болмайтынын түсіндіріңіз.

Жасөспірімдермен онлайн құмар ойындардың проблемаларын және олардың ықтимал қауіптерін талқылаңыз. Балаларға бұл ойындарды заң бойынша ойнауға болмайтынын ескертіңіз.

Ата–аналарға компьютерге тәуелділіктің алдын алу бойынша ұсыныстар

1. Балада дербестікке, белсенділікке, бастамашылдыққа, жауапкершілікке тәрбиелеуге барынша қолайлы отбасындағы ата–ана тәрбиесінің демократиялық стилін ұстану.

2. «компьютерлік» жағдайға байланысты ренжісеңіз, балаға сезіміңізді көрсетуден қорықпаңыз. Сонда ол сенен жауды емес, қамқорлықты қажет ететін сүйікті адамды көреді.

3. Баланың компьютерде ойнайтын уақытын белгілеп, осы шеңберді қатаң сақтау қажет. Уақытты баланың жас ерекшеліктеріне қарай таңдау керек. Мысалы, бала 5 жасқа толмаса компьютерге кіруге рұқсат беруге болмайды, оның әлем туралы білімін электрониканың көмегінсіз ынталандыру керек. 6 жастан бастап бала компьютермен (күніне 15–20 минут) таныса бастайды. 10–12 жастағы жасөспірім үшін күніне 2 сағаттан артық емес және үзіліспен 15–20 минут отыруға болады.

4. Ұйықтар алдында компьютер ойындарын ойнауға қатаң тыйым салу.

5. Баланы белсенді ойындарға, дене жаттығуларына (осыдан қуаныш сезінуі үшін) қызығушылықты ояту, сонымен қатар баланы үй шаруасына тарту керек.

6. Компьютерде ойнау құрдастарымен, достарымен және отбасымен шынайы қарым–қатынасты алмастырмауын қамтамасыз ету қажет. Балаңыздың достарын үйге жиі шақырыңыз.

7. Баланы компьютерден мүлдем қорғаудың қажеті жоқ, өйткені бұл бала өмір сүретін болашақтың ажырамас бөлігі.

Оқушылардың мектеп өміріне қанағаттануын зерттеу сауалнамасы(А. А. Андреев)

Мақсаты: оқушылардың мектеп өміріне қанағаттану деңгейін анықтау.

Оқушыларға ұстанымдарды тыңдап, олардың мазмұнымен келесі шкалабойынша келісу дәрежесін бағалау ұсынылады:

4-нақты келісемін, 3-келісемін, 2-айту қиын 1 - келіспеймін , 0-мүлдем келіспеймін

1. Мен таңертең мектепке қуана барамын

2. Мектепте әдетте жақсы көңіл-күйім болады

3. Біздің сыныптың сынып жетекшісі жақсы адам

4. Біздің мектеп мұғалімдерінен кеңес алуға және өмірлік қиын жағдайда көмек алуға болады.

5. Менің сүйікті ұстазым бар

6. Сыныпта Мен әрқашан өз пікірімді еркін айта аламын

7. Менің ойымша, біздің мектепте менің қабілеттерімді дамыту үшін барлық жағдай жасалған.

8. Менің сүйікті мектеп пәндерім бар

9. Менің ойымша, мектеп мені шын мәнінде дербес өмірге дайындайды.

10. Жазғы каникулда мен мектепті сағынамын.

Нәтижелерді өңдеу

Оқушылардың мектеп өміріне қанағаттану көрсеткіші (Қ) болып табылды. Барлық оқушылардың жауаптары балдарының жалпы сомасын жауаптардың жалпы санына бөлуден жауабы шығады.

(Қ) 3 – тен көп - қанағаттанудың жоғары деңгейі;

(Қ) 2– ден 3-ке дейін - қанағаттанудың орташа дәрежесі; (Қ) егер 2-ден аз болса, қанағаттанудың төмен деңгейі.

Одан кейін мектеп өміріне қанағаттанудың жоғары, орташа және төмен деңгейі бар сыныптағы оқушылардың саны есептеледі. Деректер мектеп бойынша жиынтық кестесіне еңгізіледі.

Оқушылар арасындағы зорлық-зомбылық мәселесі бойынша ата-аналарға арналған сауалнама

1. Мектептегі зорлық-зомбылық мәселесі бар деп ойлайсыз ба?
2. Сіздің балаңыз қандай зорлық-зомбылық түрлерімен кездесті?
3. Сіздің отбасыңызда зорлық-зомбылық мәселелері талқыланады ма?
4. Оқушылар арасында зорлық-зомбылықтың әртүрлі түрлерінің пайда болуының негізгі себептері неде?
5. Мектептегі зорлық-зомбылықты жеңу мәселелерін шешудің қандай жолдарын ұсынасыз:
  - А) сыныпта зорлық-зомбылық мәселелерін талқылау
  - Б) мектептегі тәртіпті күшейту
  - В) бақылау мен қадағалауды жақсарту
  - Г) өз нұсқаңыз

Ата-аналардың білім беру ұйымының жұмысына қанағаттануын зерттеу әдістемесі (А. А. Андреев)

Мақсаты: ата-аналардың білім беру ұйымының және оның педагогикалық жұмысының жұмысына қанағаттанушылық деңгейін анықтау.

Ата-аналарға ұстанымдарды оқып, келесі шкала бойынша олармен келісім дәрежесін бағалау ұсынылады:

4-толығымен келісемін 3-келісемін

2- айту қиын 1-келіспеймін

0 - мүлдем келіспеймін

№	Бекітулер	шкала
1.	Біздің бала оқитын сынып тату деп атауға болады	0 1 2 3 4
2.	Сыныптастарының ортасында біздің бала өзін жайлы сезінеді	0 1 2 3 4
3.	Педагогтер біздің балаңызға мейірімділікпен қарайды	0 1 2 3 4
4.	Біз баланың мектеп әкімшілігімен және мұғалімдерімен қарым-қатынаста өзара түсіністік сезімін сезінеміз	0 1 2 3 4
5.	Біздің бала оқитын сыныпта сынып жетекшісі жақсы	0 1 2 3 4
6.	Педагогтер біздің баланың оқудағы жетістіктерін әділ бағалайды	0 1 2 3 4
7.	Біздің бала шамадан тыс оқу сабақтарымен және үй тапсырмаларымен жүктелмеген	0 1 2 3 4
8.	Мұғалімдер біздің баланың жеке ерекшеліктерін ескереді	0 1 2 3 4
9.	Мектепте балаларға пайдалы және қызықты іс-шаралар өткізіледі	0 1 2 3 4
10.	Мектепте үйірмелер, секциялар жұмыс істейді	0 1 2 3 4
11.	Педагогтер біздің баламызға терең және берік білім береді	0 1 2 3 4
12.	Мектепте біздің баланың физикалық дамуы мен денсаулығына қамқорлық жасалады	0 1 2 3 4
13.	Мектеп баламыздың мінез-құлқын қалыптастыруға лайықты ықпал етеді	0 1 2 3 4
14.	Әкімшілік пен мұғалімдер баламыздың қабілеттерінің дамуына жағдай жасайды	0 1 2 3 4
15.	Мектепте баланы өз бетінше өмір сүруге дайындайды	0 1 2 3 4

Нәтижелерін өңдеу

Ата-аналардың мектеп жұмысына қанағаттануы (К) жеке тұлға ретінде анықталады, жалпы жауап санына ата-аналардың барлық жауаптарының балдарының жалпы сомасы бөлінеді.

(К) 3 – тен көп - қанағаттанудың жоғары деңгейі;

(К) 2 – ден 3-ке дейін - қанағаттанудың орташа деңгейі; (К) 2 төмен, қанағаттанудың төмен деңгейі.

Одан кейін жоғары, орта және мектеп өміріне қанағаттанудың төмен деңгейі сыныптағы ата-аналар саны есептеледі. Жиынтық деректер кестеге толтырылады.

Тест «Менің баламда барлығы жақсы ма?»

Менің балам

№	Бекітулер	ешқашан немесе сирек	кейде	жиі	өте жиі
1	Ашуланады				
2	Ересектермен бәсекелеспейді				
3	Ересектермен орнатылған талаптарды, ережелерді белсенді қабылдамайды немесе орындаудан бас тартады				
4	Өзін арандатушы ретінде ұстайды және адамдардың әдейі ашу-ызасын келтіреді				
5	Өз қателіктеріне немесе жағымсыз іс-әрекетіне басқаларды кінәлі деп айыптайды				
6	Басқалардың іс-әрекеттері үшін тез ашуланады және ренжігіш				
7	Ашуланғыш және сынға төзімсіз, сөз көтермейді				
8	Мейірімсіз немесе кекшіл				

Егер сіз осы сұрақтардың кем дегенде 4-не «жиі» немесе «өте жиі» деп жауап берсеңіз, онда сізге шындап ойлану қажет. Сіздің балаңыздың мінез-құлқы маңызды мәселенің белгісі болуы мүмкін. Алайда, қорытынды сізді толық қанағаттандыратын жауап бермеуі мүмкін. Сіздің балаңызбен не болып жатқанын білу үшін, үйде және одан тыс оның мінез-құлқын мұқият бақылау керек. Қай жерде, қашан және неге бала өзін агрессивті ұстанады. Сіз байқаған мінез-құлық қаншалықты маңызды? Ол басқа балалардың не істеп, не айтатынына, құрдастары мен педагогтері туралы қандай пікірге сүйенетінімен қалай байланысты?

СЫНЫП САҒАТЫ

Тақырыбы: «Мектептің буллингтің алдын алу профилактикасы».
Жоғары сынып оқушыларына арналған сабақ

Сабақтың міндеттері:

1. «Буллинг» тақырыбы бойынша білім алушылардың білімін көтеру.
2. Басқаға толерантты ұстанымды қалыптастыру.
3. Тұлғааралық өзара іс-қимыл дағдыларын дамыту.

Алдын ала дайындық мыналарды қамтуы мүмкін::

1) «Чучело» киносын көру (режиссері Р. Быков, 1983), "Класс" (режиссері И. Раага, 2007);

Іс – шараның құрылымы:

1. Кіріспе бөлім. Сәлемдесу. Сынып сағатының тақырыбын жариялау.
2. Негізгі бөлім:
  - оқылған туындыны талқылау (қаралған фильм);
  - «мектептегі буллинг»
3. Қорытынды бөлім: сынып сағатының қорытындысын шығару.

Сабақтың мазмұны:

1. Кіріспе бөлім. Балалар, Қайырлы күн! Бүгін мен сіздерге мектептегі буллинг тақырыбын талқылауды ұсынамын. Жақында психологтер осы тақырып бойынша сауалнама жүргізді. Сауалнаманың қорытындысы біздің мектептің 59% аталған мәселеге қатысқанын немесе басынан өткергендігін дәлелдейді.

2. Негізгі бөлім.

Осындай оқиғаларды көру үшін мен сіздерден оқуды ... (қарауды...) сұраймын. Оқығандарымызды (көргендерімізді) талқылайық.

Талқылауға арналған сұрақтар:

- Шығарманың (фильмнің) негізгі ойы қандай?
- Негізгі кейіпкерлердің ерекшеліктері, сипаты қандай?
- Неге кейбір балалар құрбандар санатына түседі, ал басқалары агрессор болады?
- Жарақат жағдайында қоршаған адамдар қалай жүреді?
- Кітапта (фильмде көрсетілген) сипатталған жағдайлардың нақты мысалдарын келтіріңіз.
- Айдап салу жағдайында ересектер қалай әрекет етеді?
- Бұл жағдай қалайша рұқсат етіледі? Барлық қатысушылар үшін салдары қандай?
- Сіз қалай ойлайсыз: қысымды жоюға болады ма немесе ол бар ма?
- Біздің әрқайсымыз мұндай жағдайлар мүлдем болмас үшін не істей аламыз және ол әрдайым болған жағдайда не істеу керек?

Жарайсыңдар! Сіздер көптеген сәттерді дұрыс атап өттіңіздер. Мен сіздердің назарларыңызға «буллинг» деп мектептегі қысым, кемсіту,

агрессияны атап айтамын. Буллинг - бұл жүйелі агрессия, улау. Буллинктің әртүрлі түрлері бар: тікелей және жасырын. Жасырын буллинг оқушының елемеуін, оған бойкот жариялауды, қарым-қатынастардан алып тастауды, жағымсыз естулер мен т.б. әдейі таратылуын білдіреді.

Физикалық зорлық-зомбылық-қасақана итермелеу, соққы, тепкі, ұрып-соғу, өзге де дене жарақаттарын салу және т.б. сексуалдық буллинг жыныстық сипаттағы әрекеттерді білдіреді.

Психологиялық буллинг психикаға әсер етумен байланысты, ауызша қорлау немесе қорқыту, соңына түсу, қорқыту арқылы психологиялық жарақат алады, олар қасақана эмоциялық азап шегеді.

Кибербуллинкті интернетте қарым-қатынас жасау, ұялы байланыс арқылы зақымдау ретінде бөлек атап өткен жөн. Біз сіздермен бірнеше қатысушыларда қысымның бар екенін қалай көреміз:

- қысымға қатысатын оқушылар (көшбасшыға қосылатындар),
- құрбан бала,
- жарақат алған куәгерлер (шабуыл жасайтындардың жағындағы балалар күледі, шабуылшыларға қолдау көрсетеді / оларға қолдау көрсетеді, жай ғана айналасында жиналады және қарайды),
- куәгерлер-аутсайдерлер (ешкімге болыспайтын, жарақат жағдайларды болдырмайтын балалар);
- қорғаушылар (қысымға қарсы айқын позицияға ие балалар немесе шабуылшыларға белсенді қарсы тұрады және қорлауды тоқтату үшін іс- әрекет қолдана отырып, құрбанды қолдап, тыныштандырды).

Барлық қазіргі кейіпкерлерді қысымға қатысушылар ретінде белгілейік. Агрессор кім? Құрбан кім? және т. б. Балалар, білім беру қарым-қатынасының кез келген қатысушысы белгілі бір жағдайларды жою кезінде зорлық-зомбылыққа тартылуы мүмкін. Әрбір оқушы зорлық- зомбылықтың құрбаны, ренжітушісі немесе куәгері болуы мүмкін. Дегенмен, біз сіздермен талқылау барысында ренжушілер мен құрбандарғатән бірқатар ерекшеліктерді атап өттік. Әдетте, ренжітетін балалар мен жасөспірімдер – бұл өзіне сенімді, топта үстемдік етуге және басқаларды бағындыруға бейім, моральдық және физикалық күш, эмоционалды импульсивті және ашу-ыза мен агрессия жағдайына оңай келетін, өз құрбандарына эмпатия деңгейі төмен, тек өз құрбыларына ғана емес, одан да үлкендерге де (мұғалімдер, ата-аналар, құқық қорғау органдарының өкілдері) жиі «тұншықтыратын» балалар мен жасөспірімдер бола алады.

Отбасылық қолайсыздық, ата-аналармен шиеленіскен қарым-қатынас, оқудағы үлгермеушілік және сәтті отбасынан шыққан оқушыларға қызғанушылық доминантты балалар мен жасөспірімдердің мәртебесі үшін қауіп төндіруі мүмкін. Зорлық-зомбылыққа жүгіну оларға сыныпта немесе топта, мектепте немесе колледжде өзінің мәртебесін күшпен бекітуге, мұғалімдерге шақыруға, құрдастарын немесе одан да кіші, кейде одан да үлкен аға оқушыларды кемсітуге, барлығын қорқынышпен ұстауға мүмкіндік береді.

Ал қазір буллинктің ықтимал құрбандарының жалпы сипаттамаларына

назар аударайық:

- мазасыздықтың жоғары деңгейі, сенімсіздік, өміршеңдіктің болмауы;
- төмен өзін-өзі бағалау және өзіңіз туралы теріс түсінік;
- топта достардың болмауы және құрдастарымен жақын қарым-қатынасты құру және қолдау қиындықтары;
- физикалық тұрғыдан әлсіздік;
- сыртқы келбеті ерекшеліктері (толық, анық физикалық кемшіліктер, тартымдылық, нашар киім);
- мінез-құлықтың ерекшеліктері (шамадан тыс қозғалмалы, елеусіз, шаңғылықты, қашықтықты ұстай алмайтын, көзге көрінбейтін, айналасындағыларды тітіркендіретін және т. б.);
- этникалық, ұлттық немесе діни жататын балалар;
- дәстүрлі емес жыныстық бағдар жоғары қауіпті қысымның әмбебап факторы;
- сезімтал, тыныш, тұйық, пассивті, мойынсұңғыш, ұялшақ бала оңай және жиі жылайды, сондай-ақ қарым-қатынаста тікелей конфронтациядан қашады, құрдастары арасында өзін-өзі бекітуқиындықтар туғызады.

Келісесіз бе ? Басқа сипаттамаларды қосқыңыз келе ме ?

Ал қазір буллингтің барлық қатысушылары үшін салдары туралы сөйлесейік. Балалар және жасөспірімдер буллингті уайымдаудан өте үлкен қысым алады және өзекті салдардан одан арғы өміріне айтарлықтай әсер етеді. Ең алдымен, баланың өзін-өзі бағалауын қалыптастыруға, оның коммуникативтік мүмкіндіктеріне, даму мен жетістіктерге деген уәждемесіне әсер етеді. Сонымен, психологтер:

- аффективті бұзылулар (көңіл-күйдің төмендеуі, депрессивтілік, мазасыздықтың жоғары деңгейі, көптеген қорқыныш, жағымсыз эмоциялар),
- соматикалық бұзылулар (ұйқының бұзылуы, тәбеттің, бастың ауруы, іштің ауруы, асқазан-ішек жолы жұмысының бұзылуы, температураның кенеттен көтерілуі және т. б.),
- когнитивті бұзылулар (назар аударудың тұрақсыздығы, шоғырлану қиындықтары, жады концентрациясының және т. б. бұзылуы),
- мектептік бейімделудің бұзылуы (оқуға мотивацияның төмендеуі, сабаққа қатыспау, үлгерімнің төмендеуі),
- мінез-құлық бұзушылықтары (агрессивтілік, үйден кету, наразылық мінез-құлық), суицидтік ойлар мен әрекеттерге бару.

Буллингтің басқа жалпы салдарына өзін-өзі бағалаудың төмендеуі, қоршаған әлемге деген сенімнің бұзылуы жатады.

Буллинг оған тартылған барлық адамдарға елеулі зиян келтіреді. Зардап шеккен балалар физикалық агрессиядан зардап шегіп қана қоймай, баланың өзін-өзі бағалауына әсер ететін және баланың әлеуметтік бейімделуіне ұзақ әсер ететін психологиялық жарақат алады. Үлгерімнің төмендеуі, мектепке барудан бас тарту, өз-өзіне зиян келтіретін әрекетке бару-буллингтің ең жиі салдары.

Агрессор балалар басқа балаларға қарағанда қылмыс жасауға жиі барады.

Оларда қақтығыстарды шешу және әлеуметтік өзара іс-қимыл туралы бұрмаланған түсінік қалыптасады.

Жарақатқа тікелей қатыспайтын балалар көп жағымсыз эмоцияларды бастан кешіреді: құрбанның орнында болудан қорқу, ұйқысыздық, мектепке жағымсыз қарым-қатынас.

Мұғалімдер үшін буллингтің ең жиі салдары - балалармен қарым-қатынаста жағымсыз эмоциялардың көп көрінісінің болуы: сыныптағы тәртіптің төмендігі мәселелері, оқушылар арасындағы мәртебенің төмендеуі, өз қабілетсіздігі мен әлсіздік сезімі, әкімшілік жазалау қаупінің болуы. Егер туындаған жағдай бақылаудан шығатын болса, физикалықжарақат алуға әкеліп соғады, қысым әкеледі, соңы суицидтік мінез- құлыққа, ата-аналармен қақтығыстардың болуы мүмкін.

Жағымсыз жағдайлар, балалар арасындағы қарым – қатынас, оқуға деген уәждеменің төмендеуі, ересектерге деген сенімсіздік – бұл балалар ұжымы үшін жарақат алудың негізгі салдары болып табылады.

Ал қазіргі басты мәселе: мұндай құбылыстың мектепте мүлдем болмауы үшін не істей аламыз?

Сонымен:

1. Сіз куә болған жағдайларды жасырып қалмай, керісінше, бұл туралыайтыңыз.

2. Сіз қиындықтарыңызбен әрдайым психологтің, маған сынып жетекшісіретінде көмекке жүгіне аласыз.

3. Басқаның, оның даралығын, өзін-өзі көрсету құқығын, өз пікірін құрметтеңіз.

4. Сыныптастармен дос болуыңыз.

5. Бір-бірлеріңізге көмектесіңіз.

3. Қорытынды бөлім:

Біздің сынып сағатының соңында айтыңыз: бұл тақырып сізге қызықты болды ма? Бүгін не білдіңіз?

Жұмыс үшін рахмет!

Бала буллингке ұшыраған жағдайда ата-аналарға не істеу керек?

- Жарақаттанудың шынайы себебін түсінуге тырысу: баланың сыртқы келбеті, оның мінез-құлқының ерекшеліктері, нашар, ал қазір кейде үлгерімі жақсы, балаларға арналған заттардың болмауы (ұялы телефон және т. б.).
  - Сіздің балаңыз мектеп буллингінің құрбаны болғанына көз жеткізу;
  - Сынып жетекшісіне, мектеп психологына жағдай туралы хабарлаңыз.
    - Қалыптасқан жағдайды бірлесіп шығу жолдарын табу;
    - Егер бала зорлық-зомбылықты бастан кешсе, болған жағдайға қорыққан болса, оны үйде бір күнге қалдырыңыз, мектепке бармаңыз. Қатты күйзеліс кезінде баланы басқа сыныпқа немесе тіпті басқа мектепке ауыстыруға тырысу керек;
      - Баламен болған ешбір жағдайларды елеусіз қалдыруға болмайды, және ол ауыр тиеді.
      - Баланы жылы сөздермен тыныштандыру және қолдау: «Сенің маған айтқаның жақсы болды. Сен дұрыс істедің»; «Мен саған сенемін»; «сен бұған кінәлі емессің»; «бұндай жағдайға тап болған сен ғана емессің, бұндай жағдай басқаларда да болады»; «Маған өкінішті, бұндай жағдайдың сенде болғаны». «Мен барлығын жасауға тырысамын, келешекте сені қорқытпау үшін».
      - Баламен сөйлесіңіз, жағдайды тыныш және іскерлік ретінде талқылаңыз.
        - Баланы бағалаусыз және қосымша түсіндірмесіз сезіміңізді білдіріңіз. Бұл шешім табу үшін қажет мәселелердің бірі ғана екенін түсініңіз.
        - Мұндай жағдайларды шешудегі өзінің сәтті тәжірибесі туралы, басқа балаларға ренжімеген және ашуланбаған жағдайлар туралы айтып беріңізші. Жағдай туралы сынып жетекшісіне, мектеп психологіне хабарлаңыз.
        - Жақын арадағы ата-аналар жиналысында сөз сөйлеңіз: ата-аналарды айыптауға емес, сыныптағы әдетке айналмауы үшін күш-жігерді біріктіруге шақыруға тырысыңыз.
        - Талаптар қоюда «ынжық», «жауап қайтарыңыз» ұстанымдарын белгілеуге асықпаңыз. Көптеген балалар қорқынышты жеңе алмайды және оның үстіне әкенің қанағаттанбауын тудырудан қорқады, сондықтан шағымдануды доғарады және өз-өзімен жалғыз қалады.
        - Буллингтің себептері мен салдарын біле отырып, құрметті ата-аналар, сіздің балаңыз біздің қоғамның толыққанды тұлғасы болу үшін дұрыс шешімді және барлық қажетті шараларды қабылдаңыз.

Егер балаңыз ренжітуші болса

Егер сіздің балаңыз басқаларды ренжітіп, зақымдайтынын білсеңіз, онда бірінші сіздің импульсіңіз оны қатаң жазалайтын болады. Бұл жай ғана бір жолғы шара болады және жағдайды шешпей, одан да тереңдете түседі. Егер

балаңыз басқаларды ренжітсе, онда сізге қажетті ұсыныстар:

* ренжітуші баланы тоқтату,

* өзінің мінез-құлқын қайта қарауға жағдай жасау. Жазалау жаман мінез-құлықты түзмейді және де бала мен ересектер арасындағы сенімді жояды.

* баланың басқаларға мейірімді болу ниетімен басқа зиян келтіру ниетінауыстыруға тырысу керек.

Бұған қалай қол жеткізуге болады?

- Балаға оның дұрыс емес екенін түсіндіріңіз және оны түзету жолдарын табуға көмектесіңіз.

- Баланың мұндай мінез-құлқына не әкелді дегенге назар аударыңыз, оған өз іс-әрекеттері үшін жауапкершілікті өзіне ала отырып, өзінің тұтастығы мен өзін-өзі құрметтеуді қалпына келтіретінін түсінуге көмектесіңіз.

- Сіздің балаңыздың не істеп жатқандығы үшін артықшылыққа жол бермеуге тырысыңыз.

- Баламен оның әрекеттері туралы айтыңыз, буллингтің құрбаны болған жағдайда, сіз ашық және нақты сұрақтар қойыңыз.

- Осылай сіз оның қорғаныс реакциясын жеңесіз және оның шынайы уәждемесін түсінесіз, сіз баламен қарым-қатынасты сақтайсыз және оған өзін түсінуге көмектесесіз.

- Баланың мұндай мінез-құлқына ішкі тыныштық, қандай да бір ауырсынуға әкеледі. Біз өзімізді позитивті қабылдасақ, ешкімді ренжітудің қажеті жоқ. Есіңізде болсын - бұл бала емес, бұл жаман мінез. Оның жақсы екенін білетінін білді және мұндай мінез-құлыққа тән емес екенін айтыңыз.

Эмпатияны дамытыңыз

Буллингке ұшыраған балаға көмек көрсету стратегиясын әзірлеу үшін
оқушыларға берілетін тапсырма. (ұсыныстар)

«Жылан» аңызы

Ертеде керемет жылан өмір сүрді, ол улы және зұлым жылан болды. Бір күні ол данаға жолығып, оның қайырымдылығына таң қалып, өзінің ашуын жоғалтты. Данышпан оған адамдарды ренжітуді тоқтатуға кеңес берді және жылан біреуге зиян келтірмей, қарапайым өмір сүруді шешті. Бірақ адамдар жыланның қауіпті емес екенін білгеннен кейін, олар оған тастарды лақтырып, оны құйрығынан тартып, қорлай бастады. Бұл жылан үшін ауыр кезең болды. Данышпан не болып жатқанын көріп, жыланның шағымын тыңдап, былай деді: «Қымбаттым, адамдарға уайым-қайғы мен жарақат әкелмеуіңді сұрадым. Бірақ мен оларды ешқашан қорқытып, дыбыс шығарма деген жоқпын».

Мораль: жаман адамға немесе жауға өзіңіздің зұлымдыққа қарсы тұра білетіндігіңізді білдірудің ешқандай әбестігі жоқ. Тек ол әрекетті жасағанда абай болыңыз. Сондай-ақ жамандық тудырмай, зұлымдыққа қарсы тұра білуді үйреніңіз.

Буллингтің құрбаны болған балаға көмек көрсету үшін қайда хабарласуға болады

«Екі дос» әңгімесі

Бір күні екі дос ренжісіп қалып, біреуі екіншісін ұрды. Соңғысы, ауырсынуды сезіп, бірақ ештеңе айтпай, «Бүгін менің ең жақсы досым маған шапалақ берді» - деп құмға жазды. Олар әрі қарай сапарын жалғастырды және шомылмақ болып көлге келді. Шапалақ алған досы суға батып кете жаздады, ал досы оны құтқарды. Суға кете жаздаған жаздаған досы өз-өзіне келген соң тасқа: «Бүгін менің ең жақын досым менің өмірімді сақтап қалды», деп жазды.

Досын ұрған, содан кейін судан құтқарған досы:

- Мен сені ренжіткенде, сен құмға жаздың, ал енді сен ризашылығыңды тасқа жаздың. Неліктен? – деп сұрады.

Бұл сұраққа досы былай жауап берді: - Біреу бізді ренжітсе, біз оны желмен жою үшін құмға жазуымыз керек. Бірақ біреу жақсы нәрсе жасағанда, біз ешқандай жел оны өшіре алмау үшін мәңгілікке тасқа қашап жазуымыз қажет.

Әрине, бүгін біз барлық мәселелерді шешпейміз, мұндай күрделі істер тез шешілмейді. Сіз мұны да түсінесіз, өйткені ересексіздер. Бірақ мен сіздерге тастарды түрлі түспен бояуды ұсынамын. Бұл мәселені шешуде соңыңыздан жақсы нәрсе қалдырыңыз.

«Менің таңдауым» рефлексиясы

Мазмұны

Кіріспе	3
1 Білім беру мекемелерінде буллингтің, кибербуллингтің, моббингтің алдын алудың шетелдік тәжірибесі	8
2 Балалардың интернеттегі қауіпсіздігінің психологиялық аспектілері	21
3 Қазақстанның білім беру ұйымдарындағы буллинг, кибербуллинг, моббингтің алдын алу жағдайы	32
4 Балалардың интернеттегі қауіпсіздігі бойынша әдістемелік ұсынымдар	40
5 Білім беру мекемелерінде буллингтің, кибербуллингтің, моббингтің алдын алу бойынша әдістемелік ұсыныстар	56
Қорытынды	95
Пайдаланылған әдебиеттер тізімі	97
Қосымша	101

Білім беру ұйымдарында буллингтің, кибербуллингтің, моббингтің алдын алу бойынша іс-шаралар кешені. Интернет желісінде балалардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету

Басуға 22.06.2022 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/16.

Қағазы офсеттік. Офсеттік басылыс.

Қаріп түрі «Times New Roman». Шартты 8 баспа таба